

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 17-18

БЕОГРАД
1985.

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 17-18

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
DE L'ACADEMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES SCIENCES DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT
ETHNOGRAPHIQUE
TOME 17-18

Rédacteur
DUŠAN BANDIĆ

Comité de rédaction

VIDOSAVA STOJANČEVIĆ, MILJANA RADOVANOVIĆ, MILKA JOVANOVIĆ,
DESANKA NIKOLIĆ, DUŠAN BANDIĆ, LASTA ĐAPOVIĆ, DOBRILA
BRATIĆ (secrétaire)

Accepté à la séance du Conseil scientifique de l'Institut le 24. XII 1984.

BEOGRAD
1985.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 17-18

Уредник
ДУШАН БАНДИЋ

Редакциони одбор
ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ, МИЉАНА РАДОВАНОВИЋ, МИЛКА ЈОВАНОВИЋ,
ДЕСАНКА НИКОЛИЋ, ДУШАН БАНДИЋ, ЛАСТА БАПОВИЋ, ДОБРИЛА
БРАТИЋ (секретар)

Примљено на седници Научног већа Етнографског института 24. XII 1984.

БЕОГРАД
1985.

Лектор: Лепосава Жунић

Превод текстова на страни језик: Андријана Гојковић

Издаје: Етнографски институт
Српске академије наука и уметности

Тираж: 500 примерака

Штампа: „Просвета“ Пожаревац, Драже Марковића 25

Штампано уз учешће финансијских средстава Републичке
заједнице науке Србије

С А Д Р Ж А Ј

Зорица Дивац, Трансформације сеоске породице у савременим условима
(истраживања у Доњем Увцу) — — — — — 9

Добрила Братић, Промене у аграрним обредима (истраживања у око-
лини Новог Пазара) — — — — — 97

TABLE DES MATIERES

Zorica Divac, <i>Transformation de la famille rurale aux temps modernes</i> (recherches à Donji Uvac) — — — — —	9
Dobriša Bratić, <i>Transformations des rites agraires</i> (recherches dans la région de Novi Pazar) — — — — —	97

Зорица ДИВАЦ

ТРАНСФОРМАЦИЈЕ СЕОСКЕ ПОРОДИЦЕ У
САВРЕМЕНИМ УСЛОВИМА
(Истраживања у Доњем Увцу)

Београд 1985.

САДРЖАЈ

I. Увод	9
II. Општи подаци о испитиваном подручју	15
А. Положај и границе	15
Б. Насеља	15
В. Природне карактеристике	17
Г. Кратак историјат	17
Д. Етничке и демографске карактеристике	21
III. Структуре породице	28
А. Економска структура	29
Б. Величина и биолошка структура породице	33
IV. Положаји, улоге и односи у породици	41
А. Положаји и улоге у породици	41
Б. Породични односи	53
1. Интрагенерацијски односи	53
2. Интергенерацијски односи	59
V. Функције породице	63
А. Економска функција	65
Б. Биолошко-репродуктивна функција	71
В. Васпитно-образовна функција	73
Г. Обредна функција	76
VI. Закључак	80
VII. Документација	89
А. Скраћенице	89
Б. Литература	90
В. Карта подручја	94

I УВОД

1.

Проблематика савремене трансформације сеоске породице, која је предмет овог рада, већ на самом почетку излагања захтева нека прецизнија одређења. Потребно је, пре свега, дефинисати појам породице. Не сме се при том изгубити из вида чињеница да је то друштвени феномен од универзалног значаја, који се јавља на свим ступњевима у развоју људског друштва. Готово сви познати теоретичари указују на историјску променљивост породице, на изузетну разнородност њених историјских форми и функција. Зато је веома тешко фиксирати неке њене опште карактеристике. О тим најопштијим одредницама појма породице постоје различита мишљења.¹

Таква уопштена одређења не би, по свој прилици, била „оперативна“. Она не би могла послужити као релевантан оквир за конкретна, емпиријска истраживања (какво је, иначе, и ово). Стога ћу дефинисати онај тип породице на који се одnose ова разматрања. То је сеоска, или рурална породица. Ослонићу се на одређење сеоске породице, које је разрадила Р. Фирст,² али уз извесна садржајна и терминолошка одступања.

Сеоска породица се, по мишљењу Р. Фирст, мора дефинисати са два аспекта — биоемоционалног и пребивалишно-економског.³ При карактерисању породице као биоемоционалне заједнице, неопходно је, пре свега, указати на њен сроднички карактер. Познато је да су њени чланови међусобно повезани најпре крвним, затим тазбинским и адопцијским срод-

¹ Ставови о могућности дефинисања породице уопште, као и најважнија теоријска одређења овог феномена, наведени су у књигама: М. Младеновић, *Увод у социологију породице*, Београд 1969, 4—17. Z. Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb 1981, 62 — 65 и R. First, *Seoska porodica danas, kontinuitet ili promjene*, Zagreb 1981, 13 — 15.

² R. First, н. д., 13 — 36.

³ Исто, 29.

ством. Потребно је, при том, разликовати два значења породице као сродничке заједнице, шире и уже. У ширем значењу породица је велика група потомака и предака, као и побичних сродника; у ужем значењу то је мала група, која се најчешће састоји од родитеља и неожењене деце. Постоје, наравно, и прелазни облици: ужа породица може бити делимично проширена, било у хоризонталном било у вертикалном смислу.

Биоемоционални аспект породице не подразумева само њен сроднички карактер већ и дубоке емоционалне везе којима су, по правилу, обележени односи међу сродницима. У питању су везе чија је карактеристика висок степен присности и сарадње, везе које воде идентификацији тежњи и циљева појединца са тежњама и циљевима његове породице. Тако висок степен идентификације појединца са заједницом представља основно обележје такозваних примарних група. Према томе, са наведеног становишта породица се може дефинисати као примарна сродничка група.

Сеоска породица је најчешће повезана, и по другом, стамбено-економском принципу. Евидентно је, на пример, да припадници сеоске породице по правилу станују заједно, у истој кући, односно на истој окућници. Није, међутим, реч само о заједничком становању, већ и о заједничкој економији (то јест заједничком власништву над средствима за производњу, заједничкој производњи и потрошњи). Сеоска породица, дакле, представља и основну економску јединицу или — како се то обично каже — представља једно домаћинство. Према томе, кад говорим о породичној заједници као примарној сродничкој заједници, употребићу термин „породица“; кад говорим о њој као примарној економској заједници, користићу термин „домаћинство“.

У наслову је истакнуто да се ова истраживања односе на породицу у Доњем Увцу. Под тим називом подразумева се предеона целина, која се простире са обе стране доњег тока реке Увца, од локалитета Бијело Брдо до њеног ушћа у Лим. Реч је о територији, која административно припада двома републикама — СР Србији (општина Прибој) и СР Босни и Херцеговини (општина Рудо). Истраживањима је обухваћено тринаест насеља у овом крају. Детаљније информације о Доњем Увцу изложене су у одељку *Општи подаци о испитиваном подручју*.⁴

Резултати истраживања изнети у овом раду односе се на савремене трансформације сеоске породице у Доњем Увцу. Кад је реч о нашој савременој сеоској породици, морају се имати у виду промене којима је она изложена. Према томе, проучавање те породице представља, пре свега, проучавање њене тран-

сформације. Породица је, наравно, као и све друге друштвене институције, увек била изложена одређеним, већим или мањим променама. Пошла сам, међутим, од тезе да би временски оквири истраживања требало да се покlope са временским интервалом у коме су те промене најинтензивније. Већ прелиминарно испитивање је показало да су те промене достигле изузетно висок интензитет од 1953. године, када је отпочео брзи развитак индустрије у оближњем Прибоју на Лиму. Био је то почетак општег преображаја у животу становништва овог краја, које се нагло укључило у савремене токове друштвеног и културног развитака. Упоредо с тим општим превирањем настају коренитије промене у породичном животу, процеси који су у великој мери изменили лик доњоувачке породице. Имајући у виду напред речено, определила сам се за праћење и разматрање трансформације породице у овом крају у периоду од 1953. године до времена мог истраживања у насељима Доњег Увца (1978—1981. године).

2.

Изражавања наведене проблематике могу се поделити у три фазе:

- 1) разрада концепције истраживања;
- 2) прикупљање искуствене фактографије;
- 3) анализа прикупљеног материјала.

Разрада концепције истраживања заснива се на теоријским и методолошким ставовима које су изнели досадашњи истраживачи ове проблематике. Коришћена је шира научна и стручна литература, укључујући ту — поред етнолошких — и прилоге друкчијег профила (социолошке, социјално-психолошке, демографске, историјске итд.) Узети су у обзир радови различитог нивоа општости, од расправа до компендијума, који се баве најопштијим питањима везаним за породицу и породични живот (нпр.: З. Голубовић,⁵ М. Младеновић,⁶ Д. Смиљанић и М. Мијушковић⁷ и др.), преко расправа и краћих прилога, који су, потпуно или делимично, посвећени југословенској породици (нпр.: В. Ерлих,⁸ Р. Фирст⁹ и др.), до важнијих радова

5 Z. Golubović, н. д.

6 М. Младеновић, н. д.

7 Д. Смиљанић и М. Мијушковић, *Драма брака и породице*, Београд 1965.

8 V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, Zagreb 1971.

9 R. First, н. д.

о породици у појединим областима наше земље, (нпр.: Н. Павковић,¹⁰ Н. Пантелић,¹¹ В. Чулиновић-Константиновић¹² и др.).

Наравно, о разради концепције као првој фази истраживања може се говорити само условно. Наиме, ставови наведених аутора послужили су само као полазна тачка за конкретна, емпиријска истраживања. Настојало се, међутим, да се ти ставови провере на конкретним чињеницама. Управо у конфронтацији са емпиријским материјалом, неке од њих требало је преформулисати, па и ревидирати. Пут од теорије до праксе и назад требало је проћи неколико пута.

3.

Друга фаза (у условном смислу те речи) била је посвећена прикупљању искуственог материјала. Релевантне податке прикупила сам углавном из три врсте извора:

- 1) већ објављене етнографске, делимично и друге (на пример историјске) грађе;
- 2) статистичког материјала;
- 3) емпиријске грађе коју сам прикупила на терену.

У већ објављеној етнографској грађи (задржаћу се овде само на њој) готово није било података који се односе на породицу у Доњем Увцу. Међутим, та врста грађе садржи извештај фонд чињеница које се посредно односе на тему рада. Мисли се, пре свега, на податке о неким карактеристикама становништва овог краја, као и на податке о породици у неким другим подручјима наше земље.¹³

Статистички материјал преузет је углавном из публикација Савезног завода за статистику, као и необјављеног материјала из пробних прописа које су такође обавили сарадници овог

10 Н. Павковић, Друштвена организација, Из традиционалне културе Србије, ГЕМ 44, Београд 1980, 152 — 159.

11 Н. Пантелић, Из друштвеног и породичног живота, ГЕМ 38, Београд 1975, 115 — 145; Исти, Друштвени живот у Неготинској крајини, Неготинска крајина, ГЕМ 31 — 32, Београд 1969, 306 — 320; Исти, Новији резултати истраживања структуре породице у источној Србији, ЕП 11, Београд 1973, 151 — 157; Исти, Село, сродство и породица, ГЕМ 28 — 29, Београд 1981, 158 — 171; Исти, Традиционални елементи у жидбеним обичајима у североисточној и делу централне Србије, Годишњак XIX, Центар за балканолошка испитивања АНУБИХ 17, Сарајево 1981, 199 — 229.

12 V. Čulinović-Konstantinović, Transformacija seoskog društva i porodice u Jugoslaviji, ЕР 16, Београд 1981, 79 — 90.

13 До сада објављена етнографска грађа односи се по правилу на традиционални тип породице, док радови у којима су изнете чињенице о савременим трансформацијама породице и породичног живота (као на пример поменути прилог В. Ерлих) представљају изузетак.

завода. Тај материјал послужио је као допунски извор за проучавање питања која су у вези са структуром и економском функцијом породице а, делимично, и за анализу неких других аспеката породичног живота. Поред општих, већ познатих ограничења статистичке грађе, која произлази већ из саме њене природе,¹⁴ испољила су се и нека друга, везана за конкретне услове и потребе истраживања (почев од нерелевантне поделе насеља у испитаном крају,¹⁵ па све до недовољног фонда података о најбитнијим питањима породичног живота.¹⁶

Већ овај кратак преглед етнографских и статистичких извора јасно показује да сам се углавном морала ослонити на грађу коју сам сама прикупила на терену. Емпиријска истраживања вршена су у више наврата, у току 1978, 1979, 1980. и 1981. године. Основни почетни фонд података добијен је путем широко организоване анкете. Анкетом је обухваћено 307 (или 38,1%) од укупно 805 домаћинстава (породица). Обим анкете био је, наравно, условљен и уобичајеним тешкоћама (неисправни и непотпуни одговори). Избор породица извршен је према њиховој привредној структури; такав критеријум је најрелевантнији кад се има у виду основна концепција нашег истраживања. Водило се, наиме, рачуна о томе да однос пољопривредних, мешовитих и непољопривредних породица унутар „узорка“ одговара односу међу новим категоријама код укупног броја породица у Доњем Увцу. Поред ове опште, спроведена је и посебна анкета о економици домаћинства, којом је обухваћен узорак од 45 мешовитих домаћинстава. Подаци добијени анкетом проверени су и употпуњавани на три начина: интервјуом (помоћу претходно разрађених упитника),¹⁷ слободним разговором и опсервацијом. Тако је добијен поуздан фактографски оквир за доношење одговарајућих закључака.¹⁸

4.

У претходном излагању дефинисан је предмет, али не и коначни циљеви истраживања. Уопштено посматрано, истражи-

14 Д. Брезник, *Испитивање породичног састава нашег становништва*, Статистичар, Информативни лист за статистичку праксу 44, од 21. августа 1959, Београд 1959, 6; Попис становништва 1961, Величина и извор прихода домаћинства, XVI, Београд 1965, VI—VII; Попис становништва и станова 1971, Становништво VI, Етничка, просветна и економска обележја становништва и домаћинства према броју чланова, Београд 1974, VIII—IX.

15 В. стр. 9 — 11.

16 Попис становништва и станова 1971, н. д., IX—X (погледати табелу Прегледа обележја обухваћених појединим пописима становништва).

17 Упитници се налазе у документационом материјалу.

18 Детаљније о методи теренског истраживања погледати код Д. Петровић, *Етнолошке белешке с пута по Босни и Херцеговини у јесен 1953. године*, ГЗМ (НС) 35/36, Сарајево 1981, 155—162.

вања савремених трансформација сеоске породице у Доњем Увцу имају два циља:

- 1) фиксирање основних облика те трансформације у различитим сегментима породичног живота;
- 2) сагледавање процеса трансформације породице у склопу ширег процеса друштвено-економских и културних промена у том пределу.

Овако дефинисани циљеви условили су, до извесне мере, и одговарајући методски приступ у анализи прикупљене грађе (што, представља трећу фазу истраживања). Поставило се, пре свега, питање метода помоћу кога се могу уочити и издвојити главни токови промена у проучаваној породици. У литератури се често процеси промена прате упоређивањем два хоризонтална пресека проучаваног феномена, односно упоређивањем његових „стања“ на две временске равни.

Истакнуто је већ да су корените промене у породици у Доњем Увцу почеле око 1953. године. Прелиминарна испитивања показала су да је до тог времена породична заједница у том крају задржала обележја „патријархалне“, односно „традиционалне“ заједнице.¹⁹ С обзиром на невелику временску дистанцу (око тридесет година) било је могућно, на основу сећања информатора, реконструисати модел такве породице. Условно га називам моделом традиционалне породице или, краће, традиционалним моделом. Испитивањем стања у време боравка на терену конструисала сам модел савремене породице, или савремен модел. Упоређивањем та два модела настојала сам да фиксирам токове трансформације породице на различитим плановима: у структури породице, у систему породичних улога и односа, у основним породичним функцијама.

Други циљ истраживања, анализа процеса трансформације породице у Доњем Увцу као дела ширег процеса друштвених, економских, културних промена захтевао би примену једне изузетно сложене узрочно-последичне анализе која би, по свом обиму, прешла оквире индивидуалног истраживања. Неопходно је, дакле, било свести такву, узрочно-последичну анализу на уже оквире, на разматрање корелација које су најбитније. Као основа за избор таквих корелација послужила ми је једна општа претпоставка, која произлази из неких досадашњих испитивања. То је претпоставка да укључивање сеоског становништва у општу производњу доводи непосредно до промена у еко-

19 Према М. Младеновићу, патријархалну породицу карактеришу:

- 1) пољопривредна производња;
- 2) приватна својина над средствима за производњу;
- 3) превласт мушкараца над женом и велика власт „шефа“ породице;
- 4) потчињеност деце оцу породице;
- 5) формална моногамија.

(М. Младеновић, н. д., 221 — 223).

номској структури и економским функцијама породице, док на остале сегменте породичног живота утиче индиректно, посредством економске трансформације породичне заједнице.²⁰ Полазећи од наведене претпоставке, свешћу узрочно-последичну анализу на разматрање две основне корелације:

1) корелација процеса укључивања становништва у општу производњу са променама у економској структури и економским функцијама породице;

2) корелације између економске трансформације породице и промена у осталим сегментима породичног живота.

Поред наведених корелација, у оквиру анализе укључене су и неке друге (нпр. однос школовања и васпитне функције породице, итд.).

II ОПШТИ ПОДАЦИ О ИСПИТИВАНОМ ПОДРУЧЈУ

A. Положај и границе

Подручје на коме су вршена испитивања налази се у западном делу простране области Стари Влах. Та област простира се од изворишта Рашке и Студенице на истоку, до долине Лима и Дрине на западу, од Пештерске висоравни на југу до долине Бетиње на северу.²¹ То је превасходно планинска област, чије су високе површи испресецане речним токовима. Једна од највећих река је Увац, који извире на северним падинама Озрена, протиче кроз Сјеницу и Стари Влах и улива се у Лим код Прибоја.²² Испитивања породице односе се на предео који ћу назвати Доњи Увац, којим су обухваћена насеља дуж доњег тока реке Уваца, почев од његовог ушћа у Лим па узводно до Бијелог Брда.

B. Насеља

У доњем току река Увац представља део природне границе између СР Србије и СР Босне и Херцеговине. Насеља на десној страни Уваца су у саставу СР Босне и Херцеговине (СО Рудо, Катастарска општина, тј. Месна заједница Штрпци) а насе-

20 З. Пешић-Голубовић, *Теоријско-хипотетички оквир за истраживање промена у структури породице*, Социологија 3, Београд 1966, 12.

21 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво II*, Београд 1931, 46; П. Ж. Петровић, *Стари Влах*, ГЕМ 24, Београд 1961, 34 — 46; Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1972, 414; П. Влаховић, *Етнолошки значај свадбених обреда становништва Новопазарског санџака*, Македонски фолклор 29 — 30, Скопје 1982, 45; С. Трифковић, *Вишеградски Стари Влах*, СЕЗБ В, Београд 1903, 613.

22 Ј. Марковић, н. д., 415, 420; *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb 1971, s. v. »Увас«; Ј. Миленковић, *О рекама у Србији*, ГСУД II, Београд 1866, 273.

ља на левој страни припадају СР Србији (СО Прибој, Катастарска општина, тј. Месна заједница Рача).

Због разлика у републичким прописима, насеља на српској и насеља на босанској страни нису категорисана по истом критеријуму. Разлике у административном третману одражавају се, наравно, и у статистичким публикацијама.²³ Тако се на српској страни Увца налази месна заједница Рача, која је подељена на више заселака и која је у статистичким публикацијама окарактерисана као јединствено насеље. На босанској страни Месну заједницу Штрпци сачињавају самостална насеља која, по својим антропогеографским карактеристикама, одговарају засеоцима Месне заједнице Рача.²⁴

За истраживања, међутим, потребна је категоризација насеља по јединственом критеријуму. Једино на тај начин може се добити основа за објективну компарацију прикупљеног материјала, а самим тим и за стварање реалних закључака. Сагласно томе, за насеља Доњег Увца која припадају Србији биће преузета категоризација која се примењује у суседној републици. Другим речима, засеоци Месне заједнице Рача биће третирани као засебна сеоска насеља.

Према тако предложеној категоризацији, истраживањем су обухваћена следећа сеоска насеља: Рабреновац, Јелав, Рача, Лунићи, Кутловац, Љубојевић Увац, Књегиња, Плема, Бјелушине, Штрпци, Горња Ријека, Доња Ријека, Бован и Зубач.

Неопходно је напоменути да појмови: сеоско насеље, село, засеок нису издиференцирани код локалног становништва. Становништво Доњег Увца, наиме, под селом подразумева не само сеоско насеље него већ и засеок и општине. То је запазио поп Стјепа Трифковић још 1903. године. „Реч село у овом крају нема само једно значење — каже он — већ, особито где су села груписанија, селом се зове и цела општина, на пример: Штрпци; у том се случају поједина села која ту општину сачињавају зову засеоцима. А има и то уже, право значење, наиме, каже се да су у тој општини ова и ова села.“²⁵

23 „Због разлике у типовима насеља које су условљене географским, историјским и другим околностима, не постоји јединствена дефиниција насеља. У Бооци и Херцеговини, Црној Гори и Македонији примењује се општа дефиниција насеља која гласи: 'Насеље је антропогеографска територијална јединица посебног имена (без обзира на број кућа)... У Хрватској и Србији је примењена дефиниција по којој је насеље свако настањено место са посебним именом, с тим што су за самостална насеља омањана она насеља која имају своју посебну територију (атар). (Попис становништва и станова 1971, Становништво XI, Пољопривредно становништво, Београд 1973. XV).

24 З. Дивац, *Промене у величини породице у вези са савременим миграцијама*, Статистичар 7 — 8, Београд 1980, 257 — 259.

25 С. Трифковић, н. д., 615; Слично је и на ширем подручју нпр.: П. Мрковић, *Средње Полимље и Потарје*, СЕЗБ IV, Београд 1902, 268 — 269.

В. Природне карактеристике

Слив Увца припада Доњем Полимљу. Увац је изградио своју долину у просторном платоу Негбинске и Златиборске површи. Долина му је претежно клисураста, а у пределима масивних кречњака кањонска. Од Кокиног Брда до ушћа јављају се укљештени меандри.²⁶ На самом ушћу Увца у Лим је знатно проширење, односно жупна долина заклоњена од утицаја хладних ветрова. Испитивана насеља налазе се на падинама долине Увца и на површима, чија надморска висина износи од 380 до 800 м.²⁷

На основу посматрања у климатским станицама ове области, добија се приближна слика климе. У овим крајевима су летње температуре више, а зимске ниже у односу на Средње Полимље. Највише падавина има у октобру, а најмање у фебруару. Вегетациони период почиње средином марта, а престаје крајем новембра. Уопште, јасен је лепше и дуже годишње доба од пролећа.²⁸

Територија Доњег Увца претежно је покривена шумом. Заступљени су углавном мешовити „лишћари“, пре свега храст, буква и граб. Климатски услови у овом крају, као и састав тла, погодна су основа за развој сточарства, а делимично и земљорадње. Док се на планинским странама налазе претежно ливаде и пашњаци, долина Увца претворена је углавном у обрадиво земљиште. На неким местима обрадиве површине прелазе и такозвану „критичну границу“ шуме. Највећи део тог земљишта је под стрним житима, кукурузом и разним врстама воћа (особито шљива, крушака, јабука и ораха). Некада је овде било развијено и виноградарство, али је данас та грана пољопривреде у опадању.²⁹

Г. Кратак историјат

Стари Влах, односно Санцак, у чијем је склопу Доњи Увац, од најстаријих времена био је важно политичко, стратегијско и економско подручје. На том подручју су се укрштали трговачки путеви којима су повезивани источни и југоисточни део Балканског полуострва са западним делом.³⁰

26 Ј. Петровић, *Полимље (хидрогеографске особине и њихов привредно-географски значај)*, ЗРГИ ПМ III, Београд 1956, 65 — 68.

27 М. Лутовац, *Прибој на Лиму*, ЗРЕИ САНУ 3, Београд 1960, 1.

28 Ј. Петровић, н. д., 69 — 70; М. Лутовац, *Долина Лима*, ГСГД 1, Београд 1961, 34.

29 Ј. Петровић, н. д., 70 — 71; М. Лутовац, *Долина Лима*, 35 — 39.

30 Г. Шкриванић, *Путевима средњовековне Србије*, Београд 1974, 125 — 126; П. Мркоњић, н. д., 303; М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981, 10.

Територија са леве стране Увца била је насељена још у праисторији. О томе сведоче тумулуси и гробни прилози који су нађени и проучени у Штрпцима. Громиле из Штрбаца хронолошки припадају гласиначкој култури (1300. до 1500. године пре нове ере).³¹

Две врсте материјалних доказа потврђују да је овај крај био настањен и у римско доба. То су миљокази и римски новац. Миљокази су смештени са леве стране данашњег пута Увац — Вишеград. С обзиром на то да су означавали раздаљину на римским путевима, може се претпоставити да је кроз овај крај пролазила јавна римска комуникација.³²

Прве одређене вести о испитиваном подручју у средњем веку потичу из доба Стевана Немање. Да је овај крај био у саставу немањинке државе сведочи податак да је у Бањи код Прибоја, неколико километара од Увца, било средиште једне од осам епископија које је 1219. године установио Свети Сава.³³ И Петар Мркоњић помиње да се Дебарска жупа (у склопу немањинке државе) протезала низ Лим са леве и десне стране, до Дрине узводно од Вишеграда.³⁴ После смрти цара Душана овим крајем самостално влада „кнез хумски“ Војислав Војиновић (1355—1363), а затим Никола Алтомановић.³⁵ Године 1373. бан Твртко присајединио је Подриње и Полимље од Пријепоља босанској држави, а кнезу Лазару припао је део Алтомановићеве северне области до ушћа Лима у Дрину, са Добруном.³⁶ После Тврткове смрти (1391) та област је припала Херцегу Стјепану Косачи. Он је држао леву обалу Лима и предео између Лима и Увца, на север до Бијелог Брда.³⁷

Почетком друге деценије XV века Прибој са околином пао је под османлијску власт. Наиме, 1418. и 1419. године босански бег Исхак освојио је Вишеград на Дрини и Сокол на ушћу Пиве у Тару.³⁸ Године 1463. извршена је управна подела турских земаља и основан је Босански санџак, у чији склоп улази и Прибој са околином, па, према томе, и долина Увца. У XVI

31 F. Fiala, *Uspjesi prekopavanja prahistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897*, GZM IX, Sarajevo 1897, 610 — 619.

32 Д. Сергејевски, *Римска цеста у Невесињском пољу*, ГЗМ (НС) III, Сарајево 1948, 50; А. Бејтић, *Рудо и рудски крај кроз векове*, Рудо — Споменица поводом 30-годишњице Прве пролетерске бригаде, Сарајево 1971, 183.

33 К. Јиречек, *Историја Срба III*, Београд 1923, 81 — 82.

34 П. Мркоњић, н. д., 258.

35 С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 132 — 136; *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1956, s. v. »Bosna i Hercegovina«; В. Ђоровић, *Историја Босне*, ПИ СКА СХХИХ, Друштвено историјски списи 53, Београд 1940, 299 — 301.

36 С. Ђирковић, н. д., 136, 138; В. Ђоровић, н. д., 300 — 301.

37 М. Динић, *Земље Херцеге Светог Саве*, Глас СКА CLXXXII, Београд 1940, 242.

38 С. Ђирковић, н. д., 248.

веку територија на десној обали Лима припадала је вишеградском кадилуку, а од 1480. до 1745. године Прибој са околином имао је статус самосталног кадилука.³⁹

Почетком XIX века, у време првог и другог српског устанка, Доњи Увац нашао се у пограничном појасу Турске према устаничкој Србији. Граница се протезала средњим током Увца. Због таквог положаја читав крај је представљао поприште оружаних сукоба.⁴⁰ Насеља су пустошили и палили како српски устаници тако и Турци. Тако су, на пример, 1806. године српски устаници опустошили Полимље и попалили Добрун, Рудо и Прибој.⁴¹ С друге стране, локално муслиманско и турско становништво је, нарочито за време другог српског устанка, организовало походе на суседна српска села, палило их и одводило Србе у ропство.⁴² После периода замишља, Прибој са околином поново се нашао у жаришту ратних збивања 1875. године, када је избио босанско-херцеговачки устанак. После наизменичних акција турских јединица и српских устаника, које је предводио игуман манастира Бања, сва села овог краја била су још једном попаљена и порушена.⁴³

Аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине (1878. године) испитивану област поделеиле су између себе Аустро-Угарска и Турска. Границу између те две државе представљао је управо доњи ток Увца.⁴⁴ Десна обала Доњег Увца припадала је Аустро-Угарској, лева обала Турској, а само неколико километара даље, северно од средњег Увца, простирала се граница Србије. Тако је Доњи Увац западним делом представљао истурену граничну област Аустро-Угарске према Турској, а источним делом — гранично подручје Турске према Аустро-Угарској и Србији. Мост на Увцу био је гранични прелаз, око кога су и са једне и са друге стране изграђене карауле и царине.⁴⁵

У периоду од 1878. до 1918. године испитивана насеља на левој и десној обали Доњег Увца живела су у различитим друштвеним и политичким условима. У том периоду Турска је извршила административну реорганизацију па су насеља Новопа-

39 А. Бејтић, *Прибој на Лиму под османлијском влашћу 1418—1912*; Сарајево 1945, 12.

40 М. Ђуковић, *Санџак*, Београд 1964, 2; А. Бејтић, *Прибој на Лиму под османлијском влашћу 1418—1912*, 10; Н. Живковић, *Ужички немири*, Титово Ужице 1979, 39 — 41.

41 С. Ф. Кемур, *Први српски устанак под Карађорђејем*, Сарајево 1916, 168—177; М. Стевовић и сарад., *Прибој и околина*, Прибој на Лиму 1960, 5.

42 М. Стевовић и сарад., н. д., 10 — 11.

43 С. Трифковић, н. д., 623; М. Шакота, н. д., 11.

44 М. Стевовић и сарад., н. д., 5, 12; В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу у XIX веку*, *Грађе за историју српске уметности*, ФФИИУ, Београд 1979, 44.

45 В. Шалипуровић, н. д., 27, 184, 189.

зарског санцака ушла у састав најпре Призренског а, затим Пљеваљског санцака.⁴⁶

Док је територија на десној страни Увца све до 1918. остала под Аустро-Угарском, насеља на левој обали су неколико година раније ослобођена од турске власти. Букурешким миром 1913. године, после другог балканског рата, разграничена је територија Србије, Црне Горе и Турске. Тада су насеља на левој обали Увца ушла у састав српске државе.⁴⁷

Као што се види из претходног излагања, у периоду од 1878. до 1918. ова област је улазила у састав различитих држава и развијала се под различитим условима. Део испитиване области, који је био под аустроугарском управом, доживео је знатне промене. У току 1898. године изграђен је колски пут десном страном Лима, од Увца за Рудо. Годину дана касније изграђен је пут Вишеград-Увац.⁴⁸ Године 1906. изграђена је железничка пруга уског колосека Сарајево — Увац.⁴⁹ Село Штрпци добило је школу, две православне цркве, једну од првих земљорадничких задруга и читаоницу са тамбурашком секцијом.⁵⁰ За то време турска управа у насељима на левој страни трудила се да што више тлачи српски живаљ како би га казнила за помагање устаника претходних година. Избијање првог светског рата омело је стабилизацију нове власти у Санцаку и одложило било какве реформе.

После првог светског рата Доњи Увац је у саставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије. У административном погледу насеља су припадала вишеградском и прибојском срезу.⁵¹

Овај предео, као и шира област у чијем је саставу, ушао је у државну заједницу југословенских народа као сиромашно и заостало подручје, како у привредном тако и у културно-просветном и здравственом погледу. У погледу саобраћаја Доњи Увац је био недовољно повезан са осталим крајевима Југославије. Тек 1929. године изграђена је пруга Увац — Прибој као продужење већ постојеће пруге Сарајево — Увац.⁵²

46 М. Стевовић и сарад., н. д., 14; М. Костић, *Из историје Срба у Новопазарском Санцаку после Берлинског конгреса*, ГСНД XXI, Одељење друштвених наука 12, Скопје 1940, 97; *Enciklopedija Jugoslavije* 2, s. v. »*Vozna i Hercegovina*«; *Enciklopedija Jugoslavije* 7, Zagreb 1968, s. v. »*Srbi*«

47 Љ. Алексић, *Балкански ратови (1912 — 1913), Преглед историје југословенских народа II*, Београд 1963, 146.

48 А. Бејтић, *Рудо и рударски крај кроз векове*, 228.

49 М. Екмечић, *Политички неуспеси и преминација Аустрије на Балкану (1875 — 1903), Историја Југославије*, Београд 1973, 324; М. Лутовац, *Прибој на Лиму*, 5.

50 А. Бејтић, *Рудо и рудски крај кроз векове*, 234 — 235.

51 Исто, 237.

52 М. Лутовац, *Прибој на Лиму*, 6.

Доњи Увац, као део Санцака, и у другом светском рату имао је значајну улогу. Запоседали су га Немци, Италијани, албански квислинзи, домаћи издајници: усташе, недићевци и четници. Јединице народноослободилачке војске Југославије водиле су у Санцаку жестоке борбе, а нарочито за време офанзива у зиму и пролеће 1942, у пролеће и јесен 1943, током 1944. и почетком 1945. године.⁵³

У периоду после другог светског рата, у оквиру сложеног процеса изградње социјалистичких односа, ова област се нагло развија. У оближњем Прибоју, почев од 1953. године изграђена је велика фабрика аутомобила, а касније — фабрика полиестера, текстилни комбинат и стругара. Прибој је тако израстао у значајан привредни и административни центар. У индустријским објектима запошљава се велики број радника из испитиваних насеља. Изузетан значај за развитак читавог краја имала је и има новоизграђена пруга Београд — Бар (1975), која пролази кроз Доњи Увац. Тако се последњих деценија становништво Доњег Увца постепено укључује у токове савременог живота.⁵⁴

Д. Етничке и демографске карактеристике

Да би се стекла јасна представа о породици и породичном животу у Доњем Увцу, неопходно је упознати опште етничке и демографске карактеристике ове предеоног целине. Размотрићу овде те карактеристике само у најопштијим цртама, у оној мери у којој је то неопходно за разумевање даљег излагања. У наредним поглављима, међутим, нека важнија питања из оквира ове проблематике биће детаљније интерпретирана.

Као што је напоменуто, Словени су приликом досељавања у ове крајеве затекли, и постепено асимиловали, старобалканско становништво. У наредним вековима управо на тој територији одиграли су се сложени историјски процеси, који су коначно у XII веку довели до стварања феудалне немањичке државе. У границама те државе (којој је припадао и Доњи Увац) највероватније је — како то, на пример, истиче С. Бирковић — формирано етничко језгро српског народа.⁵⁵

Са турским освајањима Доњи Увац се нашао у средишту бурних политичких збивања, што је изазвало и значајне етничке и демографске поремећаје. Неколико пута је напоменуто да је Доњи Увац био поприште оружаних сукоба. Читава об-

53 М. Ђуковић, н. д., 4.

54 М. Лутовац, *Прибој на Лиму*, 14 — 15; П. и Б. Влаховић, *Неки проблеми акултурације уз градилиште пруге Београд—Бар (кроз Србију)*, ГЕИ САНУ XXI, Београд 1972, 151 — 168.

55 *Enciklopedija Jugoslavije* 7, s. v. »Srbi«.

ласт је више пута пустошена, а становништво расељавано. Тада су прошле и велике сеобе Срба 1690. и 1737. године.⁵⁶

Није, међутим, само српско становништво било принуђено на исељавање. Близина устаничке Србије, чести упади устаника и одмазде над муслимански живљем учинили су да малобројно муслиманско становништво потпуно напусти села Доњег Увца у првој половини XIX века. Од тог времена па до наших дана ова област има — у основи — хомогену националну и конфесионалну структуру: њено становништво је данас чисто српско, православно.⁵⁷

Трансформације становништва у Доњем Увцу нису изазване само масовним покретима у несигурним политичким приликама. Тај предео је, посебно у току XVIII и XIX века, био обухваћен и сталним метанастазичким миграционим струјањима, чији су узроци били превасходно економске природе. Доњи Увац је био изразито етапна област: с једне стране, његово становништво се постепено одсељавало у северну Србију; с друге стране, на његову територију су се непрекидно досељавали становници брдских предела Херцеговине и Црне Горе.⁵⁸ Према истраживањима С. Трифковића, насеља Доњег Увца су крајем XVIII века допуњавана становништвом из средње Херцеговине и Црне Горе, а у првој половини XIX века — досељеницима из северних крајева Херцеговине, док је у другој половини XIX века досељавано углавном становништво из осталих крајева Старог Влаха.⁵⁹

Кретање становништва у послератном периоду може се пратити на основу статистичких података и теренских истраживања. На основу статистичких података (презентираних по насељима) могућно је, пре свега, израчунати кретање укупног броја становника испитиваног предела.

Табела 1

Кретање броја становника⁶⁰

Број становника према пописима	1948.	1953.	1961.	1971.
	2893	3046	3134	3380

56 М. Ђуковић, н. д., 2.

57 Према казивању председника Месне канцеларије Рача и Месног уједа Штрпци, на овој територији у последњих 100 година привремено је боравило осам муслиманских породица.

58 М. Лутовац, Долина Лима, 36.

59 С. Трифковић, н. д., 623 — 624.

60 Попис становништва и станова 1971, Становништво VII, Становништво и домаћинства у 1948, 1953, 1961. и 1971. и станови у 1971, Београд 1975, 54 — 55, 321.

Изложени подаци јасно показују да је повећање укупног броја становника Доњег Увца у периоду после другог светског рата било незнатно. Индекс кретања овог броја у периоду од 1948. до 1971. године износи само 116,8. Релативна стабилност броја становника наводи на претпоставку да Доњи Увац није током последњих неколико деценија био ни изразито имиграционо ни изразито емиграционо подручје, да је другим речима у питању подручје мале демографске фреквенције. То уосталом, потврђују и статистички подаци о миграционим обележјима становништва доњоувачких насеља.

Табела 2

Становништво према миграционим обележјима (1971)⁶¹

Укупно становника	Рођено у насељу	Досељено
3380	2288	1092

Још у току 1971. године „стариници“ (односно рођени у насељу), дакле, чинили су 67% од укупног броја становништва. Међутим, теренска истраживања су показала да процент досељеника, који наводи статистика (32%), није реалан. Евидентно је да није реч само о сталним већ и о привременим имиграцијама. Тим привременим досељавањем била су захваћена места која су се током последње две деценије налазила уз градилишта пруге Београд — Бар. То се, пре свега, односи на Горњу Ријеку у периоду између 1961. и 1971. године. Тамо се доселило 156 грађевинара са породицама. Слично је и са градилиштем Рача, у коме је било запослено око 100 радника из разних крајева Југославије. Готово сви запослени су се, по завршетку радова, вратили својим кућама.⁶²

Статистика показује да ни она миграциона кретања која условно можемо назвати „сталним“ нису била увек истог интензитета.

Табела 3

Становништво према миграционим обележјима (1971)⁶³

до	Година досељавања						
	1940	1941— 1955.	1946— 1952.	1953— 1960.	1961— 1965.	1966— 1969.	1970— 1971.
	179	42	98	126	166	331	137

61 Попис становништва и станова 1971, Становништво IX, Миграциона обележја, Београд 1973, 54 — 55, 321.

62 Према казивању председника Месне канцеларије Рача.

63 Попис становништва и станова 1971, Становништво IX, 54 — 55, 321.

Није тешко уочити да се од 1953. године број досељеника налази у перманентном порасту. Главни узрок таквог пораста свакако је у развоју индустрије, посебно у изградњи познате фабрике аутомобила у Прибоју (ФАП), која је управо те, 1953. године, почела рад. На такав карактер имиграција указује и чињеница да се највећи број досељеника настанио у местима која се налазе у непосредној близини Прибоја, односно индустријских објеката у њему.

Даља ревизија представа о динамици и структури становништва овог краја може се добити анализом података о „матикама“ имиграција.

Табела 4

Становништво према миграционим обележјима (1971)⁶⁴

А. Имиграционе „матике“ у административно-географском смислу

Становништво досељено у насеље сталног боравка

са подручја исте општине	из исте републике а друге општине	из друге републике
485	187	419

Б. Имиграционе „матике“ у социјалном смислу

Становништво досељено из

сеоског насеља	мешовитог насеља	градског насеља
806	50	229

Из табеле 4А јасно се види да се кретање становништва, које је у претходним табелама исказано као имиграционо, не може се у целости третирати као такво. Готово 50% „досељавања“ односи се, у ствари, на кретања унутар испитиваног подручја. Теренска испитивања су показала да је реч о пресељавањима из удаљених, брдских насеља ка онима која су лоцирана у долини Увца, која се налазе ближе Прибоју или бар комуникацијама које воде ка том индустријском центру. Већину тих „имиграната“ чине углавном млађи људи, који су запослени у самом Прибоју. Изградивши нове домове, они нису прекинули везе са својим породицама. Одељени у просторном, нису

⁶⁴ Исто.

одељени ни у социјалном ни у економском погледу. О томе ће, уосталом, бити више речи у даљем излагању.⁶⁵

Из табеле 4Б види се да је имиграционим процесима (укључујући и кретање унутар испитиваног предела) обухваћено углавном сеоско становништво. Ако се при том има у виду да су досељавања из градских и мешовитих насеља делимично привременог карактера (грађевински инжењери и техничари запослени на изградњи пруге и других објеката), онда показани „сеоски“ карактер бива још више изражен.

Емпиријска истраживања, којима је обухваћен широк узорак становништва, потврдила су изречену претпоставку о слабом интензитету емиграција. Забележили смо, додуше, изванредан број случајева сталног и привременог одсељавања у иностранство или друге делове наше земље, али је ту реч само о изузетним појавама. Одсељавање још увек ни изблиза не досеже југословенски просек, што се, поред осталог, може објаснити повољним условима за запошљавање у прибојској индустрији и пратећим службама.

На основу претходног излагања могућно је извести и неке општије закључке:

- 1) Доњи Увац је током целог испитиваног периода био подручје врло слабе демографске фреквенције;
- 2) процеси имиграције и емиграције нису проузроковали битније промене у етничкој, економској и социјалној структури становништва;
- 3) сагласно томе, становништво Доњег Увца условно се може третирати као константа при истраживањима породице у овом крају.

Статистичким подацима обухваћена је и биолошка (полна и старосна) структура становништва Доњег Увца.

Табела 5

Становништво према полу и узрасту⁶⁶

А. Становништво Доњег Увца према полу (1971)

Укупно	мушки	женски
3 380	1 743	1 637

⁶⁵ О предвојеној погодици на ширем подручју југозападне Србије видети код: П. Влаховић, *Предвојена породица у условима социјалистичког развоја на подручју југозападне Србије*, ЕП 11, Београд 1973, 129 — 135.

⁶⁶ Попис становништва и станова 1971, Становништво VIII, Пол и старост, Београд 1973, I — 91, 92, 93; II — 557.

Б. Становништво Доњег Увца према узрасту (1971)

Године									
старости:	0—4	5—9	10—14	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44
	307	331	344	349	326	227	253	240	228
Године									
старости:		45—49	50—54	55—59	60—64	65—69	70—74	75 и више	
		189	112	117	125	122	60	39	

Из табеле 5А види се да је полна структура врло повољна, јер је укупан број становника мушког и женског пола приближно једнак. Такво стање одражава се, наравно, на живот породице. То се односи на склапање брака (односно избор брачног партнера), затим на поделу рада и, уопште, дистрибуцију породичних положаја и улога. У сваком случају, изостају све девијације које бисмо иначе морали узети у обзир при решавању поменутих питања.

Табела 5Б показује да се и старосна структура становништва испитиваног подручја може сврстати у оквире који се сматрају „нормалним“⁶⁷ Највећи део становништва чине добне групе испод 40 година (70,3%), од чега је најбројнија група од 20 до 39 година (30,9%). Деца (до 15 година), сачињавају нешто мање (29,0%), а радно активни становници (14 до 59 година) око половине укупног броја становништва. Ни овде, дакле, не постоје значајнија одступања од просека, која би знатније утицала на поремећаје у породици.

Становништво на босанској страни Доњег Увца живело је до 1887, а на српској страни све до 1913. године у условима аграрно-чифчијског система. Земља је припадала агама и беговима. Сељаци, кметови на читлучкој земљи били су дужни да дају агама четвртину приноса жита и половину сена, воћа и поврћа (уместо овог последњег и новац). Морали су, такође, да им о свом трошку граде куће и остале зграде. Агама и беговима су, осим земље, највећим делом припадале и шуме, мада су мањи шумски комплекси припадали и сељацима, најчешће површине које су се налазиле око њихових сточарских станова.⁶⁸

Такав аграрни систем условио је стагнацију пољопривредне производње. Преовлађивали су екстензивни облици земљорадње, воћарства, сточарства. Томе су свакако допринеле и изузетно слабе комуникације у овом крају. Саобраћај и преношење добара (кирицилук) обављан је углавном коњима, а кад су то временски услови дозвољавали — и сплаварењем.

67 S. Šuvar, *Tipologijska metoda u našem istraživanju, Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji*, Zagreb 1972, 155.

68 С. Трифковић, н. д., 617; М. Лутовац, *Долина Лима*, 36 — 39.

По ослобођењу од Турака, са укидањем чифчијског система, привредна слика краја почела је да се мења. Међутим, тек после другог светског рата, нагли развитак индустрије у Прибоју и изградње комуникација (асфалтни путеви, пруга Београд — Бар), довели су до наглих промена у привреди овог краја.

Није овде реч само о могућностима запошљавања, које су се отвориле подизањем индустријских и комуникационих објеката, већ о многобројним, до данас још недовољно проученим утицајима на природне, друштвене и културне прилике. На неке од тих утицаја указала су и новија етнолошка истраживања. Као илустрацију навешћемо само један пример: „Пруга Београд — Бар делимично дотиче област источне Босне, код села Штрбаца на излазу из тунела Голеш. Мада је ово на први поглед епизодна тачка, она има велики значај за знатан део становништва Вишеградског Старог Влаха, посебно насеља на обронцима планине Варде и Златибора, а затим у доњем току Увца (подвукла ЗД), при његовом ушћу у Лим. На овом простору пробијање тунела Голеш и посезањем људске руке у утробу земље, већ је из основа измењено вековно занимање становништва. Присојне падине планина по којима су се налазили катун и до јуче пасла стада, опустела су јер је тунел постао сливник вода, и то на простору где су се налазиле летње сточарске колибе, што је негативно утицало на вегетацију, са којом је сточарство тесно повезано. Због тога је становништво ових области већ у току изградње пруге потражило изворе егзистенције у другим привредним делатностима“.⁶⁹

Све до другог светског рата становништво Доњег Увца било је изразито пољопривредно. Послератна трансформација привредне структуре становништва јасно се може приказати подацима о опадању броја пољопривредника.

Табела 6⁷⁰

	Попис 1953, попис 1961. и попис 1971. године		
Укупан број становника	3046	3134	3380
Број пољопривредника	2379	2129	1250
Процент пољопривредника	78,1	67,9	36,9
Број индустријских радника	59	—	228

69 П. и Б. Влаховић, н. д., 154.

70 Попис становништва и станова 1971, Становништво XI, 54 — 55, 321; Попис становништва и станова 1971, Становништво X, Делатност, Београд 1973, 54 — 55, 321; Попис пољопривреде 1960, I, Основни подаци индивидуалних газдинстава по насељима, Београд 1964, 82 — 83, 381; Попис становништва 1961, XV, Пољопривредно становништво, Београд 1966, 63, 277 — 278; Попис становништва 1953, XIV, Основни подаци о становништву, Београд 1958, 78, 477 — 478.

Из предходне табеле се види да је број пољопривредника у току мање од две деценије готово преполовљен. Теренска истраживања су показала да је тај процес настављен и после 1971. године.⁷¹ Ретка су домаћинства у којима нема запослених чланова. Преовлађују углавном домаћинства мешовитог типа, домаћинства чији чланови остварују двоструке приходе: од пољопривреде и од ванпољопривредних делатности. Управо такве промене, изазване новим условима живота, утицале су не само на економску функцију већ и на друге функције породице (репродукциону, васпитну, обредну) а — индиректно — и на њену величину, структуру и односе међу њеним члановима. Укратко, промена економских услова узела се у овом раду као полазна тачка при истраживању савремених промена у породици и породичном животу код становништва Доњег Увца.

III. СТРУКТУРЕ ПОРОДИЦЕ

Разматрања породица Доњег Увца заснивају се углавном на две врсте података: с једне стране, на подацима из статистичких публикација,⁷² а, с друге стране, на емпиријском материјалу који је прикупљен у другој половини 1979. и првој половини 1980. године.⁷³ Од укупног броја домаћинстава у тој области (805), овим истраживањима је обухваћено 307, односно 38,1%.

Напоменуто је већ да је Доњи Увац у периоду после другог светског рата, а нарочито у последње три деценије, претрпео знатне промене. Прерастањем Прибоја у индустријски центар створене су могућности за запошљавање великог броја становника из околних насеља. Поред наглог развика индустрије, посебан значај у том погледу имала је и изградња великих комуникација, пре свега пруге Београд — Бар. Укључивањем у процесе индустријске производње, делимично и у градитељске радове, становништво испитиваног краја почело је да остварује приходе и из непољопривредних делатности. То је довело до знатне трансформације у економској структури породице.⁷⁴

Досадашња проучавања ових проблема показала су да је утицај индустријализације на економску структуру породице непосредан и, самим тим, лако уочљив, док се утицаји поменутих процеса на остале видове породичне структуре (биолошки,

71 В. с. 30.

72 Попис становништва Савезног завода за статистику за 1948, 1953, 1961. и 1971. годину и пробни попис Савезног завода за статистику који је спровела Секција за пољопривреду и село Општинске конференције ССРН Прибој, током 1979. године.

73 Спроведене су две анкете, уз помоћ омладинаца месних заједница Рача и Штрци. Анкете се налазе у документационом материјалу.

74 Видети Табелу 6 П. и Б. Влаховић, н. д., 151 — 168.

сроднички итд.), као и на величину породице, рефлектују само посредно.⁷⁵ Зато ће економска структура породице у Доњем Увцу најпре бити обрађена.

А. Економска структура

У статистици и демографији породица (односно домаћинства), према својој економској структури, разврстава се углавном у три основне категорије:

(1) „пољопривредна домаћинства (домаћинства која немају чланове стално запослене ван домаћинства; сви чланови раде као пољопривредни произвођачи у свом домаћинству);

(2) мешовита домаћинства (домаћинства у којима има чланова стално запослених ван домаћинства и чланова који раде као пољопривредници искључиво на свом пољопривредном поседу);

(3) непољопривредна домаћинства (домаћинства која немају чланове који раде у пољопривреди на свом поседу; сви су чланови запослени ван домаћинства у непољопривредним делатностима)“.⁷⁶

Емпиријска истраживања породице у Доњем Увцу показала су да оваква систематизација — у конкретним условима — методолошки није релевантна. Зато морамо извршити извесне корекције. Констатовано је, наиме, да домаћинства са свим запосленим члановима по правилу поседују одређен земљишни и сточни фонд, такође и пољопривредне машине, и то у истој мери као и „чисти“ пољопривредници. Ти „непољопривредници“ се, дакле, и даље баве пољопривредом. Ако се остане при наведеној класификацији, која се заснива на изворима прихода као основном критеријуму, поменута домаћинства се морају уврстити у категорију мешовитих домаћинства. Сагласно таквом одређењу, „непољопривредна“ би била само домаћинства без поседа, тј. домаћинства чији чланови остварују приход искључиво ван пољопривреде. Имајући то у виду, задржаћу поделу домаћинства на три категорије (пољопривредна, мешовита и непољопривредна), али ћу значења последње две категорије изменити у наведеном смислу.

Тако измењена категоризација има и извесне недостатке, који се испољавају при коришћењу статистичких података. Јасно је, наиме, да се подаци из статистичких публикација и подаци добијени емпиријским истраживањем могу упоредити само кад

75 З. Пешић-Голубовић, *Теоријско-хипотетички оквир за истраживање промена у структури породице*, 12.

76 Попис становништва и станова 1971, Становништво V, Домаћинства и породице, Београд 1974, XXIII.

су у питању чисто пољопривредне породице. Међутим, по мом мишљењу, то је довољан показатељ основних промена у економској структури доњоувачке породице (односно домаћинства).

Статистички подаци из 1953. године односе се на становништво, а не на домаћинства. Према тим подацима, већину (78,1%) чинило је управо чисто пољопривредно становништво.⁷⁷ Из тога се може закључити да је и највећи број домаћинстава испитиваног предела још увек био чисто пољопривредног карактера. То је и разумљиво, јер је педесетих година овог века Прибој тек почео да се развија у снажно индустријско средиште.

Пописи из 1961. и 1971. године показују да је, упоредо са развитком локалне индустрије, број пољопривредних домаћинстава био у сталном опадању:

Табела 7

Пољопривредна домаћинства у 1961. и 1971. години⁷⁸

Година пописа	Број пољопривредних домаћинстава	Пољопривредна домаћинства (у %)
1961.	273	47,2
1971.	140	17,3

Емпиријска истраживања експерименталне групе од 307 доњоувачких породица требало је да покажу како су поменути процеси текли после 1971. године, дакле, у току најновијег периода:

Табела 8

Економска структура домаћинстава у насељима Доњег Увца (1979/80)

	Број домаћинстава	Процент од укупног броја
Пољопривредна домаћинства	52	16,9%
Мешовита домаћинства	199	64,8%
Непољопривредна домаћинства	56	18,2%

(На основу спроведене анкете 1979. и 1980. године).

⁷⁷ В. Табелу 6.

⁷⁸ Попис становништва и станова 1971, Становништво XII, Величина поседа и извори прихода домаћинства, Београд 1974, 54 — 55, 321; Попис становништва 1961, XVI, Величина и извори прихода домаћинства, Београд 1965, 63, 277 — 278.

Две претходне табеле заснивају се, очигледно, на квантитативно различитим узорцима. Упркос томе, могућно је, упоређујући их, извући одређене закључке. Такве закључке, наравно, можемо прихватити не као сигурне, већ као вероватне.

1) Уочава се, пре свега, да се процес опадања процента пољопривредних домаћинстава (односно породица) у току последње деценије одвија смањеним интензитетом. Разлог томе је делимично и у чињеници да су радни капацитети у прибојској индустрији и пратећим службама углавном попуњени. Потребно је, међутим, напоменути да је дубље истраживање стварног стања на терену показало да висок процент пољопривредних домаћинстава не потиче само из наведеног узрока. Наиме, процес запошљавања односно преласка на непољопривредна занимања и даље тече, али изазива и одређене последице. Млађи, запослени чланови домаћинства граде куће на плацевима који се налазе поред комуникација како би били ближе свом радном месту. У старом домаћинству остају чланови који нису укључени у радни однос и настављају да се баве пољопривредом. Суштински, та предвојена домаћинства и даље представљају економску целину, али формално се могу третирати као два домаћинства — једно пољопривредно и једно непољопривредно. Известан број таквих, привидно „пољопривредних“ домаћинстава улази у категорију пољопривредних. Зато је наведени процент тако висок.

2) Из табеле 8 види се такође да су мешовита домаћинства (64,8%) много заступљенија од непољопривредних (18,2%). Такав процентуални однос поменутих категорија породица (односно домаћинстава) наводи на закључак да се пољопривредници тешко одвајају од земље и да се опредељују за мешовити тип привређивања, који се заснива на двоструком извору прихода: од земље и од примања на радном месту. Очигледно је, дакле, да се процес економског реструктурирања породице (као и у многим другим крајевима) одвија у две фазе: најпре преласком на мешовити, а тек затим на непољопривредни тип породице.⁷⁹ Испитивања на терену показала су да се тај процес током последњих година завршава првом фазом. Мешовите породице најчешће не показују тенденцију преласка у категорију непољопривредних породица. Готово сви испитаници истичу да је мешовити тип економије данас најрентабилнији и да га бар у догледно време, неће напустити.⁸⁰

79 А. Милић, *Промене друштвено-економских обележја домаћинстава, Домаћинство, породица и брак у Југославији*, Социологија и друштвени развој 2, Београд 1981, 51; Ј. Јосифовски, *Мешовита домаћинства као носиоци промена у селима Полога*, Социологија села 39, Загреб 1975, 54.

80 А. Милић, н. д., 46.

Анкета је показала да промене у економској структури породице нису свуда подједнаког интензитета. То се може јасно видети ако се упореде подаци за „српска“ насеља, с једне стране, и за босанска насеља, с друге стране.⁸¹

Табела 9

	Српска насеља		Босанска насеља	
	Број дом.	Процент дом.	Број дом.	Процент дом.
Пољопривредна домаћинства	22	14,1%	30	19,8%
Мешовита домаћинства	103	66,0%	96	63,5%
Непољопривредна домаћинства	31	19,8%	25	16,5%

(На основу анкете спроведене 1979/80).

Уочава се да босанска насеља имају већи процент пољопривредних, а мањи проценат мешовитих и непољопривредних домаћинстава. То значи да се процес економског преструктурирања на босанској страни одвија спорије него на „српској“ страни. На први поглед то изненађује, јер се најважније саобраћајнице управо налазе на босанској страни, па су и везе са Прибојем погодније. Осим тога као што је већ истакнуто, босанска насеља су раније, још под аустроугарском влашћу, почела да се укључују у савременије токове живота. Према неким информацијама, разлог брже трансформације породице на „српској“ страни Увца највероватније је у политици запошљавања: прибојска индустрија при запошљавању нових кадрова даје првенство становницима своје општине (а то значи члановима „српских“ домаћинстава).

⁸¹ У раду се употребљава термин „српско“ становништво, „српска домаћинства“ да би се означили становници на територији СР Србије, за разлику од становника у СР Босни и Херцеговини. Дакле, с обзиром на то да је реч о етнички хомогеном становништву, није у питању истицање етничке већ територијалне диференцијације.

Б) Величина и биолошка структура породице⁸²

1.

Као што су показала нека досадашња истраживања, величина породице претежно зависи од развијености шире друштвене средине. Уколико се, на пример, нека област налази на вишем степену развика, утолико је и број чланова домаћинства мањи.⁸³ Међу главне показатеље развика неке области може се уврстити и степен до кога је њено становништво укључено у ванпољопривредна занимања, тј. степен до кога је дошло економско преструктурирање њеног становништва.⁸⁴ То значи, да се вратимо теми овог рада, да промене у економској структури породице у Доњем Увцу доводе до одговарајућих промена у њеној величини.

Послужићу се статистичким подацима (за 1948, 1953, 1961. и 1971. годину) и подацима које сам добила емпиријским истраживањем експерименталног узорка (за 1979/80. годину) да бих установила кретање просечног броја чланова доњоувачког домаћинства у периоду после другог светског рата.

Табела 10.

Просечан број чланова домаћинства Доњег Увца у периоду од 1948. до 1980. године⁸⁵

Година пописа	Просечан број чланова домаћинства
1948.	5,9
1953.	5,9
1961.	5,4
1971.	4,1
1979/80.	4,4

Из претходне табеле јасно се види да промене у величини породице у испитиваној области нису текле равномерно. Мо-

82 Величина породице и њена биолошка структура органски су повезане. Имајући у виду њихову вишеструку корелацију, многи истраживачи породице обрађују их заједно (З. Голубовић, *Промене у структури породице у Србији, посматране у контексту друштвено-културних прилика*, Социологија 3—4, Београд 1976; М. Младеновић, н. д., и др., на пример).

83 S. Šuvar, н. д., 156, 158; З. Голубовић, *Промене у структури породице у Србији*, 311 — 312.

84 S. Šuvar, н. д., 156, 158.

85 Попис становништва и станова 1971, Становништво VII, 54 — 55, 321

гућно је издвојити три основне фазе. У првој фази (1948. до 1953) број чланова породице није се мењао. У другој фази (1953. до 1971) тај број се нагло смањио — чак за 1,7 чланова. У трећој фази (1971. до 1979/80) опет је настала стагнација, можда чак и мали пораст.⁸⁶ Ако се упореде наведене чињенице са закључцима до којих сам дошла у претходном одељку, није тешко уочити одређену правилност: промене у економској структури породице у периоду 1953. до 1971. године праћене су и видљивим смањивањем њене величине; у периодима стабилности економске структуре породице, и њена величина показује одговарајућу стабилност.⁸⁷

Проверићу ове закључке, пратећи кретање просечне величине породице у насељима Доњег Увца зависно од категорије домаћинства, односно извора прихода на којима оно заснива своју егзистенцију.

Табела 11⁸⁸

Категорија домаћинства	Посебна величина домаћинства
Пољопривредна домаћинства	3,8
Мешовита домаћинства	5,9
Непољопривредна домаћинства	4,1

Из табеле 11 види се да постоје извесна одступања од закључака на које наводи досадашње разматрање. Очекивало би се наиме, да ће у пољопривредним породицама бити највећи, а у непољопривредним најмањи број чланова. Истраживања су показала да је стање у Доњем Увцу готово обрнуто: управо је пољопривредна породица најмања, а мешовита има највећи број чланова. Узроке таквог одступања потражићу у конкретним приликама. Као користан путоказ у том погледу може послужити приказ доњоувачких породица из једног другог угла. Нећу их, дакле, груписати према просечној величини, већ према броју чланова.

⁸⁶ Породица у Доњем Увцу одговара, по обиму, породицама у развијеним сеоским или мешовитим насељима Југославије, односно прати процес смањења породице на широј територији (З. Голубовић, *Промене у структури породице у Србији*, 297 — 316).

⁸⁷ В. с. 29 — 30.

⁸⁸ На основу анкете спроведене 1979/80. године у испитиваним насељима и пробног пописа 1979, из документације Секције за пољопривреду и село Општинске конференције ССРН Прибој на Лиму.

Табела 12⁸⁹

Породица Доњег Увца према броју чланова (1979/80)

	Број чланова								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Укупно	12	44	31	102	60	52	22	5	3
Пољопривредне породице	7	11	5	15	2	8	2	1	1
Мешовите породице	3	5	22	70	48	34	17	3	2
Непољопривредне породице	2	18	4	17	10	1	3	1	

Из табеле 12 се види да је просечна величина пољопривредне породице у Доњем Увцу углавном условљена изузетно високим процентом једночланих и двочланих домаћинстава (око 35%). Истакнуто је већ да су то домаћинства која су махом настала у новије време, „предвајањем“ старих домаћинстава. Често су, дакле, у питању такозвана „старачка домаћинства“ настала одсељавањем млађих, запослених чланова ка локалитетима ближим радном месту или бар саобраћајницама које воде ка њему. Исти процес условљавају, наравно, и мању просечну величину непољопривредних породица.

Подаци изложени у табели 12 показују, бар делимично, и разлоге због којих мешовита породица испитиваног краја има највећи број чланова. Уочава се, наиме, да је процент једночланих и двочланих мешовитих домаћинстава (мање од 4%) много нижи него код пољопривредних и непољопривредних. Природно је претпоставити да мешовити начин привређивања захтева ангажовање, које углавном прелази могућности тако мале породице. Такав закључак постаје још прихватљивији ако се има у виду релативно низак ниво пољопривредне механизације домаћинства, као и ограничене могућности за њену употребу.⁹⁰ Ако се, дакле, једна породица определи за мешовити начин привређивања у поменутих условима, онда је неопходан и већи број руку. Велики број мешовитих домаћинстава са више од пет чланова (28,1%) потврђује ову претпоставку.

89 Исто

90 Реч је о привредној механизацији (Видети Табелу 17).

Досадашња испитивања југословенске породице показала су да тип економије утиче на величину мешовите породице (односно домаћинства) и посредно. По мишљењу З. Голубовић⁹¹ и неких других истраживача,⁹² мешовита породица у нашим крајевима (а, као што је виђено, и у Доњем Увцу) задржава углавном патријархални тип економије, а самим тим и класичну, патријархалну структуру. Другим речима, мешовито домаћинство представља оквир у коме и даље егзистира стара патријархална па, према томе, и „проширена“ породица.

2.

Досадашња разматрања омогућују фиксирање карактеристика типичне савремене породице у Доњем Увцу: у погледу економске структуре то је мешовита, а по величини — четворочлана породица.

Даље излагање односи се на такозвану биолошку структуру породице (тј. структуру према старости и полу њених чланова).

Пошло се од претпоставке да промене у економској структури породице Доњег Увца условљавају читав низ трансформација у осталим типовима породичне структуре. У том погледу ни биолошка структура не представља изузетак. Такав, узрочно-последични однос између економске и биолошке структуре најјасније је исказан подацима о старости носилаца привредне делатности домаћинства — домаћина и домаћице. Изложићу (и анализирати) ове податке узимајући у обзир категорију домаћинства величину породице и занимање домаћина.

Табела 13

Категорија домаћинства	Породица по броју чланова	Просечна старост домаћина	Просечна старост домаћице
Пољопривредна домаћинства	1—3	59	56
	4—6	53	51
	7 и више	68	58
Мешовита домаћинства	1—3	61	59
	4—6	50	48
	7 и више	74	70
Непољопривредна домаћинства	1—3	35	34
	4—6	37	35
	7 и више	42	40

(На основу анкете спроведене 1979/80)

91 З. Голубовић, *Промене у структури породице у Србији*, 312.

92 S. Livada, *Mješovita gospodarstva u Jugoslaviji*, Sociologija sela 7 — 8, Zagreb 1965, 25 — 42.

Уочавају се, пре свега, разлике у старости домаћина пољопривредних и мешовитих домаћинстава, с једне стране, и домаћина непољопривредних домаћинстава, с друге стране. Просечна старост домаћице одговара углавном просечној старости домаћина. Домаћица је, наиме, у просеку за једну до четири године, млађа од домаћина. Тај однос важи за све наведене категорије, изузев за пољопривредна домаћинства са седам и више чланова.⁹³ Из табеле 13 јасно се види да су старешине пољопривредних и мешовитих домаћинстава много старији од старешина непољопривредних домаћинстава. У пољопривредним домаћинствима њихова се старост, зависно од величине породице, креће од 59 до 68 година, а у мешовитим између 50 и 74 године. С друге стране, у непољопривредним домаћинствима старешине су лица између 35 и 42 године.

Очигледна је, дакле, корелација између економске структуре породице и старости њеног домаћина. То је посебно видљиво кад се упореде пољопривредна и непољопривредна породица. Разлог томе треба тражити, пре свега, у већ описаним процесима — масовном преласку на непољопривредна занимања и, у вези с тим, процесу предвајања породице. С једне стране, остаје већи број старачких пољопривредних домаћинстава, а, с друге стране, бројне породице које чине млађи, запослена лица с децом.

Између те две категорије прелаз чине мешовита домаћинства. Као што показује табела 13, њу карактерише изузетно велики распон старосног просека домаћина: чак 24 године. Та појава постаће разумљива ако се посматра просечна старост домаћина мешовите породице с обзиром на његово занимање. Разврстају их у том правцу на две основне категорије — пољопривреднике и непољопривреднике, а сваку од тих категорија према величини породице.

Табела 14

Занимање домаћина	Породица према броју чланова	Просечна старост домаћина
Пољопривредник	1—3	62
	4—6	66
	7 и више	76
Непољопривредник	1—3	37
	4—6	36
	7 и више	42

(На основу анкете спроведене 1979/80)

⁹³ Овај податак треба сагледати у светлу чињенице да је на територији Доњег Увца мало пољопривредних породица са толиким бројем чланова; отуда и одступање у односу на просечну старосну разлику домаћице и домаћина.

Евидентна је разлика у просечној старости запослених и незапослених старешина домаћинства. Речено је већ да је мешовита породица задржала у основи свој патријархални карактер, своју традицијску структуру. На челу такве породице најчешће се налази њен најстарији, много ређе најспособнији члан. Како су показала емпиријска истраживања, то правило је задржано готово у свим случајевима у којима је отац породице још жив. Пошто су у процес запошљавања у ванпољопривредним делатностима укључени углавном млађи људи,⁹⁴ старешине — пољопривредници у просеку досежу до високе старосне границе. После смрти оца породице, његову улогу најчешће преузима запослени син (уколико их има више), јер обезбеђује и основни приход читавом домаћинству. Домаћин, значи, постаје млађи човек. Према томе, велики распон старосног просека старешина мешовите породице произлази из промена у њиховој економској оријентацији.

Подаци који стоје на располагању показују да постоји и веза између старости домаћина и величине породице. Не улазећи дубље у анализу ове корелације, задржаћу се на констатацији да породице са седам и више чланова имају и најстарије домаћине. Највећи број таквих породица, односно домаћинства припада категорији мешовитих, дакле, оних која још нису предвојена. То су породице које су задржале патријархални карактер, породице на чијем се челу још налази патријархални старешина.

Старосна структура неке породице не може се, наравно, одредити само старошћу њеног старешине. На такву структуру знатно утиче и број деце. Приказаћу породицу Доњег Увца према броју деце у глобалу.

Табела 15

Број деце у породици	Процент од укупног броја породица са децом
1	13,5%
2	57,8%
3	21,0%
4	5,2%

(На основу анкете спроведене 1979/80)

Из табеле се види да око 71,3% породица Доњег Увца имају само једног или два потомка. Значајније је, међутим,

⁹⁴ Таква диференцијација старосне структуре домаћина, с обзиром на његово занимање, произашло је из чињенице да је процес запошљавања отпочео тек 1953. године, па је њиме обухваћено углавном млађе становништво.

утврдити удео појединих категорија доњоувачких породица у оваквом стању.

Табела 16

Број деце у породици	Категорија домаћинства (породице)		
	Пољопривредна	Мешовита	Непољопривредна
1		16,6%	19,4%
2	66,6%	56,6%	80,3%
3		26,4%	
4	33,0%		

(На основу анкете спроведене 1979/80)

У свим категоријама породице Доњег Увца преовлађују породице са два детета. Међутим, док су код пољопривредних породица два детета минимум, код непољопривредних то представља максимум. Мешовите породице, односно домаћинства налазе се негде на средини између наведених крајности. Поменуће чињенице потврђују већ установљену појаву да се са преласком на непољопривредна занимања број деце у породици смањује.⁹⁵ С друге стране, већи број деце чини једну породицу у просеку млађом. Зато је и разлика у старосној структури између пољопривредних и непољопривредних породица, посматрана у глобалу, мања кад се узме у обзир просечна старост одраслих чланова.

3.

Већ је истакнуто да полна структура становништва испитиваног краја не излази из оквира „нормалне“ структуре (види стр. 23), да постоји сразмера између броја одраслих лица мушког и женског пола. Доњи Увац, дакле, не спада у оне крајеве у којима су, због наглог развитка индустрије и прилива радничког становништва, настали поремећаји полне структуре у корист становништва мушког пола. То је и разумљиво, јер је у прибојској индустрији запослено локално, доњоувачко становништво.

Интересантан је, међутим, податак да полна структура деце одудара од уобичајеног просека. Од укупног броја деце, већину (63,7%) процената чине деца мушког пола.⁹⁶ Зато се, ако не наступе промене, могу у погледу полне структуре очекивати знатне трансформације.

95 З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 163 — 164.

96 Податак изнесен на основу анкете (1979/80).

4.

Карактеришући породицу као биоемоционалну заједницу, указала сам на њен сроднички карактер. Такође је истакнуто да је у ужем значењу породица мања група, која се најчешће састоји од родитеља и неожењене деце, са прелазним облицима, где је ужа (нуклеарна) породица проширена у хоризонталном или вертикалном смислу (видети ст. 2). По З. Голубовић, породица према сродничком саставу може бити нуклеарна и проширена. Традиционална породица била је проширена по правој линији (родитељска породица — синовљева породица), али и по бочној линији такође (нпр. родитељска породица — синовљева породица — ћеркина породица).⁹⁷ Исти аутор,⁹⁸ као и други,⁹⁹ истичу да промене економске основе породице имају за непосредну последицу промене у обиму и саставу породице, тј. процес нуклеаризације породичне групе. При анализи породице Доњег Увца према сродничкој структури потребно је подсетити се табеле 12, Породица Доњег Увца према броју чланова. Просечан број чланова доњоувачке породице је 4,4. Од постојећих четворочланих породица 76,1% чине породице које сачињавају отац — мајка — деца или отац — мајка — син — снаха — дакле, двогенерациски. Преостале четворочлане породице су трогенерациске: отац или мајка — син — снаха — дете. Породице са по три члана (10,0%) и мање од три члана (14,9%) су са малим изузецима двогенерациске, непотпуне или потпуне (код трочланих породица) нуклеарне породице (отац или мајка — дете, односно отац или мајка — син — снаха; отац — мајка — дете).

Породице са пет, шест, седам, осам и девет чланова су већином проширене, вишегенерациске породице. То су и породице са по три и четири детета (отац — мајка — деца, односно отац или мајка — деца). Као што сам рекла, већину чине проширене породице које сачињавају три до четири генерације директних сродника (најчешће отац — мајка — син — снаха — деца).

Анализа породице Доњег Увца, према сродничкој структури, показује да њен карактеристични облик данас представља породица у чијем се саставу налазе лица која су сродна у свим степенима праве линије (родитељи — деца — унуци).

97 З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 161.

98 Исто.

99 А. Милић, *Преображај сродничког састава породице и положај чланова, Домаћинство, породица и брак у Југославији, Социологија и друштвени развој 2*, Београд 1981, 136 — 137.

Може се рећи да су скоро подједнако заступљене нуклеарне и проширене породице.¹⁰⁰

IV ПОЛОЖАЈ, УЛОГА И ОДНОСИ У ПОРОДИЦИ

A. Положаји и улоге у породици

Положај чланова породице произлази из биолошке одређености њиховог места у структури породичног језгра. Положај означава врсту сродства и односа међу сродницима. „Основни породични положај представљен је паровима: супруга — отац, супруга — мајка, син — брат, ћерка — сестра“. Осим основних положаја зависно од типа породичне структуре, надограђују се и други, изведени положаји: деда, баба, унук итд. Породични положаји су универзални и не мењају их друштвено-културни услови.¹⁰¹

Током живота појединац може заузимати најмање два положаја. Рођењем његов положај потомка је унапред одређен и непроменљив. Женидбом или удајом заузима нови положај, а најчешће постаје и родитељ. Тако појединац, зависно од пола и старости, у структури породице заузима примарне друштвене положаје.¹⁰²

У породици сваки члан обавља више различитих улога, зависно од његовог пола и узраста. За разлику од породичних положаја, улоге нису биолошки одређене. Оне су зависне од друштвено-културних услова. „Сам породични положај не одређује улоге чланова породице, већ оне зависе од смисла који им се придаје у одређеном друштву и култури“.¹⁰³

Породичне улоге (третиране овде као породичне обавезе), могу се поделити на неколико типова:¹⁰⁴

- 1) обавезе у вези са подизањем деце;
- 2) обавезе у вези са радом у домаћинству;
- 3) обавезе у вези са економским активностима;
- 4) обавезе у вези са обредном праксом.

100 Сличне резултате показала су и истраживања извршена у Србији у периоду од 1969. до 1971. године, где је у селима било 55% трогенерацкијских и четворогенерацкијских породица (З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 162.

101 З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 166.

102 R. First-Dilić, *Promjene u strukturi primarnih grupa u našem selu*, Zagreb 1976. (umnoženo), 117.

103 З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 167.

104 Ова подела је делимично преузета од З. Голубовић и допуњена обавезама у вези са обредном праксом (З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 167)

Обавезе у вези са подизањем деце¹⁰⁵ — за традиционалну породицу Доњег Увца дете је било, пре свега, настављач породичне традиције и наследник имања. Осим тога, оно је веома рано укључивано у одређене послове (нпр. чување стоке), па је представљало и радну снагу. Стога је бројно потомство сматрано пожељним. Било је брачних заједница и са десеторо деце. Данас, у новим условима живота, такво схватање је радикално измењено. По речима једног информатора (Рабреновац, 1918)¹⁰⁶ „људи пре нису били запослени, већ су радили на земљи. Зато се гледало да буде довољно деце: једно да чува краве, друго да чува овце и све тако. Сад нема толико стоке, понека крава и то је све. Жене неће да рабају, не треба им“.

Као што је истакнуто у претходном излагању, значајне промене комуналних услова (нпр. увођење електричних инсталација, водовода и сл.) одиграле су се у свим селима тек у току последњих тридесет година. Зато је подизање деце представљало много сложенији и тежи посао. „Много сам се мучила. (Бјелушине, 1910). Кад сам родила сина, није било воде. Морала сам да идем на Увац да бих опрала пелене. Кад је река била залеђена, ломила сам лед и тако их прала. Понекад су ми и руке биле кржаве од леда. Пелене сам сушила на огњишту. Пелена није било да се купе, већ су прављене од тежине или од неког цака. Мени је мајка дала две исткане пелене. То је било све што сам имала. Данас је свака згода и женама је много лакше. Чак и искувавају пелене“.

Упркос тешким условима, подизању деце је посвећивано много пажње и времена. То је, поред осталог, омогућавала и чињеница што је дете расло у проширеној породици. Тако су обавезе у вези са његовим подизањем могле да прелазе с једне жене на другу, зависно од расподеле осталих послова. Договор око чувања и подизања деце препуштен је углавном самим женама. Породицу једне од казивачица (Рабреновац 1918) чинили су она, „њен човек“, девер, јетрва и деца. „Сви смо заједно живели — каже она. Пошто сам била млађа, ишла сам

¹⁰⁵ Обавезе у вези са подизањем деце разматрали су (поред осталих) и следећи аутори: V. Erlih, н. д., В. Вујачић, *Трансформација патријархалне породице у Црној Гори*, Београд 1977; В. Бонач, *Типови југословенских породица*, Београд 1957, 3 — 37; V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena*, JAZU I, Zagreb 1874; P. Влаховић и М. Пурић, *Неки етно-антрополошки чиниоци у планирању породице на подручју уже Србије*, Саветовање о изградњи друштвених ставова о популационој политици у Југославији, Београд 1973, 1 — 11; Т. Ђорђевић, *О српским женама*, СКГ Београд 1912, 1 — 18; R. First, *Seoska porodica danas*; V. Erlih, *Porodični odnosi prije prodora individualizma*, Sociologija sela 5 — 6, Zagreb 1964, 34 — 47 и др.

¹⁰⁶ У загради су дати следећи подаци: насеље где је забележен исказ и година рођења казивача.

и чувала овце. Јетрва је остајала у кући, јер је имала више деце и готовила је ручак. После, кад сам ја родила сина, остала сам у кући, а јетрва је ишла и радила. Тако се смењивало; децу је чувала она која је последња рабала“.

Данас је однос према деци унеколико измењен. Према одговорима које сам добила, деца се сматрају, пре свега, настављачима породичног имена па затим као елемент који повезује и учвршћује брак и наслеђује имање, затим као доказ биолошке виталности оца, а самим тим и средство за подизање његовог друштвеног угледа. Таква трансформација „вредности“ условљава значење данас уочљиве промене односа према потребама детета: док су раније потребе детета третиране углавном са становишта потребе читаве породице, односно домаћинства посматраног у целини, сада се све више осећају и друкчије тенденције: много више се води рачуна о потребама детета.

Прелазак са проширене на ужу породицу доводи до прерасподеле улога у подизању потомства. Подизање детета постаје искључиво дужност мајке, бар у току прве две године. Кад дете ојача, мајка преузима своје обавезе у домаћинству, а брига о њему прелази углавном на бабу и деду, дакле на старију генерацију. То је у датим условима најпогодније решење, јер у таквој суженој породици (нарочито у хоризонталном смислу) нема других жена које би преузеле васпитну улогу.

Потребно је напоменути да улога оца у односу на подизање деце није битно измењена. Он се, додуше, сасвим мало ангажује око својих потомака, али је дужан да обезбеди њихову економску сигурност. Та посредна улога оца у подизању деце данас је у извесном смислу и продужена, јер по одласку деце на школовање, а то је све чешће, њима је и даље потребна материјална подршка.

Из претходног излагања може се закључити:

1) да је у традиционалној, проширеној породици улога подизање деце била поверена мајци и осталим женама њене генерације;

2) да је у савременој породици та улога у првим годинама живота детета додељена мајци, а касније старијој генерацији (родитељима оца);

3) да отац и у традиционалној и у савременој породици има углавном посредну улогу у подизању деце: он ствара материјалну подлогу за њихову егзистенцију. У савременој породици та улога је због школовања већа и везана за дужи период.

Обавезе у вези са радом у домаћинству. Обавезама у вези са радом у домаћинству заокупљени су углавном сви чланови.¹⁰⁷ Међутим, већина обавеза пада на жену, која је „стуб куће“. У традиционалној породици жена је долазила у велику проширену породицу као снаха, јетрва и заова, била је туђа и најнижа по рангу. Била је, пре свега, потребна као радна снага и за продужење лозе. „Моја мајка је рођена у задружној породици Кнежевића у Бовану — (Бјелушине, 1933). Посао у кући и око куће био је добро организован: знало се ко кува јела, ко музе, ко прави хлеб. Жене су морале да устану пре људи и да им спреме опанке од пресне коже (да их истрљају и да одстране блато), да сачекају мушкарце, дају им опанке и полију их да се умију. Дворили су их по цео дан. Жена није смела да легне док муж не дође. Чекала га је и излазила пред њега да му осветли пут. Онда му да вечеру и метне га да спава. Тада се све „на руке“ радило; није имало шта да се купи. Куповала се само обућа, а све остало су жене саме радиле“.

У савременој породици улога жене у погледу домаћинских послова је обимна Она и даље обавља готово све послове у вези са домаћинством. Међутим, како је савремена породица малобројнија, не постоји добра организација као у традиционалној породици. Данас све домаће послове обавља једна или две жене. Мада су послови те врсте олакшани разним техничким помагалима, ипак жена прва устане и последња легне. Она двори, спрема и чисти. Грубље послове обавља мушкарац (нпр. превоз робе искључиво је мушка обавеза). Женска деца, кад нису у школи, помажу по кући. „Код нас мушкарци не раде по кухињи, то су женска посла, а ни сама домаћица не би то дозволила“ (Увац, 1945).

Из претходног излагања може се закључити:

- 1) да у традиционалној проширеној породици већину обавеза у вези са радом у домаћинству обавља домаћица са осталим женама из породице;
- 2) да у савременој породици и даље ту улогу обавља жена, док су сви тежи и груби послови обавеза мушкараца.

107 Обавезе у вези са радом у домаћинству разматрали су, поред осталог, и следећи аутори: R. First-Dilić, *Bračna podela rada u životnom ciklusu poljoprivredne porodice*, Sociologija sela 40 — 42, Zagreb 1973, 172 — 182; V. Čulinović-Konstatinović, *Analiza položaja žene u društvu i porodici*, Žena u seoskoj kulturi Panonije, PI Etnološka tribina, Zagreb 1982, 51 — 57; V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*; В. Бонач, н. д., З. Голубовић, *Породица као људска заједница* и др.

*Обавезе у вези са економским активностима.*¹⁰⁸ Под економским активностима подразумевам активности којима се остварују приходи било радом на земљи било радом у ванпривредним организацијама. У традиционалној породици Доњег Увца економски просперитет зависио је искључиво од пољопривредних делатности. Тим обавезама били су обухваћени сви чланови породице. Мушкарци су орали, косили, сејали, копали, жњели и др. Жене су обављале лакше земљорадничке послове (све осим орања и кошења), чувале овце и краве; чак и у оним пословима које нису обављале, жене су имале помоћну улогу (нпр. пластиле покошену траву). Старци и деца су такође чували стоку.

У савременој породици Доњег Увца, осим обавеза око пољопривредних послова, појављују се и обавезе у вези са радом у индустрији и другим непољопривредним делатностима. Улогу у остваривању прихода имају (осим неколико изузетака) искључиво мушкарци. У одељку о економској структури породице већ је речено да је запослен сваки четврти становник Доњег Увца, односно у просеку по један члан породице.¹⁰⁹ Кад су у питању обавезе чланова породице у вези са пољопривредним активностима, и мушки и женски чланови су углавном задржали своје улоге. Међутим, смањило се обим послова услед механизације производње (увођење машина и смањења сточног фонда), а, самим тим, и обавезе. Услед запослености мушких чланова породице, жене су преузеле неке од пољопривредних послова: „Копање и орање је мој посао. Ако радим у фабрици, то обави жена или платим да се уради. Жена жње, копа у башти, чува стоку и кућне послове обавља.“ (Штрпци, 1939).

У савременој породици, иако се фонд стоке смањило, а користе се и модерна средства (машине, „електрична чобаница“ и др.), преоптерећеност чланова савремене породице већа је у односу на традиционалну породицу. Наиме, смањило се број чланова породице. Млађи чланови се школују и њихове обавезе, у вези са економским активностима, минималне су. Тако се цело привређивање свело на два до три члана. Зато није чудо што старији житељи Доњег Увца, поред свих погодности које је донела индустријализација, тугују за ранијим временом, када се живело са мање обавеза. „Дошла сам у кућу у којој је било пуно чељади (свекар, свекрва, баба, три девера, пет заова и јед-

108 Обавезе у вези са економским активностима разматрали су и: D. Maslovarić, *Savremena porodična raspodela radne snage u nekim ratarsko-industrijskim centrima istočne Srbije i njen odraz na privredne odnose*, ЕР 11, Београд 1973, 165 — 171; V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*; В. Бонач, н. д., З. Голубовић, *Породица као људска заједница*; R. First, *Bračna podela rada u životnom ciklusu poljoprivredne porodice*; Исти, *Promene u strukturi primarnih grupa u našem selu* и др.

109 Према подацима из Месне канцеларије Рача и Месног уреда Штрпци.

на јетрва). Нисмо се свађали. Свекар је све наређивао: једна ради у кући, а остали — у њиви, око стоке (имало је коза, оваца, коња — свега). Ништа нисмо пре куповали (осим за мараму и блузу). Све смо ми ткали на стану — сукно, пеленгаће, све. Пре се ипак боље живело. Шта год се радило, са песмом се радило, а сад само како ћу, куд ћу. Тада је иксан дуже могао да живи у слободи, а данас јок, само ради ово, ради оно. Волела бих да ми унук буде сељак. Какве школе! Ако си сељак онда има свега у кући. А ко ради, заради и све потроши. Иде и купује са цегером пар парадајза, главицу купуса, јадно и сиротињски“ (Јелав, 1908).

Из претходног излагања може се закључити:

1) да су у традиционалној породици економске активности везане искључиво за пољопривреду. Улоге су распоређене према полним и старосним карактеристикама на све чланове породице;

2) у савременој породици, осим пољопривредних активности, врло су често ванпољопривредне делатности. У ванпољопривредним учествују углавном мушкарци. У пољопривредним учествују сви чланови породице и жена преузима неке послове мужа који је запослен;

3) савремена породица је преоптерећенија пословима од традиционалне, упркос механизацији и електрификацији. То је последица малобројности породице чији су неки чланови за послени, а неки се школују.

Обавезе у вези са обредном праксом. У нашем руралном друштву обредна пракса везана је углавном за два оквира — породични и сеоски.¹¹⁰ Међутим, много разгранатији систем обреда везан је управо за породицу. Разматрање читавог система породичних обреда, с обзиром на њихов број и сложеност, могло би да буде предмет посебне, и то обимне расправе. Зато ће се овде размотрити само обредни комплекси чији је породични карактер најизразитији. Сагласно таквој интенцији, питање расподеле обредних улога у породици везаћу за најзначајније породичне празнике — Божић и славу, као и за ритуале уз главне моменте у животу појединца — уз рођење, свадбу и смрт.¹¹¹

110 Усвојено је значење појма обреда Д. Бандића: „Обреди се могу дефинисати као специфични, нормирани облици понашања преко којих једна друштвена заједница тежи да регулише свој замишљени однос према 'натприродним', 'оностраним'... или 'радикално другом'“ Д. Bandić, *Primena dijalektičke dihotomije u analizi obreda*, ES I, Beograd 1978, 4).

111 О обредним улогама писала је и V. Čulinović-Konstatinović, *Magijske radnje i njihovi nosioci u običajima Istre*. Rad XVII kongresa folklorista Jugoslavije, Poreč 1970, 47 — 51. У чланку В. Чулиновић разматра донекле породичне обреде и издваја само главаре породица као носиоце магијских улога.

Божићни ритуал одвија се искључиво у оквирима породице. Гости нису пожељни (чак је и долазак положајника у последњих 15 година изобичајен). Сви чланови породице учествују у обављању божићног обреда. Супруг — отац („домаћин“) главни је носилац обреда. Он сече и доноси бадњак, ставља га у ватру, врши улогу положајника. Мајка — супруга („домаћица“) припрема јела за ручак и брине се да сви реквизити буду на време набављени. Она такође обавља све магијске радње у вези са напретком стоке: храни кокошке у кругу коношца, даје крави да пије воду у којој је прала руке после мешања чеснице, даје волу мало чеснице, итд. Деца су присутна као учесници у неким обредима (нпр. доношење бадњака пред кућу) као извођачи одређених магијских радњи (нпр. ваљање по слами и пијукање). Док у божићном ритуалу учествују сви чланови породице, славске обреде врше првенствено домаћин и домаћица. Отац — супруг (домаћин) има и у тим обредима најзначајнију улогу. Домаћин је „слављеник“ и зато он дочекује госте и прима честитања. „Ја стојим и дворим госте све док се не изломи колач (Рача, 1897), водим рачуна ко ће где да седне. Колач ломим ја са комшијом или неким пријатељем, наздрављам гостима и одговарам на здравице. Без домаћина се не слави.“ Домаћица припрема јела за славу, меси колач, припрема све реквизите (буклију, сито, пешкир и др.). Она не седи са гостима већ само дође и „дита се“ (поздрави) са њима. Осим тога, она послужује госте и помаже при обреду ломљења колача (нпр. држи сито и пешкир). Деца немају значајнију улогу у обављању славских обреда; једино женска деца помажу приликом справљања јела и послуживања.

Као што је већ истакнуто овим разматрањима обухваћена је и расподела улога и у обредима везаним за живот појединца, тј. обредима везаним за рођење, свадбу и смрт. Према информацијама које сам добила, обредни комплекс уз рођење новог члана породице „никад“ није био посебно развијен. Чак ни иначе кључни моменти овог обредног циклуса (као што је, на пример, тренутак кад трудница осети прве знаке живота у себи, затим трећа ноћ по порођају, када, по народном веровању, долазе суђаје итд.) нису овде били праћени неким посебним обредима, поготово не данас када се порођај обавља у болници. Изузетак унеколико представља одлазак на „бабине“ и крштење. Примане гостију, док се обред крштења обавља углавном по црквеним прописима. Једном речју, рођење је менат у коме расподела обредних улога међу члановима породице није посебно изражена.

Свадебни обреди се могу поделити на обреде око веридбе и обреде око свадбе, а присуствују само мушки чланови породица. Као илустрација може послужити исказ (Доња Ријека, 1934): „Жене, мајка, ја и снаја, не присуствујемо разговору, већ смо у другој соби. Спремиле смо вечеру али ништа не из-

носимо док год није склопљена погодба. У ствари, просци неће да пристану да једу ако их девојка неће. Кад се мушкарци договоре, отац ме позове и каже: „Хоћеш ли ти?“ Ја кажем „Хоћу“, приђем и пољубим руку оцу и осталим старима, а затим их послужим ракијом. Ту се они изљубе и онда настаје весеље.“ Дакле приликом веридбе отац и остали мушки чланови учествују у договорима, а мајка и остале жене спремају гозбу, послужују и учествују у весељу.

На сам дан свадбе, обредно понашање је сложено. Породице младе и младожење ангазоване су у припремању и одржавању обреда. Младин отац прима сватове у својој кући, двори их и са пријатељем ломи такозвани „пријатељски“ колач. Младина мајка припрема гозбу, дочекује сватове и износи дарове, затим послужује госте. Младу изводи брат, а њена сестра кити сватове. Младожењин отац има значајнију улогу од младиног оца, јер присуствује целој свадби, док младин отац само испраћа кћерку из куће. Дакле, младожењин отац долази по младу, украшава „пријатељски“ колач и ломи га са пријатељем, затим припрема гозбу и двори госте у својој кући. Младожењина мајка дочекује младу у кухињи и заједно са њом обавља магијске радње око огњишта и иконе. Млада за све време свадбе двори госте, води коло, обавља магијске радње којима се предсказује пол детета (бацање јабуке, подизање накончета и сл.), магијске радње око огњишта и иконе, и др. Младожења се брине о потребама гостију, учествује са шурњајом у измамљивању дарова од таста и таште. Пожељно је, такође, да се бахато понаша. „Кад крену сватови, задњи излази младожења (Рабреновац, 1940). Он разбије бардак или развали ограду; каткада узме и уграби живу кокошку. Ваља се нешто разбити да би после клеветали и рекли: „Видиш какав је несташан, немиран, воли разбити и сл.“ У свадбеном ритуалу значајни су и ближи рођаци у улогама старог свата, барјактара, чауша и другим.

Слично ритуалу у вези са рођењем детета, приликом обреда у вези са смрћу члана породице, већину улога преузимају жене. Тако, на пример, жене из породице и најближе рођаке или „комшике“ купају покојника, облаче га, перу његову одећу и касније је деле, затим припремају храну за ручак на сахрани, чувају умрлог и свећу (да се не угаси), кукају и жале над њим. Оне такође и касније припремају одлазак на гроб (после недељу дана, четрдесет дана и др.). Мушкарци (осим што набављају сандук и износе покојника из куће) углавном обавештавају суседе, пријатеље и рођаке о тужном догађају, доводе свештеника, примају саучешће и разговарају са посетиоцима.

Досадашња разматрања односила су се на расподелу обредних улога у конкретним ситуацијама. Међутим, из тих разматрања могућно је извући и неке општије закључке. Евидентно је, на пример, да се обредне улоге чланова породице у

овом крају могу поделити на две основне групе: 1) улоге у припремању обреда и 2) улоге у извршењу обреда. Свака од тих група може се поделити на две подгрупе: а) главне и б) споредне улоге. Под главним улогама подразумевам дефинитивно извршење, а такође и руковођење и организовање обреда, односно припрема. Под споредним или помоћним улогама подразумевам помоћ у извршењу, односно припремању обреда, које се обавља под руководством носилаца главних улога.

Улоге прве групе, тј. улоге у припремању обреда, припадају искључиво женама. Као што се из претходног излагања види, жене припремају храну за гозбу, старају се да буду набављени сви потребни реквизити. Такође, припремају дарове и просторије у којима се одржава ритуал. Главни извршилац је домаћица (мајка — супруга). Она организује посао и надгледа припреме. Домаћица меси чесницу, „пријатељски колач“, обредне хлебова, који представљају важне реквизите поменутих ритуала. Остали женски чланови породице су споредни извршиоци. Они помажу домаћици да обави обимне припреме.

Улоге друге групе, односно улоге у извршењу обреда, везане су за више извршилаца, зависно од врсте обреда. Сам обредни комплекс састоји се из обреда различитог значаја за смисао ритуала. Поједини обреди, које називам „централним“, од суштинског су значаја за церемонијал, тј. чине га оним што он јесте. Други, пак, обреди, које називам „периферним“, секундарног су значаја за обредни комплекс и могу бити и изостављени. Улоге у обављању централних обреда врше мушки чланови породице. Главни извршилац је домаћин куће. То је нарочито уочљиво у славском и божићном ритуалу, где све централне обреде обавља домаћин, глава породице. Периферне обреде обављају домаћица (у божићном ритуалу — магијске радње око стоке, у свадбеном — магијске радње са снахом приликом доласка у кућу и др.), затим деца (ваљање по слами у божићном ритуалу и сл.), понекад и сви остали чланови породице (у свадбеном и самртном ритуалу). Самртни ритуал (донекле и свадбени) сложен је церемонијал и нема главног извршиоца улоге. Извршиоци улога се мењају зависно од конкретне ситуације. Улоге обављају колективно, уз учешће шире родбине и несродника.

Споредне, помоћне улоге у извршењу обреда обављају: домаћица (у славском ритуалу — придржава сито и колач, у божићном дочекује бадњак и сл.), деца (у божићном ритуалу дочекују бадњак, у свадбеном сватове и др.), учесници ван породице (ломљење обредних хлебова, здравице, свадбени ритуал) и др.

У претходном тексту је наведен податак да је у последњих 15 година улогу положајника преузео домаћин. То је само једна од савремених промена у традиционалном моделу расподела

улога у обредној пракси.¹¹² Као што је наговештено, промене у обредној пракси настале су као последица општег процеса индустријализације и урбанизације. Истраживања на терену показала су да се према њиховим узроцима могу поделити на три основне групе: 1) промене настале услед напуштања (или смањења обима) пољопривреде; 2) промене настале услед боравка домаћина на радном месту; 3) промене настале услед идеолошких утицаја глобалног друштва.

1) Напуштањем или смањењем обима пољопривреде престају да важе традиционални мотиви већине обреда. Стога се велики број обреда који су изражавали тежњу за обезбеђењем плодности и напретка усева и стоке делимично напуштају. Самим тим изостаје и учешће појединих чланова породице, који су те обреде обављали. На пример, услед изградње пруге и пошумљавања, услови за гајење стоке су скучени, па је сточни фонд преполовљен. У тим условима, кад домаћинство нема (или минимално има) стоке, „магијска“ улога домаћице око крава, волова и оваца у божићном ритуалу је сувишна. Напуштањем пољопривреде губи се, такође, и традиционална материјална основа тих обреда. Не користе се више реквизити начињени од пољопривредних производа (сено у божићном ритуалу). У вези с тим, редукована је и улога деце у том обреду.

2) Боравак на радном месту чест је разлог одсуствовања извођача обреда, посебно домаћина, који је, иначе, и носиоца породичног култа. У таквој ситуацији се улога носиоца обреда преноси на неког другог члана породице (најчешће на сина). Измене улога се односе само на поједине елементе одређеног понашања и техничке су природе. Те промене улога уочавају се у славским и божићним ритуалима. Тако у славском ритуалу свећу пали присутан мушкарац у кући, а бадњак доноси у одсуству домаћина и цара ватру син, и сл. За време обреда из животног циклуса породице, одсуствовања са радног места су одобрена и правно регулисана.

3) Општи друштвени и културни развој (образовање, штампа, телевизија и радио) иницирали су промене у обредном понашању уопште, па и у расподели улога. Већ је поменут положајник и његово изобличавање у божићном ритуалу, затим изостанак обреда, односно магијских радњи које обављају млада и младожења да би се слагали са осталим укућанима са којима ће становати (свекар, свекрва, јетрва, заова, девери и др.). Такође

112 О трансформацијама у духовној култури видети, на пример: С. Зечевић, *Промене материјалне, а постојаност духовне културе у североисточној Србији*, ПИЕИ САНУ 15, Београд 1974, 183 — 189; Д. Бандић, Р. Ракић, *О проучавању савремених промена у обичајном животу нашег народа*, ПИЕИ САНУ 1, Београд 1974, 79 — 91; Z. Divac, *Prilog proučavanju savremenih promena u porodičnim obredima*, ES I, Београд 1978, 142 — 152 и сл.

треба напоменути да посебно припадници млађих генерација и чланови Савеза комуниста не учествују у извођењу појединих обреда и не желе да преузму улогу носиоца култа (нпр. крсног имена).

У досадашњем излагању породичне улоге посматране су, пре свега, као породичне обавезе. Размотрене су обавезе у вези са подизањем деце, са радом у домаћинству, са економским активностима, са обредном праксом. У свакој од наведених области породичног живота развио се одређени систем вредности, помоћу кога се одређује положај полова и генерација у породици па према томе, и у друштву уопште. На тој основи, по мишљењу З. Голубовић, „можемо разликовати: традиционалну расподелу породичних улога, према полу и узрасту; патријархалну поделу, која полази од оца породице као врховног ауторитета; и егалитарну, где се врши равномерна расподела међу половима и генерацијама у складу са личним склоностима и способностима“.¹¹³

Наведена систематизација полази, очигледно, од значаја који се приписује припадању одређеном полу или узрасту при расподели породичних улога. У том случају се, сматрам, могу издвојити само два основна типа такве расподеле — традиционални (у коме је дистрибуција улога према полу и узрасту доминантна) и егалитарни (у коме поменути критеријум расподеле нема примарних значај). Патријархални тип расподеле породичних улога подразумева доминацију оца породице, а то истовремено значи и доминацију мушког пола и старије генерације. Сагласно томе, патријархални тип би представљао само једну варијанту традиционалног типа расподеле. Зато се и не може типолошки сврстати у исту раван са поменутиим.

Настојаћу дакле, да типолошки одредим системе расподеле породичних улога у традиционалној и савременој породици Доњег Увца, посматрајући их у односу према идеалним типовима такве расподеле — традиционалном и егалитарном. У традиционалном типу породице преовлађује, очигледно, традиционални тип дистрибуције породичних улога. Као што показује досадашње излагање, расподела улога према полу доследно је примењивана у свим проученим видовима породичног живота. Начелно посматрано, жене су имале доминантну улогу у подизању и васпитању деце, као и у пословима у вези са домаћинством; доминација мушкараца везана је за економске активности и обредну праксу. Тамо где су обавезе једног пола залазиле у подручје доминације другог, оне су биле јасно дефинисане. Тачно се, на пример, знало које послове ће мушкарац обавити у домаћинству или жена у оквиру пољопривредних радова, односно обредне праксе. На сличан начин су би-

¹¹³ З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 167.

ле фиксиране обавезе одраслих и обавезе деце у животу породице.

У савременој породици Доњег Увца расподела улога је задржала превасходно традиционални карактер: расподела улога према полу и узрасту још увек се може сматрати преовлађујућом. Међутим, нови услови живота, пре свега запошљавање одраслих мушкараца и школовање деце, довели су до значајних одступања од традиционалног модела. Није тешко уочити да се расподела улога знатно прилагођава тим новим условима. На пример, у одсуству запослених мушкараца жене преузимају неке традиционалне „мушке“ послове (у пољопривреди, у обредима), неке типично дечје дужности (нпр. чување стоке) прелазе у руке најстаријих чланова породице итд. Једном речју, расподела породичних улога саображава се једним делом ванпородичним обавезама чланова породице.

Разматрањем савремених промена у расподели породичних улога лако се уочавају разлике у дистрибуцији тих улога према полу и узрасту. Кад је реч о дистрибуцији улога према полу, може се закључити да је напуштање традиционалног модела за сада привидно. Евидентно је, наиме, да су ванпородичне активности чланова породице превасходно одређене њиховим полом; изузев два до три случаја, запошљавају се само мушкарци. Ако су, дакле, ванпородичне активности чланова породице условљене њиховим полом, а њихове породичне улоге условљене ванпородичним активностима, онда је припадност одређеном полу и даље основа на којој се изграђује систем дистрибуција породичних улога. Једном речју, иако измењен, тај систем задовољава свој традиционални карактер. С друге стране, дистрибуција породичних улога према узрасту претрпела је коренитије измене. Основни узрок томе свакако је обавезно школовање деце. То се посебно односи на чињеницу да данас поред мушке деце школу похађају и женска деца. Деца су углавном ослобођена својих „породичних“ обавеза (нпр. чување стоке, понекад учешће у обредима итд.) које им је иначе традиција налагала. Обавезно школовање деце указује и на коренитију трансформацију система породичних улога у скоројој будућности. Наиме, и женска деца са завршеном школом несумњиво ће се укључити у ванпољопривредна занимања, па ће расподела породичних улога бити мање условљена полом и узрастом, а више потребама и могућностима запослених чланова породице. У том смислу може се предвидети да ће се дистрибуција породичних улога приближити егалитарном моделу.¹¹⁴

114 R. First, *Distribucija autoriteta u seoskim porodicama i domaćinstvima*, Položaj i problemi porodice, Političke sveske V/1, Beograd 1968, 173.

Б. Породични односи

Опште је прихваћена претпоставка да положај чланова породице односно њихов биолошки статус, представља примарну основу на којој се изграђују нови односи. Полазећи од наведене претпоставке, читав корпус породичних односа може се поделити на две основне категорије: на интрагенерацијске (или унутаргенерацијске) и интергенерацијске (или међугенерацијске) односе.¹¹⁵ У оквирима сваке од поменутих категорија могућна је даља диференцијација односа међу члановима породице с обзиром на њихову припадност одређеном полу. Као и у досадашњем излагању, размотрићу све наведене типове породичних односа унутар два модела породице Доњег Увца — традиционалног и савременог.

1. Интрагенерацијски односи

У интрагенерацијске, или унутаргенерацијске односе убрајају се односи између супружника¹¹⁶ (зависно од сродничке структуре породице, један или више родитељских парова) и однос међу децом.

На односе између супружника у традиционалном типу породице Доњег Увца непосредно су утицали критеријуми при избору брачног друга,¹¹⁷ као и начин склапања брака.¹¹⁸ Карактеристично је да животни сапутник, по правилу, није биран на основу личне наклоности, већ првенствено због његовог порекла, доброг имовинског стања или друштвеног угледа. При том, склапање брака није било лична ствар будућих супружника. Избор је најчешће препуштен родбини, односно старијим и угледнијим члановима породице. Упознавање младенаца пре брака било је права реткост, а понекад се они нису ни видели пре

115 Подела преузета од З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 187 — 188.

116 Брак (као друштвено санкционисана веза двеју особа супротног пола) представља конститутивни елемент сеоске породице. Стога и свако проучавање овог типа породице подразумева и разматрање основних питања везаних за брак. То је учињено и у овом раду. Међутим, проблеми брака овде нису посебно разматрани. Они су уклопљени у разматрање шире проблематике доњоувачке породице, у мери и на начин који су најрелевантнији за расветљавање те проблематике.

117 О критеријумима при избору брачног друга писали су, на пример: V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, 159 — 171; В. Бонач, н. д., 24 — 25, 32 — 33; В. Стојанчевић, *Савремене промене у традиционалним сродничким односима, браку, породичном и друштвеном обичајном животу*, ЗРЕИ САНУ 10, Београд 1980, 127; Н. Пантелић, *Село, сродство и породица*, 167, 168; Исти, *Друштвени живот у Неготинској крајини*, 309; R. First, *Transformacije seoske porodice*, *Gledišta* 12, Београд 1972, 1606 — 1608; Исти, *Promene u strukturi primarnih grupa u našem selu*, 130 — 140 и др.

118 Исто.

ступања у брак. Тако, на пример, казивачица из Увца (1916) каже да њена мајка, када је пошла за оца, „није знала како изгледа ни ко је. Раније му је послала чарапе на поклон. У свекрвиној кући је само гледала у ноге. Кад је угледала своје чарапе, тек онда је видела за кога се удала“.

Основну везу између мужа и жене представљао је заједнички рад, односно брига за имање и децу. У традиционалној породици овог краја, у условима заједничког живота више брачних парова, односи међу супружницима били су великим делом лишени интимности. Готово сви информатори истичу да су се — нарочито у првим годинама брака — муж и жена опходили једно према другом као странци, што су у извесном смислу и били. Карактеристичан је у том погледу исказ (Бјелушине, 1933): „Моја баба ми је причала да није видела деда док није дошла код њега. Сумњала је да је био ожењен и да има децу, али није смела да га пита. Усудила се тек после три месеца.“

Кад говорим о положају чланова породице као основи за успостављање одговарајућих односа, онда мислим, пре свега, на друштвено вредновање тих положаја, на породичне улоге које су у одређеном друштву (или одређеној култури) тим положајима додељене.¹¹⁹ У конкретном случају, реч је о улогама мужа и жене у традиционалној породици Доњег Увца. Познато је да у традиционалном типу друштва муж има надређену, а жена подређену улогу.¹²⁰ Из њихових улога произлазе одговарајући међусобни односи. За испитивање тих односа коришћени су у овом раду следећи показатељи:

- (1) начин поздрављања супружника;
- (2) начин ословљавања супружника;
- (3) физичко злостављање супружника;
- (4) саветовање међу супружницима.

(1) Однос надређености и подређености у односу мужа и жене јасно је изражен приликом њиховог поздрављања. У Доњем Увцу био је општи обичај да жене, приликом сусрета, „приђу руци“, односно пољубе руку старијег мушкарца. Такав обичај је практикован и при поздрављању мужа и жене. Како истиче казивач (Бјелушине, 1895), „раније се љубила рука родитељима, мужу и осталим старијим мушкарцима, па и старијим женама. Осим тога, деси ли се да се муж и жена сретну, жена се склања с пута, ставља руку на груди и наклања се спуштена погледа“.

119 З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 189.

120 V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, 207 — 232; R. First, *Distribucija autoriteta u seoskim porodicama i domaćinstvima*, 173; З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 190; *Tipologija ruralnih sredina*, Sociologija sela 27 — 28, Zagreb 1970, 65.

(2) Не само поздрављање већ и начин међусобног ословљавања супружника приказује такав однос. По истом казивачу, жена је ословљавала мужа тепањем, обично именом неког цвета: на пример, „Милодуне“, „Калопере“ и сл. С друге стране, муж се жени обраћао именом. Кад би говорио о својој жени у њеном одсуству, употребљавао је искључиво реч „она“.

(3) У традиционалном типу породице превласт мужа над женом се често испољава у грубом понашању, понекад и физичком злостављању. Разматрајући ову појаву на подручју Србије, В. Ерлих каже: „Спој различитих фактора довео је до кобног резултата необичне грубости према женама. Борбена традиција, турски утицај, нагло надирање новчаног господарства стварају специфични спој из којег проистиче примјена силе у пракси и заговарање строгости према женама у принципу“.¹²¹ Такав је случај био и у Доњем Увцу, а делимично је тако и данас. Познате су изреке „Удата жена треба да се боји мужа“ и „Ако неће лепим 'оће мотком“. У традиционалној породици ове области сматра се да је право мушкарца да бије жену „чим не слуша“. Жена углавном није смела нити је помишљала да се брани и жали.

(4) У таквом типу односа међу супружницима договарање је сведено на најмању могућну меру. Жена се углавном сматра недораслом за просуђивање и одлучивање. На питање: ко је доносио одлуке у претходној породици, добијена је искључива потврда претходног става, нарочито кад је реч о најважнијим питањима од егзистенцијалног значаја за породицу (нпр. у вези са пољопривредним пословима).¹²² Увек одлучује муж, отац, домаћин. Никаквог договарања није било. Ако би, у изузетним случајевима, до тога и дошло, он је могао с правом оспорити договор. Дешавало се, додуше, да понека мудра жена „провуче своју жељу, нарочито кад се радило о деци, али је онда увек морала да пази да се то не примети, већ се правила да је подложна“. (Рача, 1897).

Испитивање савремене породице у Доњем Увцу показало је да су у односима супружника наступиле значајне промене. Томе су свакако допринеле и промене у начину склапања брака. Сасвим су ретки бракови између лица која се претходно нису упознала. Обично се упознају у школи или на раду. Пре склапања брака, дуже време се виђају и забављају. По речима оца једне седамнаестогодишње девојке (Рача, 1938) „момак и девојка испитују се једну до четири године. Ако су за заједнички

121 V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, 240.

122 В. упитник.

живот, узму се. Ако нису, разиђу се“. За младе супружнике важи правило: „Како изабереш, тако ћеш и проћи“.

Склапање брачне везе на основу узајамне наклоности и заједничких интереса директно утиче на односе у браку. И данас муж има одређену превласт, али су односи супружника обележени много више атмосфером другарства и узајамног поштовања. То показују и одабрани показатељи њиховог понашања. Уочљиве су, на пример, промене у поздрављању супружника. При поздрављању са мужем, жена не спушта поглед, нити му љуби руку. Додуше, љубљење руку мушкарцима (по В. Ерлих, обичај везан за оријенталну традицију)¹²³ није потпуно ишчезао. И данас ће млађа жена „прићи руци“ старијем мушкарцу, понекад и старијој жени, али мужу „готово никад“. Данас се супружници међусобно ословљавају искључиво именом.

Још увек је на снази правило да жена која не слуша мужа треба да буде кажњена. Другим речима, муж и даље има морално право да туче жену и за најмању непослушност. Међутим, све су чешћи случајеви избегавања грубости према брачном другу. „Ја понекад тучем своју жену (Рабреновац, 1946) кад неће да поступи како треба, али ретко. Што бих је узимао кад бих је тучао“. Сличан је одговор: „Чекао сам на њу, да ми је даду, годину дана. Чекао бих је и цели живот. Зар сад да је тучем?“ (Плена 1945). Из ових, а и многих других сличних исказа види се да муж има извесно право кажњавања жене, али га у пракси све мање користи.

Уочљиве су промене и у доношењу одлука важних за породицу. Муж је (да се послужим терминологијом Р. Фирст¹²⁴) и даље носилац ауторитета, али је жена индикатор утицаја. Наиме, приликом доношења одлуке супружници се често саветују. Међутим, коначну одлуку доноси увек муж. То потврђују и готово сви информатори из овог краја. Типичан је, на пример, одговор (Јелав. 1940): „У данашњој породици важи изрека да „договор кућу гради“, нарочито кад је реч о деци и кућним пословима. Али муж увек може и да стави забрану.“

Већ једноставно упоређивање традиционалног и савременог модела понашања супружника показује да су у њиховим односима настале уочљиве промене:

1) критеријуми за избор брачног друга и начин склапања брака битно су измењени. Док се у традиционалној породици

123 V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, 215.

124 R. First-Dilić, *Obrasci odlučivanja i struktura porodične moći u savremenoj poljoprivrednoj porodici*, Sociologija sela 31 — 32, Zagreb, 1971, 1977; Истри, *Distribucija autoriteta u seoskim porodicama i domaćinstvima*, 182.

брак склапа у складу са жељама и потребама целе породице, најчешће без претходног упознавања будућих супружника, у савременом типу породице млади обично сами бирају будућег партнера, а до брака долази тек после дугогодишњег познанства;

2) у савременом типу породице су готово сасвим уобичајене оне форме понашања које симболично изражавају потчињен положај жене у браку. Традицијом устаљени обрасци понашања при поздрављању и ословљавању, о којима је било говора у претходном излагању, данас представљају изузетак;

3) физичко злостављање супружника, односно право мужа да туче жену због непослушности, и данас је опште признато. Међутим, у савременом типу породице, у коме се брак склапа по више-мање слободном избору и после дужег познанства, муж то своје право врло ретко користи;

4) истакнуто је да је у традиционалној породици Доњег Увца муж носилац апсолутног ауторитета: он је одлучивао о свему и никад се није саветовао са женом. У савременој породици муж и даље има право да донесе коначну одлуку, али се — посебно о питањима у вези с децом и кућним пословима — саветује са женом, која често и утиче на доношење одлуке.

На основу свега што је речено, могу се утврдити и неке општије законитости трансформације односа међу супружницама у испитиваној области:

а) уместо традиционалних образаца ових односа, који изражавају надређеност мужа и подређеност жене, све више преовлађују савремени обрасци, који изражавају егалитарност супружника;

б) уочљив је раскорак у темпу трансформација на теоријском и на практичком плану. Теоријски, муж добрим делом задржава своја права. У пракси, међутим, он та права све мање користи.

Интрагенерацијске односе на другом нивоу сачињавају односи међу децом. У литератури се често указује на чињеницу да су братски или сестрински односи лишени свих „примеса“ које, иначе, другим врстама породичних односа дају специфичан карактер.¹²⁵ Њихова веза није, на пример, одређена друштвеним уговором као што је то случај са њиховим родитељима, нити великом разликом у годинама као веза између родитеља и деце.

Готово сви истраживачи ове проблематике наглашавају да понашање старијих, посебно мајке и оца, служи као модел за понашање деце у међусобним односима. По речима З. Голубовић, „деца ће много лакше и трајније прихватити оно понаша-

125 V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, 95 — 96; З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 192.

ње које непосредно доживљавају кроз односе својих родитеља него оно које им се вербално намеће као пожељно¹²⁶. В. Ерлих такође истиче да се „на братском односу нарочито јасно огледају сви елементи породичних односа. Из њих се види процењивање крвног сродства, раздиоба ауторитета, првенствено по старости и полу, питање топлине и љубави, ривалитета и мржње, слоге и неслоге, равнодушности и дистанционираниости унутар породице.¹²⁷

Из досадашњег излагања види се да су односи супружника у традиционалном типу породице Доњег Увца обележени односима надређености и подређености, односима структурираним по критеријумима пола и узраста. Имајући у виду поменуће тезе З. Голубовић и В. Ерлих, могућно је претпоставити да се и односи међу децом — бар у извесној мери — заснивају на истим критеријумима. Покушаћу стога да утврдим у којој мери се општи традицијски модел породичних односа у испитиваној области одражава у братским и сестринским односима, тј. у којој су мери ти односи условљени полним и старосним разликама.

Одговори на анкету јасно су потврдили поменућу претпоставку. Опште је правило да сестре „слушају“ браћу, да млађи брат „слуша“ старијег. Штавише, старије сестре слушају млађу браћу. Изузетак, наравно, представљају случајеви кад је разлика у годинама старије сестре и млађег брата веома велика. Из напред реченог следи да је разлика по полу значајнији фактор у међу-односима деце него разлика по старости. Иначе, односи између брата и сестре су готово увек обележени нежношћу и топлином. Доминација брата огледа се у томе што он „заштићује своју сестру, чува је и брани, контролише и саветује“.¹²⁸

Односи међу децом у савременом типу породице Доњег Увца у суштини се нису изменили. Правило доминације мушке и старије деце и даље је на снази. Међутим, и ту се могу уочити неке промене. Тако, на пример, старије сестре ретко слушају млађег брата, што је свакако у вези са школовањем женске деце, односно, у каснијој фази, са могућношћу њиховог запошљавања. Осим тога, све чешће се питање ауторитета у односима међу браћом заснива и на другим „квалитетима“: и не слуша се на пример, увек најстарији, већ онај који је најјачи или, још чешће, онај који је запослен, који највише зарађује.

Могућно је, дакле, закључити да обавезно школовање деце оба пола у великој мери „разбија“ традицијски модел овог типа интрагенерацијских односа. Додуше, узраст деце има веома

126. З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 192.

127. V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, 96.

128. Исто, 102. В. Ерлих, са сарадницима, истраживала је у Увцу, па изнесено казивање потиче из периода 1937 — 1941. године.

важну улогу у њиховим међусобним односима, али је улога пола у формирању тих односа знатно умањена.

2. Интергенерацијски односи

Сложени односи између чланова породице различитог узраста називају се интергенерацијским. Постоји више типова тих односа. Најзначајнији тип представљају, свакако, односи између родитеља, с једне стране, и њихове деце, с друге стране. С обзиром на фазе кроз које породица пролази у свом животном циклусу, поменути тип интергенерацијских односа теоријски се може разграничити на два типа: на односе родитеља са нежењеном и њихове односе са ожењеном децом.¹²⁹ Међутим, како су показала емпиријска истраживања, промена брачног статуса не доноси суштинску промену у међусобним односима између родитеља и деце, иако они постају нешто сложенији. Разматрају их зато као јединствен систем односа. Ситуације, у којима долази до њихове диференцијације, биће посебно издвојене.

Као што је већ наговештено, интергенерацијски односи представљају изузетно комплексан систем међуљудских релација, систем који се може посматрати са више аспеката. На основу података до којих сам дошла испитивањем на терену, читав тај комплекс односа најјасније се може приказати коришћењем следећих показатеља:

- (1) утицај родитеља на доношење одлука деце;
- (2) исказивање поштовања деце према родитељима.

(1) У интергенерацијским односима породице испитиване области доминантни су односи надређености и подређености. У којој су мери деца подређена, односно послушна најбоље показују оне ситуације у којима од донесене одлуке зависи читав њихов будући живот. У такве ситуације спада, пре свега, избор брачног друга.¹³⁰

При избору брачног друга јављају се у породици Доњег Увца (као и у претходним случајевима) два основна модела схватања и понашања — традиционални и савремени. Као што се могло претпоставити, у традиционалној породици у овом крају избор будућег брачног друга био је препуштен родитељима, делимично и другим старијим члановима породице. Улога родитеља у таквој ситуацији не своди се само на давање дозволе или савета. Они, штавише, активно учествују у избору младе (младожење), не препуштајући својој деци било какву иницијативу. Деца су без поговора „слушала родитеље, а не

¹²⁹ И шире као, на пример, R. First, *Seoska porodica danas*, 113.

¹³⁰ Видети напомену 116.

срце“, како се изјаснило више информатора. Дешавало се, додуше, да млађи, незадовољни избором родитеља, пруже отпор. Међутим, тај отпор је, готово по правилу, био симболичан. У случају да девојка одбије предложеног просца, отац би јој рекао: „Деде да побеш, он је добар домаћин. Она на то пристане“ (Рабреновац 1927). Исти је случај и кад је реч о сину. Тако се, на пример стрини допала девојка па је навалила: „Те вредна је, те добра је, те чобаница је. А и мајка је стала да ме наговара. Ја послушах мајку мада ми се није хтело“ (Рача 1920).

Сматрало се да евентуална наклоност будућих супружника није и не може бити значајан чинилац при склапању брака. Такво схватање нису заступали само родитељи већ и деца. Изучеци од тог правила били су ретки. Констатована су само два таква случаја: „родитељи су изабрали мужа, међутим, она је упознала свога Петра док је чувала овце и заљубила се у њега. Уочи саме свадбе побегла је од куће Петру и касније се удала за њега“ (Јелав, 1908). У другом случају није, додуше, дошло до „искрадања“, али је постојала очигледна намера да се то учини. Пошто је отац одбио њеног изабраника, она му је рекла: „ја сам ти једина кћер. Ако те није срамота да ти једина кћер бежи од куће, ти немој да даш. Ако не даш, ја ћу се украсти“. Отац је пристао па су већ трећег дана дошли просци и обављена је веридба (Штрпци,).

За разлику од традиционалне породице, у савременој породици Доњег Увца избор будућег брачног друга није више препуштен родитељима. Сагласно новој расподели улога у овом типу породице, млађи — готово по правилу — сами бирају супружника. Родитељима је остала углавном саветодавна улога. Старији су прихватили ту улогу, чак и када се интимно не слажу с новим обичајима. Ипак, стиче се утисак да се највећи број припадника старије генерације саживео са постојећим стањем. Често се може чути да „родитељи не смеју да се мешају у брак своје деце, већ само да саветују“, „да син не мора да пита родитеље приликом женидбе“ итд.

Међутим, и данас се могу уочити извесни трагови традиционалног начина избора брачног друга. Млади, врше избор самостално, али обавезно траже дозволу родитеља. Готово да није потребно посебно помињати да родитељи редовно и прихвате предлог својих потомака. На пример: „Мој син ме је питао за дозволу када се женио, а и унуци су питали свог оца кад им је дошло време за женидбу“ (Рача, 1897). Из напред реченог може се закључити да је традиционална улога родитеља при избору брачног друга данас постала само формална, симболична.

Постоје, међутим, и обрнути случајеви. У неким породицама је савремени модел избора супружника формално прихваћен, али се у суштини задржао традиционални. Наиме, син налази „прилику“. Међутим, дозвола старијих остаје пресудна.

Пошто се тиме одступа од савремених схватања, прикрива се, понекад и несвесно. Трагови традиционалне улоге родитеља могу се ипак назрети у изјавама појединих информатора. Типична је у том погледу изјава: „Рекао сам родитељима да сам нашао ту и ту; ако вам се не свиђа, тражите ми другу“ (Штрпци, 1948).

(2) Међугенерацки односи, нарочито односи између родитеља и деце, углавном се заснивају на поштовању млађих према старијим. Поштовање које деца исказују родитељима испољава се на више начина.¹³¹ Оно је стално заступљено у свакодневном животу породице. Посматрају такав однос на основу следећих показатеља:

- а) начина обраћања родитељима (поздрављање, ословљавање);
- б) понашања деце у присуству родитеља.

У традиционалном, патријархалном типу породице деца су економски зависна од родитеља. Старији, нарочито отац, уживају велики углед и окружени су пажњом и поштовањем. То је посебно изражено у начину поздрављања. Уобичајен поздрав родитељима је љубљење руку, што је уједно и знак посебног поштовања. „Родитељи се морају поштовати: „Ми смо љубили руку родитељима, оцу обавезно (Рабреновац, 1900). На такав однос деце према родитељима указује и начин ословљавања. Изаостају сви облици ословљавања који на било који начин изражавају неку интимност (нпр. ословљавање именом или таквим изразима као што су „ћале“, „кево“ и сл.). Деца су се родитељима обраћала искључиво са „тато“, „мамо“, ребе са „оче“, „мајко“ (Рабреновац, 1900).

И у савременом типу породице мала деца поздрављају и ословљавају родитеље на сличан начин као и у традиционалном. Међутим, са њиховим школовањем и, уопште, осамостаљивањем, долази до извесних промена. Данас се, на пример, ретко дешава да деца старија од десет година родитељима љубе руку, осим у ситуацијама у којима то представља елемент ритуалног понашања (нпр. у време просидбе, свадбе итд.). Трагом таквог начина поздрављања може се сматрати и фраза „Љубим руке“ којом се данашња деца, пред уобичајеног „Добар дан“, често обраћају родитељима. И у ословљавању родитеља још се претежно поштује традиција. Као и раније, преовлађује ословљавање са „тато“ и „мамо“, али има и одступања. Није редак случај да одрасли синови називају роди-

131 В., на пример, V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, 35 — 71; Исти, *Stariji i mlađi (odnosi u »mirno doba«)*, Sociologija sela 37 — 38, Zareb 1972, 26 — 37; Исти, *Porodični odnosi prije prodora individualizma*; П. Влаховић и М. Пурић, н. д., и др.

теље по имену, а понекад су у употреби и називи „ћале“ и „кево“.

Поштовање према родитељима у традиционалној породици огледа се и у правилима којима је регулисано понашање деце у њиховом присуству, посебно у присуству оца. Избегавани су сви поступци који су у овом крају важили као „неозбиљни“ или „недолични“. Тако су „деца пред својима била озбиљна, мирна, повучена и послушна“ (Штрпци, 1903). Док је отац породице разговарао са неком особом, ни старији синови нису смели да се умешају у разговор „без питања и дозволе“. Штавише, оцу се из респекта ни иначе нико није обраћао ако претходно није био „упитан“. У присуству родитеља су и односи сина и његове жене били врло уздржани. Било је незамисливо пред родитељима „држати за руку своју жену, загрлити је или пољубити“ (Књегиња, 1906). У недоличне поступке убрајало се и пушење пред оцем (док је упражњавање тог порока пред мајком било дозвољено). Синови нису припаљивали цигарету пред оцем, па и пред другим старијим мушкарцима, чак и кад су они знали да им деца пуше.

У савременој породици Доњег Увца наведени облици исказивања поштовања родитељима претежно су изобичајени. Деца данас много слободније разговарају са родитељима а претходно им је дозвољено и да упаду у реч старијима. Нема много устручавања у исказивању нежности у односу сина према жени посебно у првим годинама брака. И пушење пред родитељима сматра се сасвим нормалним. Међутим упркос све чешићем изостанку ових традиционалних правила не може се тврдити да је поштовање деце према родитељима битно умањено. О томе речито говори њихова послушност и пажљиво опхођење. Пре би се могло рећи да су родитељи (а пре свега отац) изгубили нешто од ауторитета који су раније имали и да су, самим тим, њихови односи са децом постали много интимнији.

У породици ове области однос ожењене и неожењене деце према родитељима у принципу је истоветан. Међутим, са склапањем брака, односно довођењем снаје у кућу, јављају се ситуације у којима може доћи до одступања од традиционалног модела понашања. Ствара се нов однос на релацији свекрва — снаха, однос у коме конфликти нису ретки. У таквим конфликтним ситуацијама син (односно муж) принуђен је да се определи. Његово понашање у таквој прилици временом је претрпело знатне промене. Као илустративан пример у том погледу може послужити разговор између свекра, свекрве и снахе, коме сам присуствовала у Рачи.

Свекрва: „Кад се ја посвађам са њом (снахом), син је на њеној страни. А питај Душана, кога је он штитио?“

Свекар: „Ја сам штитио мајку зато што је она мене родила. Ја жену могу да променим, а мајку не могу.“

Снаха: „А мајка ти је умрла. Нема је. Па шта сада?“

Свекар: „С ким ћу да останем? (мисли на своју жену) Ако хоће да слуша остаје, ако неће, тражићу другу.“

Снаха: „Ја сам мајка ове деце.“

Свекрва: „Данас син слуша жену и гледа да се одвоји од мајке, ако се она не слаже са женом. А раније, мој Душан је увек био уз мајку, а мене би прекорио.“

Из наведеног разговора јасно се виде промене у понашању ожењеног сина према мајци. У традиционалној породици син је готово редовно био више привржен мајци, тако да њихов однос, чак ни у оваквој ситуацији, није био битно измењен. У савременој породици, међутим, он држи страну жени и долази у сукоб са мајком. Понаша се, пре свега, као заштитник своје жене и као отац породице. Разлози за такву промену става ожењеног сина многобројни су и сложени. Као економски осамостаљен, он више није принуђен да остане у кући својих родитеља, а и његов однос према жени, коју је сам изабрао, по правилу је много приснији и дубљи.

Као што се види из претходног излагања, и интергенерацијски односи у породици Доњег Увца у великој мери променили су или изгубили свој традиционални карактер.

Савремени услови живота, пре свега школовање деце у млађем узрасту и њихово запошљавање (па, према томе, и њихово економско осамостаљивање) у старијем, довели су до стварања много еластичнијих и, на изванредан начин, „приснијих“ односа између родитеља и деце. Не само практични (утицај родитеља на живот деце) већ и формални, симболички аспект тих односа потврђује наведену констатацију. По природи ствари, односи између родитеља и деце не могу бити демократски у пуном смислу те речи, али већа самосталност деце у породици испитиване области, као и њихово слободније опхођење према родитељима, јасно указују на тенденцију ка њиховом „егалитаризовању“.

V ФУНКЦИЈЕ ПОРОДИЦЕ

Под функцијом породице подразумевам начин на који ова елементарна друштвена заједница задовољава разноврсне потребе својих чланова, потребе које се — како каже Р. Фирст — не могу задовољити ван породичних оквира или се бар не могу задовољити у потпуности.¹³² Наравно, функције породице зависе, пре свега, од улоге и места које она заузима у одређеном друштвеном систему. Пошто се друштвени значај те за-

132 R. First, *Seoska porodica danas*, 49.

једнице мења кроз историју, и њене функције су изложене одговарајућим променама.¹³³

Трансформације породичног живота на подручју Доњег Увца праћене су упоређивањем два модела породице — традиционалног и савременог. На исти начин су размотрене и промене у њеном функционисању. Као полазна тачка послужили су неки општи ставови, који су већ потврђени ранијим истраживањима. Познато је, наиме, да је традиционална породица, основна друштвено-економска заједница, задржала многе функције „те у многоме представља „друштво“ за своје чланове“.¹³⁴ С друге стране, савремену породицу карактерише редукција функција. Тачније речено, многе њене функције преузела је шира заједница, односно глобални друштвени систем; унутар њега су се развиле многе институције које служе задовољавању потреба појединца. Породица све више постаје посредник „у повезивању појединаца са друштвено организованим облицима задовољавања одређених потреба њених чланова“.¹³⁵

Досадашња истраживања указују на још један битан момент: одвајање породице од друштвене производње представља неопходан услов за подруштвљавање осталих породичних функција. Зато се — истиче Р. Фирст — трансформација производне функције породице „користи као прототип за утврђивање утицаја микросоцијалних промена на само живљење“,¹³⁶ као прототип за „мерење“ преображаја породице из једне традиционалне, аутаркичне у савремену, великим делом подруштвљењу заједницу.

Истраживачи породице и породичног живота истичу њену функционалну вишеструкост. ако, на пример, Н. Павковић сматра да је јужнословенска породица готово до наших дана задржала три основне функције: биолошко-репродуктивну, економску и друштвену.¹³⁷ Према Ц. Костићу, могућно је издвојити биолошку педагошку економску и социјалну функцију породице.¹³⁸ З. Голубовић пак разматра породичне функције на три нивоа — биолошком економском и психосоцијалном.¹³⁹ Ако се апстрахују терминолошке разлике није тешко уочити висок степен сагласности међу наведеним систематизацијама. Прилагођавајући их конкретним потребама испитивања породице Доњег Увца узеше у разматрање четири породичне функције. Условно ћу их назвати економском биолошко-репродуктивном, васпитно-образовном и обредном.

133 Исто.

134 З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 141.

135. R. First, *Seoska porodica danas*, 49.

136 Исто, 51.

137 Н. Павковић, н. д., 153 (друштвену улогу породице Н. Павковић дели на заштитно-васпитну и обредно-религијску).

138 Ц. Костић, *Облици наших породица*, ГЕИ САНУ VII, Београд 1958; 31.

139 З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 141 — 142.

А) Економска функција породице

Под економском функцијом породице подразумевам начин на који породична заједница задовољава основне, егзистенцијалне потребе својих чланова. Мислим, пре свега, на њихову потребу за храном, одећом, обућом, за средствима која служе одржавању хигијене као и за неким другим потрошним добрима у домаћинству.¹⁴⁰

У литератури се често наглашава да економска функција породице, има два аспекта — произвођачки и потрошачки.¹⁴¹ Тачније речено, економска функција породице представља синтезу њене произвођачке и потрошачке функције.

Сагласно томе, о економској функцији породице Доњег Увца могу закључивати, одговарајући на питање: у којој мери производња унутар породице задовољава потрошачке потребе својих припадника? Одговор на то питање потражићу — као и до сада — на два плана, упоређујући традиционални и савремени модел испитиване породице.

Као што је већ истакнуто, испитивана породица била је углавном пољопривредног типа. Њена економија се заснива и на сточарству и на земљорадњи. Међутим, материјална основа породичног домаћинства била је слаба: од (просечно) 18 ха земљишта, највећи део је био под шикаром, ливадама и пашњацима, док је само 15 ари до 1 ха отпадало на обрадиве површине.¹⁴² Поред производње хране, производни артикли традиционалне породице били су такође сукно, платно, сапун, грађевински материјал, као и већи део пољопривредног оруђа и кућних потрештина (намештај, посуђе и сл.). Тако сложен производни процес, усмерен у више праваца, захтевао је одличну организацију посла и не малу радну екипу. У пољопривредним пословима учествовали су сви радно способни чланови породице оба пола — од најмлађих до најстаријих. И остали послови су наравно били распоређени по полу и узрасту.¹⁴³

Већ овако сажет приказ производње унутар породице односно домаћинства открива једну од њених најбитнијих карактеристика — самодовољност. Очитљиво је наиме, да је традиционална породица Доњег Увца готово у потпуности задовољна.

140 У економској литератури најчешће се налази на следеће градације потреба: а) основна потрошња (исхрана, одевање, становање, б) потрошња стандарда — зависи од нивоа привредног развоја, в) потрошња луксуза и престижа (М. Влашкалић, *Развој и проблеми потрошње*, Економика Југославије, Београд 1978, 136, 401).

141 R. First, *Seoska porodica danas*, 53.

142 Према казивању у Месној канцеларији Рача и Месном уреду Штрпци и на основу Пробног пописа 1979.

143 Видети одељак: Обавезе у вези са радом у домаћинству и одељак: Обавезе у вези са економским активностима.

вољавала потребе својих чланова. Куповали су само со, петролеј, шећер и неке занатске производе. Међутим, као и производња, и потрошња је била углавном натуралног типа. Све што је произведено, трошило се непосредно, у сопственом домаћинству.¹⁴⁴ Слаба материјална основа породичне производње онемогућавала је стварање вишка производа, односно робе за тржиште. Продавале су се углавном скромне количине сточарских производа (млеко, сир, кајмак) а, кад је то било неизбежно, и по неко грло стоке. Продавало се, наиме, само толико колико је било неопходно за куповину већ наведених артикала (соли, шећера итд.), као и за неке друге потребе (нпр. за плаћање пореза).

За разлику од традиционалне породице, савремена породица Доњег Увца најчешће је мешовитог типа (64,8%), док је чисто пољопривредних и непољопривредних породица знатно мање.¹⁴⁵ Такав мешовит тип у локалним условима чине у основи пољопривредне породице са једним, ређе више чланова који су запослени у друштвеној производњи.

Ако се опет напомене да савремена, мешовита породица Доњег Увца у просеку има релативно мали број чланова (4),¹⁴⁶ није тешко разумети у којој се мери процес запошљавања одражава на породичну производњу. Значајно је, такође, да су најчешће запослени радно најспособнији чланови, док су најмлађи (који су, као што је речено, имали значајну улогу у производњи традиционалне породице) укључени у систем обавезног школовања.

Уочљиво смањење радне снаге у савременој, мешовитој породици утицало је на смањење обима њене производње, као и на знатне промене у структури производа. Пре свега, породична производња своди се скоро искључиво на производњу хране. Израда одеће, кућних потрештина и слично данас представља изузетак. С друге стране и асортиман прехранбених производа знатно је смањен. Просечно домаћинство не производи више све намирнице неопходне за исхрану његових чланова. Пољопривредна производња је оријентисана углавном на културе које захтевају мање рада на узгајању, и које се, осим тога, могу гајити са мање ризика.¹⁴⁷ Сточарство је, додуше, и данас развијено (због млека и млечних производа), али је земљорадња у видљивом опадању. То се превасходно односи на гајење житарица. Обрадиве површине све се више користе за гајење воћа и поврћа. Наравно, промене у структури пољо-

144 Е. Берковић, *Место личне и заједничке потрошње у преображају породице, Домаћинство, породица и брак у Југославији*, 81, 82, 85; М. Влашкић, н. д., 396.

145 Видети Табелу 8.

146 Видети Табелу 10.

147 R. First, *Seoska porodica danas*, 56.

привредне производње нису настале само као последица смањења радне снаге већ и због веће понуде тржишта на коме се могу набавити многи прехрамбени артикли.

Истакнуто је већ да се производња у породицама традиционалног типа заснивала на учешћу свих њених чланова у производном процесу, као и на прецизно извршеној подели рада према полу и узрасту. И данас се породична производња заснива на истим принципима, али се уочавају и нека одступања. Не могу увек сви производити, још мање радити послове који им према њиховом положају у породици „припадају“. Ни одрастао мушкарац који је запослен у фабрици ни дете које иде у школу немају више довољно слободног времена, па ни снаге за пољопривредне послове. Зато долази до привремене прерасподеле дужности, које често нису условљене неким унапред смишљеним системом, већ конкретном ситуацијом.

Расподела улога у производњи није једини начин да се превазиђе недостатак радне снаге. Уочљиви су и одговарајући напори за усавршавање производних техника. То се чини увођењем одговарајуће механизације. Пошто пољопривредне алатке и машине представљају замену за радну снагу, опремљеност домаћинства механичким средствима може се сматрати једним од основних показатеља његових производних могућности.¹⁴⁸ Да бих утврдила у којој мери је породица у Доњем Увцу механизовала своју производњу (и на тај начин надокнадила недостатак радне снаге), спровела сам анкету којом је обухваћено 45 домаћинстава у том крају.¹⁴⁹

Табела 17

Оруђе, алат и помоћна опрема у домаћинствима Доњег Увца

Трактори	Косачице	Вршалице	Плугови	Тањираче	Тријери
3,72%	5%	2,5%	65%	1,25%	3,75%
Прскалице за воће	Прскалице за коров	Уређаји за наводњавање	Ракијски казани	Сушионице за воће	
5%	5%	3,72%	40%	1,25%	
Моторне тестере	Пекаре за хлеб	Гатери	Млинови (воденице)	Трапови	Запрежна кола
7,44%	1,25%	2,5%	1,25%	5,5%	24%

(На основу анкете спроведене у 45 мешовитих домаћинстава током 1979/80)

148 Исто.

149 Анкетом су обухваћена само мешовита домаћинства.

Подаци у табели јасно показују да су испитивана домаћинства недовољно опремљена савременим пољопривредним машинама и помоћним средствима. Још преовлађује оруђе традиционалног типа. Довољно је у том погледу упоредити употребу плуга са запрежном и тракторском вучом. Плуг поседује готово две трећине домаћинства (65%), док тракторе имају само два домаћинства (односно 3,7%). Слаба механизација породичне (пољопривредне) производње има више узрока. Треба имати у виду релативно сиромаштво овог краја. Већина домаћинства је и данас слабог имовног стања. Она једноставно не могу да набаве одговарајуће машине. Најсиромашнијима такве машине су углавном и непотребне, јер се њихове мале површине могу обрадити и традиционалним оруђем. Осим тога, оранице се углавном налазе на стрмим падинама, па је употреба механичких средстава отежана, понекад и немогућа.

Из напред реченог може се закључити да је процес механизације породичне производње тек у зачетку и да одсуство радне снаге није надокнађено на задовољавајући начин. Другим речима, упркос увођењу извесне механизације, укључивање старијих чланова породице у друштвену производњу и млађих у систем обавезног школовања, доводе до смањења производних снага породице а, самим тим, и до сужавања обима њене производње.

Потребно је напоменути да породична производња служи задовољавању потреба чланова породице и на посредан начин. Продајом одређених пољопривредних производа прибавља се новац. Поставља се питање удела тако прибављених средстава у целокупној потрошњи породице. У већ поменутој анкети, којом је обухваћено 45 породица Доњег Увца, укључено је и ово питање.

Табела 18

Структура годишњих новчаних примања по члану домаћинства

сточарство	из пољопривреде		из непољопривреде		
	земљорадња	воћар. виног.	лични доход.	сезонски рад	повремени послови
5,6%	3,2%	3,9%	76,8%	4,2%	2,2%

(На основу анкете спроведене у 45 мешовитих домаћинства током 1979/80)

Из изложених података јасно се може видети колико је мали удео новчаног прихода од продаје „породичних“ производа. Тај удео износи 16,4% од укупног прихода домаћинства.

То значи да „ситна“, мешовита домаћинства у Доњем Увцу (као и домаћинства овог типа у другим крајевима)¹⁵⁰ могу да задовоље потребе својих чланова само њиховим учешћем у производњи која се одвија ван оквира домаћинства.

Треба приметити да раскорак између производње и потрошње у савременој мешовитој доњоувачкој породици није проузрокован само смањеном породичном производњом. Евидентно је, наиме, да су и потребе њених чланова, у савременим животним условима, постале много веће и разноврсније. Табела на којој су приказани расходи савремене породице то уверљиво потврђује.¹⁵¹

Табела 19

Структура редовних расхода савремене породице у Доњем Увцу

Исхрана	Саобраћај	Штампа	Кафана	Одећа обућа	Школа	Лето- вање	Улагање у пољ.
46,4%	13,50%	1,85%	8,78%	12,0%	7,02%	6,51%	3,82%

(На основу анкете спроведене у 45 мешовитих домаћинстава током 1979/80)

Табела показује да је распон потреба савремене породице у односу на традиционалну видљиво проширен. Јављају се неке нове категорије потреба (штампа, летовање и сл.) а и неке, раније присутне, су порасле (саобраћај, школа и сл.). Није тешко уочити да се и данас велики део расхода (46,4%) односи на исхрану породице. Разлог томе треба тражити и у већим захтевима савременог човека за квалитетнијим и разноврснијим јеловником (нпр. купују се сухомесни производи, јужно воће, разне врсте конзервиране хране итд.).

Повећање система потреба у савременој породици Доњег Увца (потреба које се данас могу задовољити само поседовањем новца) постаје још уочљивије ако се, поред редовних, узму у обзир и ванредни расходи. У питању су расходи у вези са опремањем куће, односно домаћинства уопште.

Табела 20

Опремљеност савременог домаћинства у Доњем Увцу

Намештај				Општила		
Кауч	Кревет	Регал	Орман	Витрина	Телевизор	Радио-транзис.
80%	95%	10%	82%	51%	52%	67%

150 На пример, А. Милић, *Примена друштвено-економских обележја домаћинства*, Домаћинство, породица и брак у Југославији, 40 — 58.

151 Приказани расходи односе се на годишњи приход.

Домаћи апарати

Машина за прање рубља	Фрижидер	Електрични шпорет	Електрична пегла	Шиваћа машина	Машина за плетење
32%	66%	77%	54%	28%	2%

Саобраћајна средства

аутомобил	мотоцикл	бицикл
13%	3%	4%

(На основу анкете спроведене у 45 мешовитих домаћинстава током 1979/80)

Наведени подаци показују да потребе савремене породице не обухватају само оно најнужније, као што је то некад био случај. Поседовање скувих апарата и намештаја постало је и ствар друштвеног престижа. Осим тога, уочљиве су веће културне потребе (телевизор, радио), као и све присутнија тежња ка одређеној врсти луксуза (витрине и сл.). Заступљено је, дакле, усвајање система потреба, па и система вредности данашње градске породице.

На основу напред реченог, може се извести општи закључак о економској функцији доњоувачке породице, функцији исказаној односом производње и потрошње (односно њене производње и потреба њених чланова). У литератури су ти односи разврстани најчешће у три основна положаја: (1) породична производња расте брже од потрошње; (2) улагања у потрошњу већа су од вредности породичне производње; (3) односи производње и потрошње су једнаке: троши се онолико колико је произведено.¹⁵²

Ова истраживања су показала да традиционална породица у Доњем Увцу производи онолико колико је неопходно за задовољење потребе њених чланова. Зато се може уврстити у трећи положај. Савремена, мешовита породица својом производњом подмирује само део потреба својих чланова, првенствено потреба у исхрани. Остале потребе се махом подмирују из прихода стечених радом у друштвеној производњи. Она, дакле, припада другом од наведених положаја.

Очигледно је, дакле, да се моја анализа трансформације економске функције доњоувачке породице заснива на поређењу два основна модела — традиционалног модела пољопривредне породице и савременог модела преовлађујуће, мешовите

152 R. First, *Seoska porodica danas*, 68, 69.

породице. Тако конципирана анализа, по мом мишљењу, најјасније показује главне карактеристике тих процеса. Промене, којима су захваћени други типови савременог домаћинства у овом крају (пољопривредна и непољопривредна) разликују се од промена у мешовитој породици, наравно по интензитету али не и по садржају. Реч је о истом типу трансформације, који је код пољопривредних домаћинстава мање а код непољопривредних више изражен. Њихова анализа не би изменила напред изложене закључке.

Б) Биолошко-репродуктивна функција

Готово сви истраживачи ове проблематике (нпр. Н. Павковић,¹⁵³ З. Голубовић,¹⁵⁴ Р. Фирст¹⁵⁵ и други)¹⁵⁶ истичу да биолошко-репродуктивна функција представља једну од основних функција породице. Као што је познато, та констатација се односи и на породицу у нашем традиционалном, „сељачком“ друштву. По речима Т. Борђевића, на пример, „лотомство је постало у нашем народу један од основних циљева брака. Особа без порода сматра се несрећном, а њен живот промашен. Човек који нема деце лишен је основне помоћи и одмене у свакодневним пословима, нико га неће у старости чувати и неговати нити ће имати коме да остави своју имовину. Осим тога, по народном схватању, човек без порода биће прикраћен и после смрти, на оном свету, јер нико се неће молити богу за њега, палити му свећу нити вршити друге обреде потребне за мир и спокојство његове душе.“¹⁵⁷

И у традиционалној породици Доњег Увца обезбеђење потомства сматрало се најзначајнијим циљем брака и породице. О томе је већ било говора у поглављу о породичним улогама (одељак *Обавезе у вези са подизањем деце*) и породичним односима (одељак *Интрагенерацијски односи*). Испитивање је показало да је рађање било у извесном смислу стихијно и готово континуирано. Често се истиче да је свака породица имала онолико деце „колико јој бог да“. Типичан је исказ једног информатора: „Мој отац је имао тринаесторо чељади. У доба Аустро-Угарске рабало се колико год се могло, само да има довољно кукуруза и млека“ (Бјелушине, 1895). Много више се желело мушко дете, јер је оно, као и у другим нашим крајевима, сматрано „продужетком породице и настављањем домаће традиције“.¹⁵⁸ Тежило се, дакле, стварању и подизању број-

153 Н. Павковић, н. д., 153.

154 З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 144.

155 R. First, *Seoska porodica danas*, 69.

156 М. Младеновић, н. д., 21.

157 Т. Борђевић, *Деца у веровању и обичајима нашег народа*, Београд 1941, 7 — 9.

158 П. Влаховић и М. Пурић, н. д., 5.

ног, поготово мушког потомства. Имати велику породицу, тј. породицу са великим бројем потомака, представљало је само по себи, посебну вредност, велико „богатство“. Такав став се образлаже истим разлозима које је навео и Т. Борђевић. Помињу се, наиме, економске потребе домаћинства, обезбеђење заштите и помоћи у старости, настављање породичног култа.

Досадашња истраживања савремене сеоске породице указала су на значајну редукцију њене биолошко-репродукционе функције.¹⁵⁹ Деца су, додуше, и даље један од најважнијих циљева породице, али је уочљиво настојање да се њихов број ограничи. Штавише, заступа се став да сувише велики број деце представља опасност за срећу у породици, па и за њену постојаност. Утврђено је да је наведена промена става о потомству настала, пре свега, услед промене у начину привређивања, затим ширења схватања карактеристичних за урбану средину, већег степена здравствене просвећености, свести о потребама и могућностима школовања деце итд.¹⁶⁰

Испитивања су показала да су ставови о пожељном броју деце и у Доњем Увцу битно измењени. Рађање бројног потомства данас је непожељно. Међутим, у оквиру тог општег става могу се уочити и извесне разлике. Припадници старијих генерација (који су и сами одрасли у великим породицама) сматрају најчешће да би породице њихових потомака са четворо деце представљале најбоље решење. Међутим припадници послератних генерација (дакле они који склапају брачне везе или су већ у браку) скоро по правилу истичу да два детета представљају идеалан број. Генерацијске разлике у тим ставовима могу се сматрати различитим фазама у напуштању традицијских схватања.

Карактеристично је да се ставови о идеалном броју деце претежно поклапају са праксом. Анализа старосне структуре породице Доњег Увца (видети страну 38) показала је да су данас најбројније управо породичне заједнице са два детета. То правило важи за преовлађујући мешовити тип породице. Иначе малобројније пољопривредне породице имају најмање, а непољопривредне највише два детета. Корелација између економске структуре породице и њене репродукције сасвим је очигледна.

Потребно је напоменути да је традиционална породица Доњег Увца била и једини оквир за остваривање репродукције. Такав је случај и данас. Ванбрачна деца су и у прошлости и у садашњости сматрана великом срамотом. Уопште, полни односи ван брака сматрају се тешким моралним прекршајем. То

159 R. First, *Transformacije seoske porodice, 1611 — 1613*; З. Голубовић, *Промене у структури породице у Србији*, 309 — 310.

160 Исто.

се, додуше, односи превасходно на жену, док се мушкарцима такви поступци најчешће прећутно толеришу.

В) Васпитно-образовна функција

Једна од основних функција породице, као примарне групе, јесте и „претварање биолошког организма детета у члана друштвене заједнице“.¹⁶¹ Породица је, наиме, она друштвена група која, по правилу, даје детету основно образовање, развија код њега послушност и дисциплину, пружа му заштиту, омогућује му да се уклопи у своју културу и повеже са осталим члановима друштва.¹⁶² На формирање детета утиче и глобално друштво преко својих установа (школе, цркве и сл.) посредством средстава за масовно информисање итд.¹⁶³ Настојаћу да овде утврдим у којој мери је ова образовно-васпитна функција везана за породицу у Доњем Увцу, а колики је удео друштва у том погледу. Као и до сада, покушаћу да утврдим и основне промене у вези са наведеном функцијом код породице у Доњем Увцу, упоређујући чињенице везане за два основна типа те породице — традиционални и савремени.

Као што је познато, у нашем традиционалном друштву васпитање детета било је готово потпуно везано за породичну заједницу. У том погледу ни традиционална породица Доњег Увца није била изузетак. На помоћ школе мало се рачунало. Ни основну, четворогодишњу школу нису похађала сва деца. Било је опште уверење да знања која се стичу приликом школовања нису неопходна за доброт пољопривредника, односно добру домаћинцу. „Шта ће ми школа да чувам овце“, један је од честих одговора који су ми давали старији информатори. На однос према школовању указује и следеће: „Све што знам научио сам од оца или деда. Нико ме од укућана није гонио у школу а нису ни бранили. А и шта ће ми“ (Рача, 1897).

О расподели обавеза у вези са васпитањем детета у традиционалној породици Доњег Увца било је говора у одељку о породичним улогама (страна 41 до 44). Истакнуто је да је подизање и васпитавање мале деце било поверено не само мајци већ и осталим женама њене генерације. Жене су често наизменично бринеле о деци, зависно од других обавеза у домаћинству. Међутим, деца већег узраста требало је пренети и нека специфична знања: на пример, у вези са њиховим дужностима при обављању обреда итд. Тада је углавном улогу васпитача сина преузимао његов отац, док је васпитање кћерке и даље било поверено мајци. У преношењу одређених знања

161 З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, 143.

162 Исто.

163 М. Младеновић, н. д., 297.

учествовали су и други чланови породице (али је и ту диференцијација обавеза највећим делом била везана за пол детета). Карактеристично је, на пример, следеће: „Ја сам учио од деда. Морао сам за време славе увек да будем уз њега да видим како дочекује госте и све остало. Јер и ја ћу да славим, ако Бог да“ (Јелав, 1928).

У литератури се често истиче да су чланови традиционалне сеоске породице толико заузети другим обавезама, да немају много времена за децу, за њихово васпитање.¹⁶⁴ Међутим, истраживања у Доњем Увцу показују да је поменута тврдња претерана. Она се, наиме, може прихватити само делимично: у време пољских радова родитељи заиста посвећују деци мало пажње али у зимском периоду године, у време вишемесечног предаха, васпитне обавезе се извршавају с великом пажњом. Деца се, поред практичних упутстава, упознају и са породичном историјом и са локалном традицијом.

Начин васпитања у доњоувачкој породици био је сличан „методама“ које су примењиване и у другим нашим крајевима. Васпитање, односно „образовање“ детета најчешће се одвијало кроз поучавање непосредним показивањем, односно истицањем одговарајућих примера или, још чешће, забранама свега онога што се по локалном схватању сматра лошим. Извршавање или неизвршавање обавеза, испуњавање или неиспуњавање препорука родитељи су награђивали похвалом, односно непосредно кажњавали. Телесне казне нису биле ретке. У сваком случају, васпитавање детета често није било обележено осећајношћу. Оно је било строго, а казне су ретко мимоилазиле „грешнике“.

Породично васпитање (као основни, тако рећи једини облик традиционалног васпитања) омогућавало је детету да се постепено, готово неосетно, укључи у процес производње. Практична обука почињала је још у раној младости. Водило се при том рачуна да дете обавља послове који одговарају његовом узрасту, али и да их обавља савесно и доследно, како би још од самог почетка стекло радне навике. Обука је увек почињала од лакших ка тежим и сложенијим пословима. Мушка деца су, на пример, у почетку помагала у кући и суделовала у колективном чувању стоке, при напасању, затим су самостално обављала неке лакше послове (брање воћа, цепање и доношење дрва, чување стоке и сл.) и помагала при извођењу пољских радова (нпр. при жетви) да би већ у узрасту од 12 до 14 година могла да учествују и у таквим пословима као што су орање или косидба. Слично је било и са децом женског пола. Постепено су их учили женским пословима (предење, ткање, шивење и сл.), као и оним пољопривредним делатностима које су им по традицији биле намењене.

164 R. First, *Seoska porodica danas*, 83.

Посебна пажња била је посвећена учењу моралних и, шире, друштвених правила и норми. Једном речју, настојало се да се дете упозна са сеоским кодексом понашања и уклопи у друштвени живот сеоске заједнице као потпуно социјализована особа. Као што је већ наговештено, важан аспект социјализације представљало је и познавање ритуалних обавеза, јер је ритуално понашање обавезно у готово свим кључним моментима у животу заједнице и појединца па је, као такво, било и један од најзначајнијих чинилаца у успостављању међуљудских веза и односа.

И на васпитно-образовном плану је доњоувачка породица претрпела знатне промене. Јасно је да се васпитање детета не обавља више само у оквирима породичне заједнице већ, великим делом; прелази и на одговарајуће опште друштвене услове. Од другог светског рата уведено је (као и у другим крајевима наше земље) обавезно осмогодишње школовање. Деца из Доњег Увца не само што могу већ и морају да похађају школу. Тамо проводе и највећи део свог времена. Поред школе, на образовање и васпитање утичу и неке друге друштвене организације, на пример, културно-уметничка и спортска друштва, затим пионирска и омладинска организација, итд. Не треба заборавити ни све веће утицаје средстава за масовно информисање, као што су телевизија, радио, дневна и периодична штампа, итд.

Из напред реченог се јасно види да је васпитно-образовна функција породице у Доњем Увцу знатно редукована. Остаје чињеница да родитељи и други чланови породице и даље обављају улогу првог учитеља и васпитача. И даље децу од најмлађих година поучавају свему ономе чему су их поучавали и у традиционалној породици: уче их пољопривреди, одржавању домаћинства, понашању у кући и ван ње, породичној традицији и сл. То, међутим, више није довољно. Дете се данас не укључује само у своју, релативно малу, релативно затворену сеоску заједницу. Оно се, као ученик, затим често и као радник, укључује у живот ширег, глобалног друштва. За такве улоге потребно је, па и неопходно, знатно шире образовање, шта више, образовање сасвим другачијег типа. То му може омогућити само школа и друге друштвене институције о којима је већ било речи.

Често и сами запослени, родитељи у савременој доњоувачкој породици усмеравају децу најчешће на школовање и на избор занимања ван пољопривреде. Њихов став према школовању битно се изменио. Појам савесности и вредноће, који се и данас сматрају основним вредностима човека, преносе се у сферу успеха у школи, касније и на радно место. Настоји се, пре свега, да деца имају довољно слободног времена за учење, па тек онда за пољопривредне и друге послове. Треба, додуше, приметити да су родитељи и данас слабо образовани. Они или

нису школовани или су завршили највише четири разреда основне школе. Стога они и не могу много помоћи деци, већ се задовољавају да их подстичу на учење и да надзиру њихов успех.

У новим животним условима знатно је измењена и формална страна васпитања. Друкчија је, на пример, расподела улога у тој области породичног живота. Отац, нарочито ако је запослен, нема много времена за бављење дететом. У почетку бригу о њему води искључиво мајка (јер нема више жена као што је то случај у породици традиционалног типа) а, касније, улогу васпитача преузимају добрим делом и деда и баба по оцу. И сам начин васпитања је, дакле, измењен. Као што је већ истакнуто, данас се много више води рачуна о потребама детета, а однос према његовим погрешкама је толерантнији.

Из досадашњег излагања може се закључити:

1) да савремена породица Доњег Увца и даље има изузетно значајну улогу у васпитању и образовању детета али (за разлику од традиционале породице овог краја) није више и једина установа којој припада поменута функција;

2) да је велики део васпитања детета пренесен на школу и друге опште друштвене установе, јер су измењене и потребе у вези са социјализацијом новог члана заједнице;

3) да су у новим животним условима (запошљавање родитеља, школовање деце) измењени и неки формални видови васпитања, као што су, на пример, расподела обавеза, однос према детету итд.

Г) Обредна функција

У литератури која ми је била доступна појам обредне функције породице најчешће се и не помиње. Понегде се указује на такву функцију, али се она не дефинише.¹⁶⁵ Потребно је зато да јој дам бар условно значење. Оно, наравно, мора да буде у складу са већ усвојеним значењем ширег појма породичне функције.

Кад сам говорила о функционисању породице, имала сам у виду чињеницу да породица представља друштвени оквир унутар кога се упражњава одређена врста делатности којом се задовољавају елементарне потребе њених чланова. Под појмом породичне функције подразумевала сам, дакле, улогу породице у задовољавању потреба појединца, њен значај у животу човека. У том смислу је породица Доњег Увца окарактерисана као економска, биолошко-репродуктивна и образовно-васпитна

165 Н. Павковић, н. д., 154.

заједница. У истом смислу може се третирати и као обредна заједница, односно може се третирати као заједница која врши одређене обреде и на тај начин задовољава одређене потребе својих припадника.

Као што је већ истакнуто, у оквирима нашег традиционалног друштва готово сви важнији моменти у животу заједнице и појединца прожети су обредном праксом. Највећи део те праксе одвија се унутар породице. Детаљно разматрање свих породичних обреда прелази у великој мери интенције овог рада. Задржаћу се зато (као у Одељку о породичним улогама) на овим типовима обреда који најјасније „говоре“ о улози породичне заједнице у животу појединца. То су (1) обреди везани за критичне моменте у животу појединца (рођење, свадба, смрт) и (2) обреди везани за поједине празнике (посебно Божић и породичну славу).

У литератури су функције тих обреда већ детаљно разматране. Они су свакако, мултифункционални. Међутим, овде ме интересује само њихова функција у ужем смислу, у коме овај појам употребљавам. Ако се има у виду поменуто ограничење, може се рећи да обреди о којима је реч обезбеђују друштвену интеграцију појединца, његово укључивање у уже (породичне) или шире (сеоске, глобалне) друштвене оквире. Обредима прве групе — који се, иначе, називају и обредима прелаза — појединац се симболично укључује у нови „биолошки“ и, самим тим, и у нови друштвени статус.¹⁶⁶ Обредима друге групе обнављају се и учвршћују везе појединаца са осталим члановима породице, а када је у питању слава — и са ширим кругом људи.¹⁶⁷

Досадашње разматрање показало је да је доњоувачка породица делимично изгубила неке своје функције (нпр. економску и васпитно-образовну). До одређене мере преузело их је глобално друштво преко својих установа. То се, међутим, не може рећи и за њену обредну функцију: поменути обреди и даље се упражњавају искључиво (или бар највећим делом) у породичним оквирима. Према томе, породични обреди и данас фигурирају као „породични“. Ако је, дакле, породица Доњег Увца у основи задржала своју обредну функцију, друго је питање да ли је та функција и данас задржала свој некадашњи значај, да ли обредна пракса, сама по себи, представља тако важну компоненту у животу појединца. Одговор на то питање може се потражити на два нивоа — „теоријском“ и „практичном“. Под теоријским нивоом подразумевам ставове становника испитиваног подручја о обредима или, тачније речено, о

166 A. van Gennep, *The Rites of Passage*, Routledge and Kegan Paul, London 1960.

167 О интегративној функцији колективних ритуала видети E. Dirken, *Elementarni oblici religijskog života*, Beograd 1982, 318 — 320.

потреби њиховог упражњавања. Према информацијама које сам добила од старијих испитаника, у традиционалној доњо-увачкој породици обављање традицијом предвиђених обреда и поштовање обредних прописа сматрало се обавезном, изузетно значајном активношћу, чак и онда кад се није веровало у њихову прокламовану делотворност. Зато се пазило да не дође до неког пропуста или грешке. Данас се, међутим, ставови о том питању знатно разликују, чак и међу припадницима исте генерације. Могућно је, стога, говорити само о преовлађујућим тенденцијама. Као што се могло очекивати, већина припадника најстарије генерације још верује у неопходност вршења многих обреда. Додуше, и међу њима има изузетака. Већи број припадника средње генерације и готово сви припадници млађих генерација (под утицајем опште духовне климе, а ови други и под утицајем школе) одступају од наведеног „традиционалног“ става. Своје учешће у обредима сматрају више обавезом према родитељима и старијим члановима породице него активношћу која је достојна поштовања или, чак, корисна. Такав став се ипак не односи подједнако на све врсте обреда. У питању су углавном обредне активности које имају магијско-религијски карактер, без обзира на то да ли је реч о „сујеверју“ или обредима везаним за хришћанску веру и цркву. Поменута схватања заступљена су нарочито код младих, који су политички активни или оних који желе да буду „напредни“.

Међу одговорима, који изражавају разлике у ставовима припадника различитих генерација навешћу само један, по мом мишљењу и типичан и илустративан: „Пошто ми је умро отац, мене су звали да будем кум на венчању у цркви и на крштењу уместо оца. Ја сам одбио, јер сам члан партије и Статут ми то не дозвољава. Са религијом сам раскрстио. Они кажу: 'То је гр'ота и не долази у обзир. Кумство се не руши, преноси се с колена на колена. Поштуј Бога на небу а кума на земљи'. И моја мајка је навалила. Каже: 'Мораш да замениш оца'. Ја сам против тих верских обичаја. Још се нисам одлучио“ (Јелав, 1953).

Променама на „практичном“ нивоу обредна пракса данас је знатно редукована. Та редукација се испољава на више начина. Она се може уочити посматрањем: (1) садржаја обреда, (2) интензитета обредне активности, (3) степена поштовања обредних прописа.

Садржај обреда о којима је овде реч знатно је осиромашен, посебно кад је у питању њихова магијско-религијска компонента. Тим процесом највише су захваћени обреди везани за породичне празнике — Божић и славу. Узрок наведеним редукацијама нису само промене у ставовима већ и промене у начину живота а, пре свега, у начину привређивања. Познато је да су магијско-религијски обреди о Божићу и слави углав-

ном били инспирисани тежњом за успехом у пољопривредној производњи (тј. за плодношћу усева и стоке). Са постепеним напуштањем пољопривреде, са налажењем егзистенцијалних извора на другој страни, нестају и прави мотиви за упражњавање поменутих обреда. У божићном ритуалу, на пример, полагајник (тамо где још увек постоји) не изговара више магијске жеље за плодношћу; изостало је такође храњење живине у магијском кругу од конопца, као и стављање пољопривредних симбола на чесницу итд. Слично је и са обредном праксом везаном за породичну славу. Још увек се изговарају здравнице, али не и на првом месту са традиционалном жељом за обилном летином, плодношћу и здрављем стоке; не практикују се више ни обичаји ритуалног дизања колача у вис, обичај којим се, уз изговарање одговарајуће формуле, такође тежило обезбеђењу богатог уroda (односно израстања пшенице до висине подигнутог колача).

Обичаји који прате живот појединца знатно су мање редуковани. Узроци њихове постојаности свакако су бројни и разнородни. Значајна је у том погледу чињеница да рађање новог члана породице, његово ступање у брак, а поготово његова смрт, спадају у оне ситуације које су испуњене најдубљим емоцијама. Наравно, и обреди помоћу којих се изражавају те снажне емоције теже подлежу променама. Осим тога, релативно мала променљивост поменутих обреда условљена је и неким локалним специфичностима. То се нарочито односи на обреде у вези са рођењем. Показало се, наиме, да је тај обредни комплекс још раније био редукован, да је и у традиционалној породици Доњег Увца његов садржај био сиромашан.

Као што је већ наговештено, данас се обредна пракса у испитиваном подручју обавља са смањеним интензитетом. У савременој породици у Доњем Увцу улаже се много мање напора и времена у ту врсту активности. То се најјасније испољава у скраћеном трајању појединих обреда, односно обредних комплекса. И тај вид редукације условљен је како „теоријским“ тако и „практичним“ разлозима: запослени људи и омладина која иде у школу немају више ни снаге ни времена за вишедневне обредне делатности. Тако је, на пример, тродневно прослављање породичне славе сведено на два дана. Сличан је случај и са свадбом. Ритуал који је некад трајао више дана, данас се, по правилу, истог дана и завршава. Додуше, поједини гости остану до зоре, односно до ручка, али се до подне сви разиђу.

Већ скраћивање временских оквира обредне праксе јасно показује да се традиционални обредни прописи више не поштују тако стриктно као некада, у традиционалном типу породице. Не одступа се од свих прописа само у погледу времена. Истакнуте су већ и промене у систему обредних улога (видети с. 46 — 51). Исто се може рећи и за систем забране: чак и ста-

рији становници Доњег Увца не поштују дословно традиционална правила поста или, на пример, забране рада у дане наведених празника. Млади су и у том погледу, наравно, много радикалнији.

Из досадашњег излагања могао би се извући закључак о битном слабљењу обредне праксе, а самим тим и њене улоге у животу доњоувачке породице. Прикупљени материјал, међутим, сугерише да је такав закључак преурањен. Тачно је, додуше, да се породичним обредима придаје мањи значај и да се они упражњавају у редукованој форми. Међутим, тачно је и то да се губе само поједини обреди или елементи обреда, док обредни системи, у целини посматрано, и даље представљају обавезну компоненту друштвеног понашања. Не мора, на пример, свадбени ритуал (односно обредни систем) имати све традицијом предвиђене обреде, не мора да траје неколико дана, али мора се, као такав, обавити. Ако су, дакле, обредни системи обавезни, онда се може претпоставити да они и даље врше своје функције. Они су, претпостављам, и даље функционални. Ако се то прихвати као тачно, онда породица у Доњем Увцу не само што је задржала своју обредну функцију већ та функција није — по свој прилици — изгубила ни свој некадашњи значај.

VI ЗАКЉУЧАК

1.

Из анализе прикупљене грађе произлазе неки општији закључци, који су били изложени сукцесивно онако како су то диктирале потребе систематског излагања. Потребно је сабрати их на једном месту и формулисати у сажетом облику. Међутим, пре него што пређем на формулисање закључака, морам се, бар у најкраћим цртама, подсетити на опште интенције овог истраживања: на његов предмет и његове основне циљеве.

Као што је већ истакнуто, ова разматрања се односе на сеоску породицу у Доњем Увцу у савременим условима, односно на новије трансформације породице у Доњем Увцу, предеоној целини која припада ширем подручју Старог Влаха. Из разлога који су наведени у уводном одељку, определила сам се за праћење и проучавање тих промена у временском интервалу од 1953. до 1981. године. Настојала сам да фиксирам промене у глобалним карактеристикама породице (величина, структура) и у различитим сегментима породичног живота (улоге, односи, функције) а, затим, и да их сагледам као део ширег процеса друштвене, економске и културне трансформације,

која је захватила становништво Доњег Увца у последње три деценије.

С обзиром на обим и сложеност оваквог задатка, истраживања су морала да буду сведена на уже оквире, на питања која имају суштински значај. Пошло се од тезе (која је, иначе, потврђена и у неким досадашњим истраживањима) да основне промене у животу нашег сеоског становништва настају као последица његовог укључивања у општу производњу и, уопште, у ванпољопривредне делатности. Та основна преквалификација непосредно изазива промене економског аспекта породице, а углавном посредно, и промене у другим аспектима породице и породичног живота.

Имајући у виду ту тезу, оријентисала сам се претежно на разматрање две корелације:

1) корелације између процеса укључивања доњоувачког становништва у општу производњу и процеса трансформације породице као економске заједнице (домаћинство);

2) корелације између промена у економском аспекту породице и промена у другим аспектима породице и породичног живота.

2.

Речено је већ да је нагли преображај у животу становништва Доњег Увца почео, углавном, од 1953. године, када је у оближњем Прибоју на Лиму изграђен велики индустријски текстилни комбинат и други објекти. Прибој је израстао у значајан индустријски и административни центар. Развитак индустрије омогућио је запошљавање великог броја становника из испитаног подручја. Појавила су се такође радна места и у пратећим службама и градској администрацији, а могућности привременог и сталног укључивања у ванпољопривредне делатности повећане су и интензивном изградњом индустријских, саобраћајних и стамбених објеката. Посебно значајно у том погледу били су грађевински радови на прузи Београд — Бар, која једним делом пролази и кроз овај крај.

Кад кажем да процес масовног прелажења становништва на ванпољопривредна занимања непосредно мења породицу као економску заједницу, онда првенствено мислим на промене у њеној економској структури и економским функцијама. Промене на том плану констатоване су упоређивањем два модела доњоувачке породице — традиционалног и савременог. Док је традиционална породица у Доњем Увцу била изразито пољопривредна, савремена породица је типолошки издиференцирана: упоредо егзистирају пољопривредни, мешовити и непољопривредни тип. Та три типа могу се, истовремено, сматрати трима фазама трансформације економске структуре

породице, односно домаћинства. У Доњем Увцу, међутим, још увек преовлађује мешовита породица, која је данас, по изјавама многих испитаника, економски најисплативија.

Да могућности запошљавања непосредно утичу на промене у економској структури доњоувачке породице јасно показује и временска и просторна димензија овог процеса. Уочено је, пре свега, да се економска структура породице није мењала равномерно: од почетка седамдесетих година промене у том погледу су готово занемарљиве. Однос између породице пољопривредног, мешовитог и непољопривредног типа остаје више или мање неизмењен. Главни разлог такве стагнације лежи у чињеници да су у наведеном периоду радни капацитети у прибојској индустрији и пратећим службама углавном попуњени.

Уочљива је, такође, и неравномерност тог процеса у просторном погледу. Он је, наиме, нешто интензивнији на „српској“ него на „босанској“ страни испитиваног подручја. Према информацијама које сам добила, те разлике су такође условљене већим или мањим могућностима запошљавања. Истиче се да прибојска индустрија при запошљавању нових кадрова даје предност становницима своје општине.¹⁶⁸

Док је однос између процеса запошљавања и промена у економској структури доњоувачке породице управно сразмеран, може се рећи да је однос између запошљавања и економске функције породице обрнуто сразмеран. Што је виши интензитет напуштања пољопривреде, односно преласка на ванпољопривредна занимања, то је економска функција породице мање изражена. Потребно је при томе напоменути да је смањивање економске функције породице условљено и неким другим факторима, пре свега, масовним одласком младих на школовање, затим све бројнијим и разноврснијим потребама које доноси „савремени“ начин живота, као и „урбани“ систем вредности итд.

Економска функција уопште, па самим тим и економска функција породице, има два аспекта — производни и потрошачки. Сагласно томе, о економској функцији доњоувачке породице закључивано је давањем одговора на питање: у којој мери производња унутар породице (домаћинства) задовољава потрошачке потребе њених чланова? Подразумевам, при том, основне, егзистенцијалне потребе, као што су, на пример, потребе за храном, одећом и сл. Традиционални тип породице у овом крају, који је своју економију искључиво заснивао на пољопривредној производњи, у основи се може третирати као „самодовољна“ заједница. Евидентно је, наиме, да је такво тра-

168 Треба напоменути да су разлике у економској структури породице на „српској“ и „босанској“ страни у Доњем Увцу релативно мале. Те разлике се, по правилу, и не одражавају у главним аспектима породичног живота.

диционално домаћинство готово у потпуности задовољавало елементарне потребе својих чланова. То се, с друге стране, не може рећи и за савремену, у економском погледу најчешће „мешовиту“ породицу. Сва производна моћ такве заједнице (настала, углавном, одливом радне снаге у општи друштвени сектор), као и много већа и разноврснија потрошња, утицали су на знатно смањење њене економске функције. Савремена породица у Доњем Увцу само делимично задовољава потребе својих припадника. Првенствено њихове потребе у вези са исхраном.

3.

Ова истраживања су, дакле, показала да постоји висок степен корелације између општег процеса укључивања становништва Доњег Увца у ванпољопривредна занимања и трансформација у економији породице овог краја (њене економске структуре и њене економске функције).

Претпостављено је, међутим, и то да је променама на економском плану изазвана, највећим делом, и трансформација свих осталих карактеристика породице и породичног живота. Емпиријским истраживањем потврђена је та претпоставка у принципу, али не и у потпуности.

Да бих утврдила корелације између трансформације економског и трансформације других аспеката породичне заједнице, морала сам применити компаративни поступак на два нивоа:

- 1) упоредити „стање“ испитиване карактеристике у традиционалном, са њеним „стањем“ у савременом моделу доњоувачке породице;
- 2) упоредити „стања“ дотичне карактеристике у различитим облицима савременог модела: пољопривредном, мешовитом и непољопривредном.

Ти различити облици изражавају различите степене у напуштању традиционалне економије. Поређење на том другом нивоу омогућује зато да се прецизније сагледа наведена корелација: ако се, на пример, нека појава јавља у мешовитој, а губи у непољопривредној породици, са већом сигурношћу се може утврдити улога економског фактора у процесу њеног нестајања.

Такав приступ је најдоследније примењен при утврђивању утицаја економије на промене у величини породице. Досадашња истраживања те проблематике показала су да напуштање пољопривреде условљава, по правилу, смањивање породице. Резултати емпиријских истраживања у Доњем Увцу били су готово супротни од очекиваних: најбројнија је била ме-

шовита породица (5,9 чланова), док су пољопривредна (4,1 члан) и непољопривредна породица (3,8 чланова) имале у просеку знатно мањи број чланова.

Помније разматрање локалних прилика омогућило ми је да утврдим основне узроке те „аномалије“. Показало се да промене у економици породице пресудно утичу на њену величину, али на посебан начин. Значајно је у том погледу да је масовно запошљавање утицало на „предвајање“ многих домаћинстава у Доњем Увцу. Запослени, радно способни чланови породице пресељавали су се на плацеве који се налазе ближе њиховом радном месту, односно саобраћајници која води ка њему. У старом домаћинству остајали су углавном најстарији чланови породице, који су се и даље бавили пољопривредом. Створене су на тај начин две категорије домаћинстава — пољопривредна и непољопривредна. У оба случаја нова домаћинства (односно породице) имају нужно просечан мали број чланова.

Мешовита породица је, као што је већ напоменуто, најбројнија. То је и разумљиво јер мешовита економија (остваривање прихода из пољопривреде и из ванпољопривредних делатности) захтева велики број радних руку, поготову у условима слабо развијене механизације какви су, иначе, у овом крају. Такве заједнице, осим тога, задржавају и традиционални, патријархални начин привређивања коме, као што је познато, одговара и проширени тип породичне заједнице.

Промене у економској структури утичу и на биолошку структуру породице у Доњем Увцу. Под биолошком структуром подразумевам структуру чланова породице према полу и узрасту. Међутим, док је утицај економије на старосну структуру јасно уочљив, такав утицај код полне структуре није могућно констатовати.

Утицај економског фактора на старосну структуру породице најјасније изражавају два показатеља: подаци о старости домаћина (и домаћице) и подаци о броју деце. Показало се, према очекивању, да су домаћин (и домаћица) у просеку много старији у пољопривредним него у непољопривредним породицама. Речено је већ да су такви типови савремене породице настали највећим делом „дредвајањем“ старих домаћинстава. У пољопривредним домаћинствима остају најстарији чланови породице, а у непољопривредним живе радно способни, дакле млађи чланови.

Мешовите породице се у погледу просечне старости домаћина налазе између наведених типова породичне заједнице. Карактеристично је, иначе, да је распон животног доба међу домаћинима таквих породица врло велик. Године домаћина зависе, углавном, од тога да ли је стари домаћин, пољопривредник, још жив и ментално свеж или је његовом смрћу (односно оронuloшћу) неки млађи, обично запослен човек дошао на чело породице, односно домаћинства.

На старосну структуру породице знатно утичу број и узраст деце. У свим типовима доњоувачке породице преовлађују породичне заједнице са два детета. Међутим, док у пољопривредним породицама два детета представљају минимум, у непољопривредним тај број представља максимум. И у том погледу се мешовите породице налазе између наведених крајности. Наведене чињенице углавном потврђују одавно утврђену закономерност да се, упоредо са напуштањем пољопривреде, број деце у сеоској породици смањује. Самим тим, наравно, мења се и њена старосна структура.

4.

Истраживањима у Доњем Увцу били су обухваћени и проблеми који се односе на системе породичних улога и односа. Систем породичних улога разматран је преважно као систем обавеза појединца у породичном животу. Посебно су разматране: 1) обавезе у вези са подизањем деце, 2) обавезе у вези са радом у домаћинству, 3) обавезе у вези са „економским“ активностима и 4) обавезе у вези са обредном праксом. У сваком од поменутих сегмената породичног живота развио се посебан систем дистрибуције улога у складу са постојећим системом вредности, помоћу кога се одређује положај полова и генерација у породичној заједници. Међутим, без обзира на врсту активности у којој се испољава, дистрибуција породичних улога може се свести на два идеалтипска обрасца — традиционални (у коме је доминантна расподела улога према полу и узрасту) и егалитарни (у коме наведени критеријум нема пресудан значај).

Настојала сам да типолошки одредим системе улога у савременој и традиционалној породици у Доњем Увцу у односу према наведеним обрасцима. Претходни ставови заснивају се на упоређењу углавном традиционалне доњоувачке породице са преовлађујућим „мешовитим“ варијететом савремене породице у овом крају. У оба случаја то су породице проширеног типа, па се промене у расподели улога најјасније испољавају.

Као што се и могло очекивати, у традиционалном типу породице преовлађује традиционални тип дистрибуције. Расподела улога према полу доследно је спроведена у свим областима породичног живота. По правилу, жене су имале доминантну улогу у подизању и васпитању деце, као и у пословима који су везани за домаћинство; улоге мушкараца биле су везане, пре свега, за економске активности и обредну праксу. Тамо где су обавезе једног пола залазиле у подручје другог пола, оне су биле јасно дефинисане. На сличан начин била је извршена и дистрибуција улога међу старосним категоријама: биле су фиксиране обавезе одраслих чланова породичне зајед-

нице, који се налазе у пуној радној снази, затим обавезе старих и обавезе деце.

Показало се да је расподела улога у савременој породици у Доњем Увцу још задржала претежно традиционални карактер. Међутим, савремени услови живота, пре свега запошљавање одраслих и школовање деце, довели су и до одређених одступања. Тако су, на пример, у одсуству запослених мушкараца жене преузеле неке традиционално мушке послове, а неке „дечје дужности“ преузеле су најстарији чланови породичне заједнице. Расподела улога се, дакле, све више прилагођава ванпородичним обавезама чланова породице.

Такво одступање од традиционалног типа расподеле улога ипак је привидно, нарочито кад је реч о дистрибуцији према полу. Запошљавају се, наиме, само мушкарци (осим неколико изузетака). Ако су, према томе, ванпородичне активности чланова породице условљене њиховим полом, а њихове породичне улоге — њиховим ванпородичним активностима, онда је припадност одређеном полу и даље основа на којој се формира систем породичних улога. Очигледно је, међутим, да ће тај систем у скорој будућности претрпети одређене промене, које ће га приближити егалитарном обрасцу. Системом обавезног школовања обухваћена су и мушка и женска деца у доњоувачким насељима. Природно је претпоставити да ће се и женска деца са завршеном школом укључити у ванпољопривредна занимања (бар много више него до сада). Самим тим ће и расподела породичних улога бити мање условљена припадношћу одређеном полу, а више потребама и могућностима запослених чланова породице.

На сличан начин испитане су и промене у систему породичних односа. Као и у систему породичних улога, тако и у систему породичних односа постоје два основна идеалтипска обрасца — традиционални (који се заснива на односима доминације и подређености према полу и узрасту) и егалитарни (у коме такви односи нису изражени). Такви обрасци се, наравно, односе и на интрагенерацијске и на интергенерацијске односе.

Систем интрагенерацијских односа сачињавају односи између супружника (зависно од сродничке структуре породице, један или више родитељских парова) и односи међу децом. Анализа већег броја показатеља таквих односа омогућила је да се интрагенерацијски односи у традиционалној породици у Доњем Увцу окарактерису као „традиционални“. Њих је карактерисала, пре свега, подређеност жене мужу и сестре брату, као и подређеност млађе деце старијој деци (ако су истог пола). У савременој породици овог краја интрагенерацијски односи су у извесној мери измењени: и односи међу супружницима и односи међу децом све се више приближавају егалитарном обрасцу. Међутим, кад су у питању односи међу

супружницима, уочљив је раскорак у темпу трансформација на теоријском и трансформација на практичном плану. Теоријски, муж и даље углавном задржава своја права, али у пракси та права све мање користи.

Под интегенерацијским односима подразумевају се односи између родитеља и деце. У традиционалној доњоувачкој породици и ти односи су имали јасно изражен карактер надређености и подређености. Док у савременој породици овог краја показују тенденцију ка „егалитаризовању“ (иако наравно, односи између родитеља и деце не могу никад бити демократски у пуном значењу те речи). Школовање деце у млађем узрасту и, касније, њихово запошљавање, а, према томе, и економско осамостаљивање — довели су до стварања система много еластичнијих и „приснијих“ односа са родитељима. Не само практични моменат (утицај родитеља на живот њихових потомака) већ и симболички аспект тих односа (обрасци понашања деце према родитељима и пред родитељима) јасно потврђује наведену констатацију.

5.

Као што је већ истакнуто, у последње три деценије ослабила је економска функција породице у Доњем Увцу. Испитивањима у доњоувачким насељима обухваћене су и трансформације осталих функција породичне заједнице: биолошко-репродуктивне, затим васпитне и обредне.

Биолошко-репродуктивна функција представља једну од најважнијих функција породице. У оквирима такозваног традиционалног друштва породична заједница је, уосталом, и једини друштвено институционализован оквир у коме је дозвољена биолошка репродукција. Као и у многим другим нашим крајевима, и у Доњем Увцу то не важи само за традиционалну већ и за савремену породицу (без обзира на законске прописе). И у прошлости и у садашњости сексуални живот ван брака, а посебно ванбрачна деца, сматрани су великом срамотом. Истини за вољу, и некад и сад се негативан став према ванбрачним везама и ванбрачној деци односи превасходно на жене (донекле и на децу), док се мушкарцима та „неинституционализована“ активност прећутно толерише.

У суштини је, дакле, биолошко-репродуктивна функција породице остала неизмењена. Евидентне су, међутим, промене у схватањима која се односе на број потомака. У традиционалној породици у Доњем Увцу тежило се стварању бројног, посебно мушког потомства. И традиционални начин привређивања и традиционални начин живота учинили су да бројна породица представља не само пожељан већ и неопходан егзистенцијални оквир појединца. Међутим, данас, у измењеним условима и схватањима о броју деце и пракса, која је у скла-

ду с тим схватањима, претрпели су битне промене. Уочава се настојање да се ограничи број потомака. То настојање је посебно уочљиво у непољопривредним породицама које су, са потпуним напуштањем традиционалног привређивања највише измениле свој начин живота, самим тим и своје основне потребе. Штавише, у таквим породицама се бројно потомство сматра опасношћу за срећу у браку, па и за његов опстанак.

Међу најзначајније функције породице спада и васпитно-образовна функција. Досадашња истраживања показала су да је у нашем традиционалном друштву породица била основна и готово једина установа унутар које је дете стицало васпитање и припремало се за пуноправног члана своје друштвене заједнице. Проучавајући ту проблематику на терену, установила сам да ни традиционална породица у Доњем Увцу у том погледу не представља изузетак. Васпитање детета било је углавном усмерено у два правца: с једне стране, стицало је основна знања о моралним и, уопште, о друштвеним нормама и правилима понашања. Тежило се, дакле, да се од детета створи добар радник и „исправан“ члан друштва. Породица, као примарна група, могла је у потпуности остварити наведене циљеве. Зато је утицај школе и цркве био највећим делом сведен на минимум.

Савремена породица у Доњем Увцу унеколико је изгубила свој значај у образовању и социјализацији детета. Очигледно је, додуше, да родитељи и други старији чланови породице и даље могу поучити дете ономе чему су га и раније поучавали: пољопривредним техникама и пословима у домаћинству, вршењу обреда и поштовању сеоског морала, итд. Они то, наравно, и чине. Међутим, да би дете постало пуноправан члан друштва, данас је потребно и много више. Нису измењени васпитни потенцијали породице. Измениле су се потребе, јер укључивање у савремено, глобално друштво, није исто што и укључивање у релативно затворену, традиционалну сеоску заједницу. Одлазак у школу или на радно место захтева неке радикално другачије спознаје. Родитељи, који су по правилу недовољно образовани, често и неписмени, ту не могу много помоћи. Зато образовна функција претежно прелази на одговарајуће друштвене институције: на школу, затим и на неке друге установе (омладинска организација, културна и спортска друштва итд.). Значајан је у том погледу и све већи утицај средстава за масовну комуникацију (телевизија, радио, унеколико штампа).

Као што се види из досадашњег излагања, доњоувачка породица је изгубила неке своје функције (економска, образовно-васпитна). То, међутим, није случај и са обредном функцијом. Најважнији породични обреди (који се изводе у критичним тренуцима људског живота и у време породичних празника) и даље су везани за породичне оквире. Очигледно је, додуше, да

је та обредна пракса знатно редукована, да се извесни, посебно магијско-религијски обреди више не упражњавају. Потребно је, ипак, приметити да се процес изобичајавања односи само на поједине обреде, али не и на ритуале (односно обредне системе) у целини. Породични ритуали су редуковани, али и обавезни, што наводи на претпоставку да су и даље функционални. Прихватајући ту претпоставку, може се закључити да савремена породица у Доњем Увцу не само што је задржала своју обредну функцију већ та функција, бар за сада, вероватно није много изгубила ни у свом значају.

Поставља се, најзад, и питање даљег развоја доњоувачке породице. Одговор на то питање захтевао би и израду студије која би се морала заснивати на посебној методологији (на пример, на такозваној методи регресионе анализе и сл.). Могућно је, међутим, дати општије претпоставке. Новије трансформације породице у Доњем Увцу представљају веома сложен процес, који је условљен многим и разнородним чиниоцима — од општих друштвено-економских и политичких промена у нашем друштву до специфичних промена у локалним оквирима испитиваног предела (индустријализација и урбанизација). Пошла сам, у овом раду, од претпоставке да су запошљавање становништва у прибојској индустрији и, у вези с тим, економска трансформација породице били основни узрок промена у свим осталим аспектима породице и породичног живота. Могућно је претпоставити да ће даљи ток процеса запошљавања, односно напуштања пољопривреде, условити и ток трансформација породичне структуре и породичних функција. Изградња нових погона (и то на плодном земљишту дуж Увца), отварање нових радних капацитета пружају основ за претпоставку да ће се досада разматрани процес наставити. Допунска истраживања, која сам вршила током 1982. године, показала су да званичном политиком јачања пољопривреде није заустављен одлив становништва из те привредне гране а, самим тим, ни промене у породици и породичном животу.

VII ДОКУМЕНТАЦИЈА

A. СКРАБЕНИЦЕ

АНУБИХ	— Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине
ЕП	— етнолошки преглед
ЕС	— Етнолошке свеске
ФФИИУ	— Филозофски факултет, Институт за историју уметности
ГЕИ САНУ	— Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности
Глас СКА	— Глас Српске краљевске академије
ГЕМ	— Гласник Етнографског музеја
ГСГД	— Гласник Српског географског друштва
ГСНД	— Гласник Српског научног друштва

ГСУД	— Гласник Српског ученог друштва
ГЗМ	— Гласник Земаљског музеја
ГЗМ (НС)	— Гласник Земаљског музеја (Нова серија)
ЈАЗУ	— Југословенска академија знаности и уметности
ПИ	— Посебна издања
ПИЕИ САНУ	— Посебна издања Етнографског института Српске академије наука и уметности
ПИ СКА	— Посебна издања Српске краљевске академије
СЕЗБ	— Српски етнографски зборник
СКГ	— Српски књижевни гласник
ЗРЕИ САНУ	— Зборник радова Етнографског института Српске академије наука и уметности
ЗПИГ ПМ	— Зборник радова Географског института Природно-математичког факултета

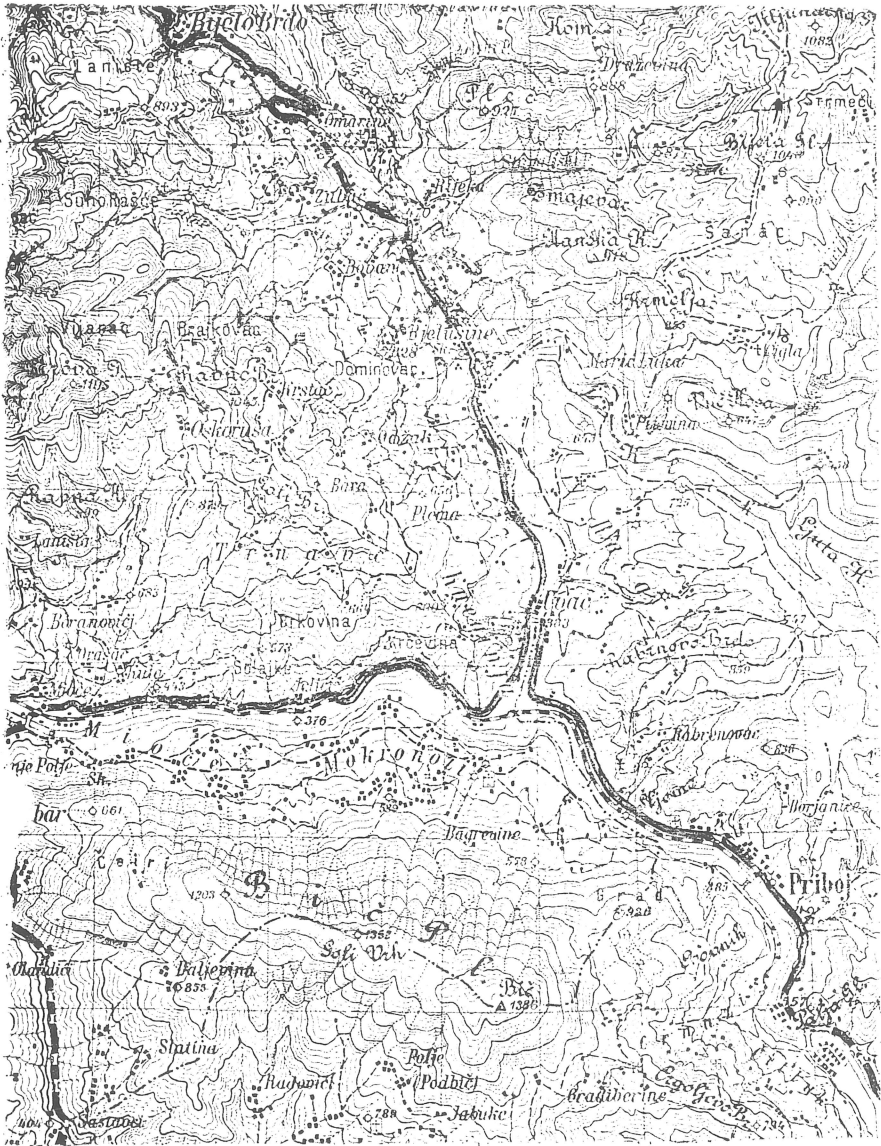
ЛИТЕРАТУРА

- 1 Љ. Алексић, *Балкански ратови (1912 — 1913)*, Преглед историје југословенских народа II, Београд 1963.
- 2 D. Bandić, *Primena dijalektičke dihotomije u analizi obreda*, ES I, Beograd 1978.
- 3 Д. Бандић и Р. Ракић, *О проучавању савремених промена у обичајном животу нашег народа*, Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, ПИЕИ САНУ 15, Београд 1974.
- 4 А. Вејтић, *Priboj na Limu pod osmanlijskom vlašću 1418 — 1912*, Sarajevo 1945.
- 5 А. Вејтић, *Rudo i rudski kraj kroz vekove*, Rudo i rudski kraj kroz vekove, Rudo — Simpozijum povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade, Sarajevo 1971.
- 6 Е. Берковић, *Место личне и заједничке потрошње у преображају породице, Домаћинство, породица и брак у Југославији*, Социологија и друштвени развој 2, Београд 1981.
- 7 V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena*, JAZU I, Zagreb 1874.
- 8 В. Бонач, *Типови југословенских породица*, Београд 1957.
- 9 Д. Брезник, *Испитивање породичног састава нашег становништва*, Статистичар, Информативни лист за статистичку праксу 44, од 21. августа 1959, Београд 1959.
- 10 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво II*, Београд 1931.
- 11 С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- 12 В. Ђоровић, *Историја Босне*, ПИ СХХХХ, Друштвено-историјски списи 53, Београд 1940.
- 13 М. Ђуковић, *Санџак*, Београд 1964.
- 14 V. Čulinović-Konstantinović, *Magijske radnje, njihovi nosioci i običajima Istre*, Rad XVII kongresa folklorista Jugoslavije, Poreč 1970.
- 15 V. Čulinović-Konstantinović, *Transformacije seoskog društva i porodice u Jugoslaviji*, EP 16, Beograd 1981.
- 16 V. Čulinović-Konstantinović, *Analiza položaja žene u društvu i porodici*, Žena u seoskoj kulturi Panonije, PI Etnološka tribina, Zagreb 1982.
- 17 М. Динић, *Земље Херцеге Светог Саве*, Глас СКА CLXXXII, Београд 1940.
- 18 E. Dirkem, *Elementarni oblici religijskog života*, Beograd 1982.
- 19 Z. Divac, *Prilog proučavanju savremenih promena u porodičnim obredima*, ES I, Beograd 1978.
- 20 З. Дивац, *Промене у величини породице у вези са савременим миграцијама*, Статистичар 7 — 8, Београд 1980.
- 21 Т. Ђорђевић, *О српским женама*, СКГ, Београд 1912.

- 22 Т. Ђорђевић, *Деца у веровању и обичајима нашег народа*, Београд 1941.
- 23 М. Екмечић, *Политички неуспеси и преминација Аустрије на Балкану (1875 — 1903)*, Историја Југославије, Београд 1973.
- 24 *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1956.
- 25 *Enciklopedija Jugoslavije* 7, Zagreb 1968.
- 26 *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb 1971.
- 27 V. Erlih, *Porodični odnosi prije prodora individualizma*, Sociologija sela 5 — 6, Zagreb 1964.
- 28 V. Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, Zagreb 1971.
- 29 V. Erlih, *Stariji i mlađi (odnosi u »mirno doba«)*, Sociologija sela 37 — 38, Zagreb 1972.
- 30 F. Fiala, *Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897*, GZM IX, Sarajevo 1897.
- 31 R. First, *Distribucija autoriteta u seoskim porodicama i domaćinstvima*, Положај и проблеми породице, Политичке свеске V/1, Београд 1968.
- 32 R. First, *Transformacije seoske porodice*, Gledišta 12, Beograd 1972.
- 33 R. First, *Seoska porodica danas, kontinuitet ili promjene*, Zagreb 1981.
- 34 R. First-Dilić, *Obrasci odlučivanja i struktura porodične moći u savremenoj poljoprivrednoj porodici*, Sociologija sela 31 — 32, Zagreb 1971.
- 35 R. First-Dilić, *Bračna podela rada u životnom ciklusu poljoprivredne porodice*, Sociologija sela 40 — 42, Zagreb, 1973.
- 36 R. First-Dilić, *Promjene u strukturi primarnih grupa u našem selu*, Zagreb 1976 (умножено).
- 37 З. Голубовић, *Промене у структури породице у Србији*, посматране у контексту друштвено-културне средине, Социологија 3 — 4, Београд 1976.
- 38 Z. Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb 1981.
- 39 К. Јиречек, *Историја Срба III*, Београд 1923.
- 40 Ј. Јосифовски, *Мешовита домаћинства као носиоци промена у селима Полога*, Социологија села 39, Загреб 1975.
- 41 С. Ф. Кемура, *Први српски устанак под Карађорђе*, Сарајево 1916.
- 42 Ц. Костић, *Облици наших породица*, ГЕИ САНУ VII, Београд 1958.
- 43 М. Костић, *Из историје Срба у Новопазарском Санџаку после Берлинског конгреса*, ГСНД XXI, Одељење друштвених наука 12, Скопје 1940.
- 44 S. Livada, *Mješovita gospodarstva u Jugoslaviji*, Sociologija sela 7 — 8, Zagreb 1965.
- 45 М. Лутовац, *Прибој на Лиму*, ЗР ЕИ САНУ 3, Београд 1960.
- 46 М. Лутовац, *Долина Лима*, ГСГД 1, Београд 1961.
- 47 Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1972.
- 48 D. Maslovarić, *Savremena porodična raspodela radne snage u nekim ratarsko-industrijskim centrima istočne Srbije i njen odraz na privredne odnose*, ЕР 11, Beograd 1973.
- 49 Ј. Миленковић, *О рекама у Србији*, ГСУД II, Београд 1866.
- 50 А. Милић, *Промене друштвено-економских обележја домаћинства*, Домаћинство, породица и брак у Југославији, Социологија и друштвени развој 2, Београд 1981.
- 51 А. Милић, *Преображај сродничког састава породице и положај чланова*, Домаћинство, породица и брак у Југославији, Социологија и друштвени развој 2, Београд 1981.
- 52 М. Младеновић, *Увод у социологију породице*, Београд 1969.
- 53 П. Мркоњић, *Средње Полимље и Потарје*, СЕЗБ IV, Београд 1902.
- 54 Н. Пантелић, *Село, сродство и породица*, ГЕМ 28 — 29, Београд 1966.
- 55 Н. Пантелић, *Друштвени живот у Неготинској крајини*, Неготинска крајина, ГЕМ 31 — 32, Београд 1969.
- 56 N. Pantelić, *Noviji rezultati istraživanja strukture porodice u istočnoj Srbiji*, ЕР 11, Beograd 1973.
- 57 Н. Пантелић, *Из друштвеног и породичног живота*, ГЕМ 38, Београд 1975.

58. N. Pantelić, *Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima u severo-istočnoj i delu centralne Srbije*, Godišnjak XIX, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH 17, Sarajevo 1981.
59. Н. Павковић, *Друштвена организација*, Из традиционалне културе Србије, ГЕМ 44, Београд 1980.
60. Z. Pešić-Golubović, *Teorijsko-hipotetički okvir za istraživanje promena u strukturi porodice*, Sociologija 3, Zagreb 1966.
61. Đ. Petrović, *Etnološke beleške s puta po Bosni i Hercegovini u jesen 1953. godine*, GZM (NS) 35/36, Sarajevo 1981.
62. Ј. Петровић, *Полимље (хидрогеографске особине и њихов привредно-географски значај)*, ЗРГИ ПМ III, Београд 1956.
63. П. Ж. Петровић, *Стари Влах*, ГЕМ 24, Београд 1961.
64. Попис пољопривреде 1960, I, Основни подаци индивидуалних газдинстава по насељима, Београд 1964.
65. Попис становништва 1953, XIV, Основни подаци о становништву, Београд 1958.
66. Попис становништва 1961, Величина и извор прихода домаћинства, XVI, Београд 1965.
67. Попис становништва 1961, XV, Пољопривредно становништво, Београд 1966.
68. Попис становништва и станова 1971, Становништво VIII, Пол и старост I, II, Београд 1973.
69. Попис становништва и станова 1971, Становништво IX, Миграциона обележја, Београд 1973.
70. Попис становништва и станова 1971, Становништво X, Делатност, Београд 1973.
71. Попис становништва и станова 1971, Становништво XI, Пољопривредно становништво, Београд 1973.
72. Попис становништва и станова 1971, Становништво V, Домаћинства и породице, Београд 1974.
73. Попис становништва и станова 1971, Становништво VI, Етничка, просветна и економска обележја становништва и домаћинства према броју чланова, Београд 1974.
74. Попис становништва и станова 1971, Становништво XII, Величина поседа и извори прихода домаћинства, Београд 1974.
75. Попис становништва и станова 1971, Становништво VII, Становништво и домаћинства у 1948, 1953, 1961. и 1971. и станови у 1971, Београд 1975.
76. D. Sergejevski, *Rimska cesta na Nevesinjskom polju*, GZM (NS) III, Sarajevo 1948.
77. Д. Смиљанић и М. Мијусковић, *Драма брака и породице*, Београд 1965.
78. М. Стевовић и сарадници, *Прибој и околина*, Прибој на Лиму 1960.
79. В. Стојанчевић, *Савремене промене у традиционалним сродничким односима, браку, породичном и друштвеном обичајном животу*, ЗРЕИ САНУ 10, Београд 1980.
80. М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1980.
81. В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу у XIX веку*, Грађа за историју српске уметности, ФФИИУ, Београд 1979.
82. Г. Шкриванић, *Путеви средњовековне Србије*, Београд 1974.
83. S. Šuvar, *Tipologijska metoda u našem istraživanju*, Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji, Zagreb 1972.
84. *Tipologija ruralnih sredina*, Sociologija sela 27 — 28, Zagreb 1970.
85. С. Трифковић, *Вишеградски Стари Влах*, СЕЗБ V, Београд 1903.
86. A. van Gennep, *The Rites of Passage*, Routledge and Kegan Paul, London 1960.
87. P. Vlahović, *Predvojena porodica u uslovima socijalističkog razvoja na području jugozapadne Srbije*, EP 11, Beograd 1973.

- 88 P. Vlahović, *Etnološki značaj svadbenih obreda stanovništva Novopazarског Sandžaka*, Makedonski folklor 29 — 30, Skopje 1982.
- 89 Б. и П. Влаховић, *Неки проблеми акултурације уз градилиште пруге Београд — Бар (кроз Србију)*, ГЕИ САНУ XXI, Београд 1972.
- 90 П. Влаховић, и М. Пурић, *Неки етно-антрополошки чиниоци у планирању породице на подручју уже Србије*, Саветовање о изградњи друштвених ставова о популационој политици у Југославији, Београд 1973.
- 91 М. Влашкалић, *Развој и проблеми потрошње*, Економика Југославије, Београд 1978.
- 92 В. Вујачић, *Трансформација патријархалне породице у Црној Гори*, Београд 1977.
- 93 С. Зечевић, *Промене материјалне, а постојаност духовне културе у североисточној Србији*, Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, ПИВИ САНУ 15, Београд 1974.

Zorica DIVAC

TRANSFORMATION DE LA FAMILLE RURALE AUX TEMPS MODERNES

(Recherches à Donji Uvac)

L'article discute les problèmes d'une famille rurale moderne et ses transformations. Du point de vue ethnologique on n'avait pas jusqu'à présent prêté une attention appropriée à ces problèmes. Pour cette raison je me suis décidée à étudier la famille moderne dans une localité assez étroite, à Donji Uvac dans la région de Stari Vlah, pas loin de Priboj, centre industriel sur la rivière Lim.

La conception de mes études était basée sur les résultats théorétiques et méthodologiques élaborés par des savants qui avaient déjà étudié ces problèmes. J'ai aussi utilisé la littérature nécessaire. Les résultats publiés dans la littérature m'ont servi comme point de départ pour mes recherches empiriques.

La second phase concernait le ramassage des données nécessaires. Ces données originaient du matériel ethnologique et statistique déjà publié, ainsi que des données enregistrées pendant mes recherches sur le terrain. J'ai établi que les données ethnographiques et statistiques étaient sûres mais fragmentaires. Pour cette raison j'ai dû me baser sur le matériel personnel. Mes recherches empiriques avaient eu lieu pendant les années 1978, 1979, 1980 et 1981. L'enquête initiale concernait 307 familles (sur 805 familles). A côté de cette enquête générale j'avais aussi enquêté 45 familles sur leur économie. Les données obtenues étaient vérifiées et complétées par l'interview (selon le questionnaire fait auparavant), le contact direct et l'observation. De cette manière j'ai obtenu de faits sûrs et nécessaires pour tirer de conclusions appropriées.

L'étude des transformations de la famille à Donji Uvac a eu pour but la détermination des formes fondamentales de ces transformations survenues dans les différents segments de la vie familiale, ainsi que l'étude du processus de transformation de cette famille qui était la partie composante d'un processus plus large des changements sociaux, économiques et culturels survenus chez la population de Donji Uvac dans les trois dernières décennies. Alors, ces buts que je me suis posés avaient aussi exigé une attitude appropriée par rapport à l'analyse du matériel disponible. Tout d'abord, c'était la question de la méthode qui m'aiderait à remarquer et séparer les changements principaux de la famille à Donji Uvac. Dans la littérature ces processus étaient souvent étudiés par la comparaison des deux coupes horizontales du phénomène étudié, c'est-à-dire par la comparaison de ces «états» sur deux niveaux temporels. La famille à Donji Uvac avait manifesté des transformations radicales depuis 1953, après le développement rapide de l'industrie dans la ville de Priboj sur Lim. Sur la base des études préliminaires j'ai constaté que la famille avait toutes caractéristiques d'une famille patriarcale jusqu'à cette période. Bien que la période de 30 ans soit relativement courte, j'ai pu, quand même, reconstruire le modèle d'une telle famille traditionnelle en me basant sur la mémoire des informateurs. Je l'appellerais, conditionnellement, le modèle de la famille traditionnelle. Grâce à mes études personnelles dans la région, j'ai pu construire le modèle d'une famille moderne. La comparaison de ces deux modèles m'a facilité de fixer l'évolution de la transformation d'une famille à Donji Uvac.

La processus de la transformation d'une famille comme partie d'un processus plus large des changements sociaux, économiques et culturels relatifs à la population entière de Donji Uvac dans les dernières trois décennies a exigé une ample analyse: cause — conséquence. Tenant compte du volume et de la complexité de cette tâche, mes recherches ont dûes étre

limitées sur les corrélations d'une importance primordiale. Le choix de ces corrélations était basé sur la conception déjà confirmée que les transformations essentielles chez la population serbe étaient dûes à son intégration à la production générale et à l'activité non agraire. Une telle préqualification provoque, bien sûr, des changements économiques dans une famille, ainsi que tout autre changement dans la vie familiale. Tenant compte de cette conception, je me suis orientée à l'étude de: 1). la corrélation entre le processus d'intégration de la population à la production générale et le processus de transformation de la famille comme une unité économique, et 2). la corrélation entre les changements économiques de la famille et les changements survenus dans la vie familiale.

Par conséquent, l'article discute la structure et la fonction économique d'une famille, le nombre de membre par sexe dans cette famille, les relations familiales, le rôle des membres dans une famille (traité comme un système d'engagement individuel dans la vie familiale), les relations et fonctions familiales (sauf économiques déjà mentionnées) reproductives, éducatives, rituelles.

J'ai établi une grande corrélation entre le processus général d'intégration de la population dans les professions non agraires, et les transformations économiques d'une famille par rapport à ses structures et fonctions économiques. Le rôle et les relations entre les membres d'une famille ont préservé leur caractère traditionnel (quoique avec certaines déviations) surtout par rapport à »l'égalisation« de ses membres. J'ai aussi établi que la famille dans la région de Donji Uvac avait perdu, dans une certaine mesure, sa fonction économique et éducative. Cependant, elle n'a pas perdu sa fonction rituelle. Non seulement qu'elle avait préservé sa fonction rituelle mais aussi l'importance de cette fonction rituelle dans la famille moderne à Donji Uvac est encore bien grande et visible.

УДК 398.33(497.11):331.815

Зборник радова Етнографског института књ. 17—18
Recueil des travaux de l'Institut Ethnographique t. 17—18

Добрила БРАТИЋ

ПРОМЕНЕ У АГРАРНИМ ОБРЕДИМА
— Истраживања у околини Новог Пазара —

Београд 1985.

САДРЖАЈ:

УВОД	— — — — —	99
ФОРМАЛНА АНАЛИЗА	— — — — —	105
Традицијски модел	— — — — —	107
Обреди уз послове	— — — — —	107
Контрола времена	— — — — —	118
Иновацијски модел	— — — — —	125
ФУНКЦИОНАЛНА АНАЛИЗА	— — — — —	131
Традицијски модел	— — — — —	133
Сеоски обреди	— — — — —	133
Породични обреди	— — — — —	140
Иновацијски модел	— — — — —	148
Породични обреди	— — — — —	148
ЗАКЉУЧАК	— — — — —	156

УВОД

У аграрним друштвима, велика зависност од природе натерала је човека да свим расположивим средствима покуша утицати на њено кретање у жељи да обузда, усмери и сопственим потребама прилагоди те често ћудљиве и непредвидиве силе од којих зависи његова егзистенција. Труд који се улаже у сам производни процес схваћен је као основни, али не и као једини вид те борбе. Веровање да људи одговарајућим понашањем могу изазвати жељене односно избећи нежељене ефекте и тако утицати на повољан исход читавог производног процеса, вероватно је познато у свим аграрним друштвима. То традицијом прописано и усмерено понашање током производног процеса, као додатни напор уложен у обезбеђење људског рада, можемо назвати обредним понашањем. Свакако да је производни процес само једна у низу многобројних људских активности које се усмеравају и додатно обезбеђују специфичним, обредним понашањем. Стога је неопходно, ради одређења предмета истраживања, даље разграничити и прецизирати значења основних појмова: обреда као шире и аграрног обреда као уже категорије.

Мада се појам обреда различито интерпретира у науци,¹ зависно од схватања аутора и потреба конкретног истраживачког поступка, за ову прилику чини се најпогодније одређење обреда „као религијског понашања, односно понашања којим заједница или појединац теже да успоставе повољне или бар избегну неповољне односе са натприродним, оностраним светом. Сагласно таквом одређењу, по форми све обреде можемо поделити на позитивне и негативне. Под позитивним обредима подразумевамо обављање, а под негативним избегавање одређене активности. Служећи се уобичајеном терминологијом, прве можемо означити појмовима магије и култа, а друге — појмом табуа. Табуа би, према томе, био негативна форма обредног понашања (истовремено и скуп друштвених правила и прописа којима се такво понашање санкционише, односно усмерава).“²

1 Видети: Р. Раић, *Оглед о обреду*, Градина 6 — 7, Ниш 1981, 81 — 82.

2 D. Bandić, *Značenja jednog sistema agrarnih tabua*, *Etnološke sveske* III, Beograd 1980, 21.

Сходно прихваћеном одређењу обреда, аграрним обредом можемо означити све врсте обредног понашања чији је циљ заштита, поспешивање плодности и побољшање квалитета биљних, земљорадничких култура.³

Према приликама у којима се изводе, сви аграрни обреди могу се грубо поделити у две групе. Једни су они који се изводе у пригодним ситуацијама, било да су у питању пољски радови или контрола временских прилика (од којих умногоме зависи успешно завршавање пољских радова). Другу групу чине годишњи обреди. То су обредне форме са основом у народној религији, накнадно везани уз поједине хришћанске празнике.

Разноврсност и комплексност тих обреда у нашем традиционалном друштву је разумљива ако прихватимо схватање да су они специфичан начин заштите и побољшања уroda аграрних култура, а, самим тим, и један вид човекове борбе за сопствену егзистенцију. Производни процес и обредно понашање само су два пута до истог циља — осигурања „благородне“ године. Мада су та два типа понашања — једно практично, друго симболичко, увек јасно разлучена и одвојена у свести људи, они се ипак, на одређени начин, већ по природи своје повезаности једним циљем, морају условљавати. Та условљеност се може најбоље утврдити ако се испитају корелације између начина производње и обредног понашања, односно ако се сазна у којој мери и на који начин се трансформише обред ако се измени начин производње. Међутим, испитивање ове међузависности није могуће ако се не узме у обзир читав низ друштвених чинилаца који овај процес прате, произлазе из њега или га условљавају. Испитивање друштвене условљености промена у обредном понашању коначно би морало дати одговор на питања, не само шта се и како се мења него и зашто су се десиле управо такве промене.

Тако постављен циљ свакако захтева одређена садржинска и просторна сужавања обимног и разноводног материјала о аграрним обредима код нас. Садржински, основно сажимање извршено је изостављањем годишњих обреда, тако да су испитивањима обухваћене само промене у групи пригодних обреда (везаних за послове и контролу времена).

Просторно, истраживања су ограничена на неколико одабраних насеља непосредне околине Новог Пазара (Бања, Деже-

3 Ратарство је најважнија грана биљне производње. Главне ратарске културе су: житарице и махунарке, индустријско биље за производњу текстила (памук, конопља, лан), биље за производњу уља (сунцокрет, уљана репа и слично), за производњу шећера, скроба и алкохола, и биље за производњу лекова и зачина. Посебну грану пољопривредне производње чине воћарство, виноградарство и повртарство; о томе видети: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda 6, Zagreb MCMLXII, s. v. Пољопривреда.*

ва, Лукоцрево, Мур, Шароње, Посење, Трнава).⁴ У избору села пошло се од претпоставке да ће се у насељима непосредне околне градског центра одржавати најинтензивније промене.⁵ Избор области у којој су истраживања вршена условљен је првенствено карактеристикама њеног привредног развоја. Реч је о привредно неразвијеној области нагло суоченој са променама које носи индустријализација и савремени начин живота уопште. Претпоставка је да нагли прелаз и промене у начину производње, омогућавају посматрање неких процеса који су у другим областима можда већ завршени, а истовремено пружа могућност да се у условима снажног сучељавања „старог“ и „новог“ боље и пластичније виде поједини аспекти трансформација које су предмет наше пажње.

У привредној структури новопазарског краја све до шездесетих година доминирала је пољопривреда, док су непољопривредне делатности биле готово потпуно неразвијене. Основна карактеристика читаве новопазарске општине је закаснели прелаз из натуралне у новчану привреду.⁶ Ситуација се мења тек пуштањем у рад фабрике текстилних производа „Рашка“ 1956. године.⁷ Убрзо је подигнуто још неколико значајних објеката у Новом Пазару, тако да индустрија постепено поприма доминантну улогу у привреди општине.⁸

У току последњих двадесетак година испитивана новопазарска села трансформисана су од традиционалних пољопривредно-произвођачких у посебну категорију приградских села. Промене у њима условљене су постојањем градског центра коме гравитирају. Она првенствено представљају мету досељеника из удаљених сеоских насеља, што резултира повећањем броја становника и домаћинства. Карактерише их високо учешће старосних група младог становништва (до 29 година старости), што није утицај само стопе природног прираштаја него и досељавања младих људи из удаљених сеоских насеља ради запослења у граду. Осим тога, показује се опадање удела пољо-

4 Рад *Промене у аграрним обредима* рађен је као део пројекта Етнографског института САНУ — *Стално праћење промена у народној култури (Промене у народној култури у приградским насељима обочине Новог Пазара)*. Избор села је у складу са концепцијом и потребама Пројекта (о томе видети; М. Радовановић, *Основне антропогеографске и етнографске одлике приградских и других села у околини Новог Пазара*, Зборник радова Етнографског института 14 — 16, Београд 1984). Теренска истраживања по овом пројекту вршена су током пет година, од 1976. до 1980. године. Ја сам у истраживања укључена 1979. године и сва теренска истраживања за овај рад обавила сам током 1979. и 1980. године.

5 М. Радовановић, наведено дело, 454.

6 Р. Црнишанин, *Привредни развој Новог Пазара у књизи Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 494 — 495.

7 Исто, 488.

8 Исто, 489, 490.

привредног становништва у периоду од 1971. до 1981. године, односно видан процес деаграризације свих испитиваних насеља. У 1981. години у испитиваним насељима значајна је појава лица са личним приходима, што се у 1971. години сводило на минимум. Поред тога значајне су и структурне промене у образованости становништва у испитиваним селима, где се, у различитим размерама јавља становништво са средњим и вишим образовањем, при чему код средњег образовања преовлађују школе за квалификоване и висококвалификоване раднике, а за њима следе средње стручне школе.⁹

Поред изнетих привредних карактеристика, важно је истаћи и чињеницу да је то етнички хетерогена средина, у којој преовлађују Срби и Муслимани.¹⁰ Истраживањима ће бити обухваћене обе етничке и конфесионалне групе. Карактеристике постојећег емпиријског материјала показују да ове разлике нису толико релевантне да би захтевале посебну анализу правосудних, односно муслиманских обреда. Они ће бити посматрани као јединствена целина, с тим што ће одређене разлике које се местимично јављају бити наглашене и посебно разматране у оквиру дате целине.

С обзиром на то да је реч о средини нагло суоченој са измењеним условима живота, разумљиво је да су и потребе за усвајањем новог с једне стране, и прилагођавањем старог, већ постојећег новонасталим условима, с друге стране, подједнако важни и неминовни. Испитивање једног сегмента културне стварности као што је изабрани обредни комплекс, може се схватити и као угао из кога се посматрају та друштвена збивања. Међутим, да би се сагледао читав овај пут од промене друштвених услова до промене у обредном понашању, неопходно је имати што бољи и што потпунији увид и у оно „старо“ и у ово „ново“, било да је реч о старо етнографском, „обредном“ контексту, или ширем социјалном контексту. У настојању да се нађе најпогоднији начин за решавање ових проблема, неопходно је поћи од досадашњих научних резултата постигнутих у истраживању ове проблематике код нас.

Било појединачно или у склопу неких других питања, аграрни обреди често су били предмет интересовања наших етнолога. Почетак рада на испитивању аграрних обреда обележен је настојањем да се испита генеза појединих делова овог комплекса, и, у вези с тим, да се утврде формалне карактеристике обреда — мапијско-религијске форме у којима се јављају и мо-

⁹ М. Радовановић, наведено дело, 476 — 478.

¹⁰ О етничком саставу становништва новопазарске општине погледати: П. Влаховић, *Становништво Новог Пазара и његове околине*, у књизи *Нови Пазар и околина*, 394 — 395; о етничком саставу становништва испитиваних села погледати: М. Радовановић, наведено дело, 468.

тиви којима су вођени учесници обреда.¹¹ Мада су ова истраживања дала значајне резултате у проучавању аграрних обреда, њихова основна слабост и недостатак састоје се у томе што завршавају у затвореном кругу у коме се једна појава објашњава сама собом. Наиме, закључци се изводе консултовањем уско религијског контекста, који се не доводи у везу са друштвом у коме постојећа обредна пракса егзистира. Тај недостатак почетних напора на испитивању аграрних обреда покушали су превазићи неки савремени аутори у својим још увек малобројним прилозима који се односе на ту проблематику. Њихова настојања усмерена су утврђивању друштвене условљености обреда. Ови прилози, у складу са тако постављеним циљевима, резултирају утврђивањем имплицитних значења испитиваног обредног понашања и функција које оно има у датој социјалној средини.¹²

Истраживања промена у аграрним обредима у новопазарском крају непосредно произлазе из назначених оквира у којима су се кретала досадашња проучавања. С обзиром на специфичности овог рада, који се бави променама, примењен је одговарајући истраживачки поступак, који се базира на утврђивању промена и у форми и у функцији датих обреда.

Док се изабрани методолошки поступак, с једне стране, ослања на досадашње правце у којима су се кретала истраживања ове проблематике, с друге стране он проистиче из доступности материјала на основу кога се могу пратити промене у обредима који су предмет наше пажње. Мада о аграрним обредима код нас постоји бројна и разноврсна грађа, сакупљена од почетка века до данас, новопазарски крај је у том погледу остао потпуно неистражен. Стога је сав чињенички материјал сакупљен директно, теренским истраживањима.

11 Навешћемо неке радове овог типа који се у знатној мери дотичу аграрних обреда: С. Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, СЕЗБ XVII, Београд 1911; И. Франић, *Народни обичаји и обреди уз прво орање и сијање у срезу Славонско-пожешком*, Београд, ГЕМ X (1935), XI (1936), XII (1937); В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973; Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, Београд 1970; Исти, *Поријекло и значење божићног обредног хљеба у Јужних Словена*, ГЗМ VIII, Сарајево 1953; Исти, *Божићна печеница*, ГЕМ XV, Београд 1940; Исти, *Стара словенска религија у свијетлу новијих истраживања посебно балканолошких*, Дјела LVI АНУ БиХ, Центар за балканолошка испитивања, књ. 3, Сарајево 1979; С. Зечевић, *Ванбрачно дете у народном веровању источне Србије*, ГЕИ XI—XV, Београд 1969; Исти, *Елементи наше митологије у народним обредима уз игру*, Радови Музеја града Зенице IV, Зеница 1973; Исти, *Герман* ГЕМ 39—40, Београд 1976; Б. Ђупурдија, *Аграрна магија у традиционалној култури Срба*, Посебна издања ЕИ САНУ 23, Београд 1982.

12 Д. Бандић, наведено дело; Исти, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд 1980; И. Ковачевић, *Додоле — интегрални приступ проучавању обичаја*, ГЕИ XXV, Београд 1976; Б. Ђупурдија, *Фолклор и фолклоризам дужијанце*, Зборник за друштвене науке 70, Магистарска теза српска, Нови Сад 1981.

С обзиром на карактеристике грађе која се путем интервјуа може добити на терену, за потребе анализе чији је крајњи циљ утврђивање промена, неопходно је добијени материјал што прецизније временски одредити. Пре свега треба разликовати податке о вршењу обреда у прошлости, забележене према сећању казивача, од података који се односе на живу обредну праксу затечену на терену у време истраживања. На основу таквог разграничавања података са терена, добијају се одговарајући модели, који представљају различите временске пресеке, помоћу којих се постојећи обреди смештају у друштвени контекст коме припадају.

У складу са могућностима које пружа овако добијен материјал са терена, за потребе овог истраживања могу се одредити два модела, условно названа традицијски и иновацијски. При том традицијски модел представља обредни комплекс записан према сећању старијих људи, који су у ближој или даљој прошлости били сведоци и учесници датих обредних радњи, или о њима знају према ономе што су чули од својих родитеља. Дакле, овај модел сажима елементе проживљеног, вишеног и чувеног,¹³ што онемогућава сасвим прецизно одређење времена извођења појединих обреда. Према речима казивача, „стари обичаји“ поштовани су до другог светског рата, када почиње њихово постепено губљење. На основу тога, као и на основу старости информатора који се сећају традиционалних обредних форми из своје младости (углавном људи изнад педесет година), крај прве половине XX века може се поставити као горња граница извођења традицијског модела испитиваних обреда. Доњу временску границу испитиваног модела немогуће је сасвим прецизно одредити, али се на основу упоређења традиционалних новопазарских обреда са градом о аграрним обредима сакупљеном и објављеном почетком овог века,¹⁴ може претпоставити да је овај модел представљао живу обредну праксу и током друге половине XIX века. Међутим, без обзира на тако широке и стога недовољно прецизне границе у које је смештен традицијски модел, он је у потпуности оперативан, ако имамо у виду да су процеси промена у прошлости били много спорији него данас.

Иновацијски модел представља обреде који су као жива обредна пракса егзистирали на терену у време истраживања 1979. и 1980. године.

13 Z. Rajković, *Obilježja etnografske građe i metode njezina terenskog istraživanja*, Etnološki pregled 12. Ljubljana 1974, 131.

14 Овде се мисли на упоређења са варијантама описаних и у литератури познатих форми обредног понашања везаног за пригодне аграрне обреде. О томе ће бити речи у формалној анализи, где ће бити наведена литература о појединим обредима код Срба и уопште јужнословенских народа, на основу које је могуће закључити да новопазарски обреди представљају варијанту познатих и у литератури с почетка века описаних обреда везаних за пољске послове и контролу времена.

Испитивањем форме и функције традицијског и иновацијског модела аграрних обреда, и, коначно, њиховим поређењем добијају се промене датог обредног комплекса на формалном и функционалном нивоу.

У нашим етнолошким истраживањима овај методолошки поступак већ је делимично примењен на испитивање трансформације једног аграрног обреда. У раду Б. Ђупурдије *Фолклор и фолклоризам дужијанце* праћена је трансформација дужијанце (примарно анимистичко-магијског обреда) кроз промену форме, структуре и функције у три временска пресека (обрасци обреда из 1930, 1960 и 1974 године). Резултати рада показују оправданост овако изабраног метода, поготово што су, на основу доступног материјала, у овом случају издвојена три временска пресека у релативно кратком периоду од 1930 до 1974. године.¹⁵

Питање периода у који су смештени модели обреда и њихова међусобна удаљеност, поставља се у овом случају као веома битно, јер се дотиче основне слабости изабраног методолошког поступка у испитивању промена. Јасно је да се у оваквом начину утврђивања промена може лако испустити из вида доступност процеса мењања, ограничавајући се на посматрање идеалних модела и разлика међу њима. Међутим, ако расположиви материјал дозвољава стварање више модела који су временски ближе смештени, онда ће и постепенок процеса промена бити много уочљивија, као што је случај у поменутом раду о дужијанци.

Немогућност да се за аграрне обреде у новопазарском крају одреди више од два модела, који су временски релативно удаљени један од другог, проистиче из доступног материјала који је техником интервјуа сакупљен на терену и не може се допунити другом врстом извора. Стога ћемо се морати задовољити углавном утврђивањем и компарацијом два стања, остављајући по страни сам процес мењања као такав.

ФОРМАЛНА АНАЛИЗА

Испитивање формалних карактеристика обреда у основи значи посматрање овог понашања „изнутра“, као једног затвореног система који са другим друштвеним појавама нема готово никаквих функционалних веза. Због тога значења која се траже на формалном плану представљају својеврсно откривање унутрашње логике на којој се овакво понашање темељи. Јасно је да се у овом случају смисао обредног понашања може тражити првенствено у религијским представама које леже у његовој основи. То значи да би те представе, које најчешће

15 Б. Ђупурдија, *Фолклор и фолклоризам дужијанце*, 127 — 140.

нису ни јасне ни експлицитне, требало идентификовати и помоћу њих наћи један од кључева за објашњење обредног понашања. Идентификација обреда као магијско-религијских форми ипак не исцрпљује све што се о обреду може сазнати без додиривања сфера ван ужег религијског контекста. Друга страна процеса идентификације била би утврђивање мотива којима су вођени учесници у обредном понашању. Одређењем обреда као магијско-религијских форми с једне стране и мотивације учесника, с друге стране, били би исцрпљени наши циљеви бар што се тиче формалне анализе.¹⁶

Испитивање магијско-религијских представа које чине један значењски слој обреда захтева додиривање сложеног и спорног питања односа магије и религије. Спор се води углавном око тога да ли постоје суштинске разлике између магијског и религијског начина мишљења и поимања света. Следећи Фрејзеру тезу о постојању битних разлика у тим концептима, једна група научника сматра да се ове темеље на односу који магија и религија имају према вишим силама. Док маг не моли никакву претпостављену вишу силу, већ делује у складу са веровањем у непосредно дејство својих радњи, религиозан човек моли се тим силама и од њих тражи помоћ.¹⁷ Друга група научника сматра да су и магија и култ засновани на истим принципима деловања — сличности, додира, преношења сила.¹⁸

Без претензија да решимо ове теоријске дилеме, мораћемо се одредити за поступак који је пре свега оперативан, односно који нас води ка реконструкцији ових представа, на основу елемената обредног понашања. Овде је важно истаћи да су и магијски и култни принципи подређени настојању човека да обредним радњама утиче на догађаје у објективној стварности, било да то настоји постићи непосредно, или преко виших сила као посредника. Стога су магија и култ у конкретној обредној пракси најчешће испреплетене и не могу се увек јасно одвојити. Имајући то у виду, испитивани аграрни обреди, према форми у којој се јављају биће издвојени у следеће три групе:

1. магијски обреди, у оквиру којих није могуће реконструисати присуство представа о свесним бићима (духовима, демонима). У тој групи обреда задржани су искључиво имитативни и преносни, дакле основни магијски принципи деловања;

2.) магијско-култни обреди, у оквиру којих је на основу елемената обреда и веровања која га прате могућно реконстру-

16 Видети: D. Bandić, *Primena dijalektičke dihotomije u analizi obreda*, Etnološke sveske I, Beograd 1978, 8.

17 Ц. Фрејзер, *Златна грана 1*, Београд 1977, 61 — 76; В. Павићевић, *Социологија религије са елементима филозофије религије*, Београд 1980, 46 — 48.

18 О томе видети: L. Henry, *Porijeklo religije*, Zagreb 1957, 162; O. Mandić, *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb 1954, 29.

исати представе о свесним бићима од којих зависи остварење постављеног циља. Овде је примарни однос на релацији — дајем да би ми било узвраћено, мада је готово свака жртвена радња повезана са магијским принципима деловања и често се може објаснити, зависно од аспекта посматрања, и као магија и као култ. У ту групу спадају и обреди у којима се чисто магијским принципима деловања настоји утицати на замишљена натприродна бића.

Реконструкција представа о вишим бићима која се умољавају жртвом или на која се делује магијом, заснована је на следећим подацима: према начину на који се врши обред, према тексту који се том приликом изговара и према веровањима која прате обредне радње;

3.) Група обреда у чијим ће оквирима бити идентификована свака забрана одређене активности, без обзира на то да ли произилази из магијских или култних представа.

ТРАДИЦИЈСКИ МОДЕЛ

1) Обреди уз послове

Напоменули смо већ да се благостање које осигурава успешна аграрна година настоји постићи не само радом већ и додатним ангажовањем у облику регулација понашања људи током производног процеса. С обзиром на то да ће овде бити речи о облицима овог формализованог понашања током самог производног процеса, неопходно је укратко се осврнути на основне карактеристике аграрне производње у испитиваном крају. Традиционалну ратарску производњу у новопазарској области карактерише гајење житарица, а знатно мање воћарских и повртарских култура и конопље.¹⁹ Разумљиво да су богатство и комплексност обредних радњи управо пропорционални са важношћу коју је гајење житарица имало за опстанак и егзистенцијалну сигурност људи овог краја. То ће најбоље показати даље излагање, које садржи опис и идентификацију обреда уз послове.

Орање

Традиционални начин обраде земље најједноставнијим и најпримитивнијим оруђем — ралицом, одржава се у новопазарској области све до половине XX века. На 100 пољопривредних домаћинстава, 1948. године било је свега 15 гвоздених плугова.²⁰ Истовремено, у неким другим крајевима Србије рало и

19 Р. Ц р н и ш а н и н, наведено дело, 494—495.

20 Исто, 492.

дрвени плуг губе се крајем XIX века, а потпуно нестају из употребе непосредно после првог светског рата.²¹

Као што се начин обраде земље у новопазарској области није битно мењао до половине овог века, тако и традиционалне форме обредног понашања уз орање, у свим суштинским елементима, остају непромењене до половине XX века.

Карактеристика обредног комплекса уз орање јесте концентрација обредних радњи на самом почетку посла. У свим аграрним друштвима придавана је посебна пажња почињању радова с првим орањем. Веровање да понашање људи у том периоду може пресудно утицати на исход читавог производног процеса условило је стварање обредних канона којима је, на одговарајући начин, регулисано понашање у време обављања тих послова. Традицијски обредни комплекс уз прво орање у новопазарском крају представља један такав систем одредби.

Важност која је придавана отпочињању радова у вези с првим орањем у сеоским домаћинствима у овом крају можда најбоље илуструју традиционални прописи о „сретним“ данима за почетак радова. Поред недеље, која је по хришћанском канону табуисана за рад, у овим селима се није „заоравала прва бразда“ уторком, четвртоком и суботом. Субота је сматрана посебно неповољном за почетак радова у вези са првим орањем.

Радове у вези с орањем није почињао „било ко“, већ увек неки имућнији и угледнији домаћин у селу. Обично се у сваком селу знало домаћинство чији су чланови, по традицији, сваке године „заоравали прву бразду“. То је, по правилу, била „кућа у којој све успева“. Сматрало се да то читавом селу обезбеђује роднију и успешнију годину.

Обреди који се изводе првог дана орања углавном се пишу око почетка сваке нове активности — полазак од куће, долазак на њиву, заоравање прве бразде и ручак на њиви.

Ујутро, пре него што пође на орање, орач је облачио чисту одећу, јер се веровало да није добро „заорати прву бразду“ у нечистој одећи.

Волове је из штале изводило мушко дете из породице. После извођења и упрезања волова у јарам, изношено је густо сито које је орач три пута преносио преко јарма. Понегде се уместо сита износио густ чешаљ којим би орач почешљао волове између рогова. Непосредно пре поласка на њиву, домаћица је доносила мало црвеног конца, који је орач везивао за рог волу дешњаку и себи за средњи прст десне руке. Волове је из дворишта изводило мушко дете, које је орача пратило до њиве.

Чим заоре прву бразду, орач зауставља волове, а мушко дете које га је пратило од куће разбија јаје, бацивши га у чело

21 Д. Масловарић, Земљорадња, воћарство са виноградарством и баштованство, Јадар — Вуков завичај, ГЕМ 27, Београд 1964, 88.

десном волу у јарму. Према другој варијанти овог обреда, дечак је јаје стављао у тек изорану бразду, у коју се и заоравало.

За прво орање обавезно се у сваком домаћинству спрема-ла посебна погача, која се у овом крају зове подбраздионица, подбраздаоница или, ређе, убраждаоница. Погачу је пекла домаћица и доносила је заједно са ручком на њиву. Од куће до њиве подбраздионицу је носила под десном руком. По доласку на њиву погача је предавана орачу, који ју је ломио преко јарма или о раоник. Понегде се подбраздионица ломила волу дешњаку о рог. Уз то се говорило: „Да буде срећан род“. После обредног ломљења подбраздионице, сви присутни одломиле би по једно парче и појели. Прво парче подбраздионице појео је орач, затим жена која је донела обредни хлеб и ручак на њиву, а затим је парче подбраздионице давано воловима, најпре десном, а затим левом волу у јарму. Погача се пекла у пепелу и није се стругала код куће, него пре почетка обеда, у бразду. У неким селима део подбраздионице носили су кући и стављали у амбар „да га изједу птице“. Уз погачу је орачу на њиву обавезно донешено печено пиле или кокош. Свако домаћинство је настојало да тога дана буде што бољи и богатији ручак, јер то „ваља због берићета“. Јело се обавезно на орању, што је, такође, према веровању, утицало на плодност њиве. Веровало се да тај ручак треба појести што брже, без оклевања, да би жито брже сазрело. Сваки случајни пролазник позиван је на ручак, а такав позив нико није одбијао. Нарочито се водило рачуна о томе да сваки случајни пролазник поједе парче подбраздионице, „због берићета“. По завршетку радова у вези са орањем и код куће је припреман бољи и богатији ручак за све чланове породице.

Изложени новопазарски обредни комплекс уз прво орање представља варијанту познатих обредних форми везаних за ту пригоду и забележених у разним крајевима Србије²² и на читавом јужнословенском простору почетком века.²³ Постојеће научне интерпретације појединих обредних радњи у вези с првим орањем биће изнете и коришћене у даљем излагању о идентификацији обреда.

22 Погледати: С. Мијатовић, *Обичаји српског народа из Левча и Темнића*, СЕЗБ VII, Београд 1907, 163; С. Грбић, *Српски народни обичаји из среза Бољевачког*, СЕЗБ XIV, Београд 1909, 87; В. Николић, *Лужница и Нишава и њихова села*, СЕЗБ XVI, Београд 1910, 259; Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, s. v. Бразданица; П. Влаховић, *Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије*, Београд 1972, 67; Б. Ђупурдија, *Аграрна магија у традиционалној култури Срба*, 13 — 21.

23 И. Франић, наведено дело.

Идентификација обреда

Према изнетим критеријумима, описани обредни комплекс уз прво орање може се идентификовати у оквиру све три набројане форме (магијске, магијско-култне и табуа).

Често магијски принципи деловања могу се лако идентификовати у обредима којима је преносно-имитативним путем настоје особине предмета пренети на њиву и усева. То су обреди изношења густог сита и чешља пре поласка на орање. Јасно је магијско значење тих обреда, којима се аналогijом осигурава густина и род усева. Истовремено, ситом се, преко магије речи, настоји обезбедити успешна и „сита“ година.

Апотропејски карактер имају обреди стављања црвеног конца на рог волу дешњаку и орачу на средњи прст десне руке. Црвени конач штити орача и волове од претпостављених опасних и непожељних утицаја с којима могу доћи у додир и пренети их, магијском инфекцијом, на њиву, те тако посредно угрозити плодност у наредној години. Остали елементи обреда такође садрже магијске принципе деловања. Везивање конца за средњи (и најдужи) прст десне руке асоцира на висину жита. Десна страна се иначе сматра сретном,²⁴ те се овде и на тај начин настоје повећати изгледи за обезбеђење што успешније и што родније године.

Унеколико сложенији задатак је идентификација друге обредне групе у којој су магијске представе повезане с култним представама. Тешкоћу не чини само испреплетеност и двозначност тих представа већ и одређена недореченост, бар кад је реч о култу. Наиме, култне представе или, тачније, њихове трагове у обредном комплексу уз орање неопходно је реконструисати. Реконструкција елемената култа могућна је у обредима разбијања, односно закопавања јајета и спремања обредног хлеба за прво орање.

Чајкановић сматра да закопавање јајета у бразду може представљати, с једне стране, мистично изазивање или преносење плодности на поље, и онда би то била аналогна магија. С друге стране, то може бити жртва демонима, највероватније душама предака, од којих, према веровању зависи плодност стоке и рода, а жртве им се иначе приносе на тај начин.²⁵ Следећи поменуто схватање, заоравање јајета, можемо идентификовати као сложену магијско-култну форму, у којој су магијске представе о оплодној снази јајета, која се заоравањем преноси на њиву, повезане са демонима плодности.

Вероватно исто значење има и ломљење и једење хлеба на дан првог орања. Подбраздионица, заједно са орачким руч-

24 С. Зечевић, *Десна и лева страна у српском народном веровању*, ГЕМ 26, Београд 1973, 200.

25 В. Чајкановић, наведено дело, 232.

ком који се ритуално једе на њиви, може се објаснити на два начина, зависно од аспекта посматрања. С једне стране, ритуално ломљење и једење подбраздионице и ручка на орању може се објаснити као магијска радња којом се оплодна снага хлеба и читавог орачког ручка преноси на орање. С друге стране, неки елементи указују на то да је можда реч о култу, односно бескрвној жртви демонима плодности. Помињање птица, којима се намењује део подбраздионице, упућује на то да је реч о жртвеном приносу демонима плодности, највероватније душама предака у које, према народном веровању може бити отелотворена њихова душа.²⁶

Саставни део обреда чине и друге магијске радње с имитативним и преносним принципима деловања. Захтев да се на њиви брзо једе, аналогичном осигурава бржи раст усева, док ношење подбраздионице под десном руком, на десној „сретној“ страни, треба да допринесе повољном исходу започетог посла и читавог производног процеса.

Дакле, вероватно је да су магијске и култне представе овде испреплетене, па се не могу увек јасно издвојити једне од других, због чега се ти обреди морају идентификовати као сложене магијско-култне форме.

Забране одређених активности првог дана орања произлазе из истих магијско-религијских представа о којима смо говорили у претходне две групе.

Забрана опочињања радова у селу док неки имућнији и угледнији домаћин „не заоре прву бразду“, заснива се на схватању о магијској инфекцији. Према томе, особине човека који почиње посао, преносе се на све усеве у границама атара.²⁷ Забрана ношења прљавог рубља на прво орање, према истим магијским принципима, требало би да осигура чистоћу жита.²⁸

Табуисање појединих дана у недељи за почетак радова у вези с првим орањем, Д. Бандић доводи у везу са многим другим схватањима и ритуалним прописима код нашег народа, који упућују на то да је реч о остацима веровања у одређена натприродна бића из прехришћанског периода. Дотичним бићима били су посвећени неки дани у седмици, а као остатак тих религијских представа јављају се поменуте забране.²⁹

Свакако да већ дескриптивни образац, а потом и идентификација одређених форми пружају јасан увид у то који су основни мотиви извођача обреда уз прво орање. Вероватно није потребно посебно доказивати да је посматрано обредно понашање пре свега усмерено ка обезбеђењу успешне и добре агра-

26 М. Павловић, *Камен станац и везивање душе* — фолклористичко-семантичка расправа, ГЕИ II—III, Београд 1957, 624.

27 D. Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, 280.

28 Исто, 278.

29 Исто, 294.

рне године, што истовремено значи и — осигурању сопствене егзистенције. Ипак, ако следимо претходну анализу, наћи ћемо да се до овог основног циља долази унеколико различитим путевима. Обредним понашањем, с једне стране, покушава се постепити плодност, док се, с друге стране, осигурање егзистенцијалне сигурности настоји постићи предупређењем неповољних утицаја.

Поспешивањем плодности требало би омогућити радње које магијском инфекцијом особине предмета или људи преносе на њиву, као и магијско-култне радње којима се, умилостивљавањем и утицајем на демоне плодности, покушава осигурати бољи род. Спречавање лоших утицаја настоји се постићи апоапотропејском магијом и забранама одређених активности за које се верује да би могле штетно утицати на плодност наредне године. Јасно да се ови мотиви (за поспешивање и заштиту), обједињени и повезани заједничким именитељем — осигурањем егзистенцијалне сигурности, непрестано преплићу у већини појединачних обредних форми.

Сејање

Концентрација обредних радњи на почетку и крају посла односи се и на овај комплекс, који и иначе чини природну целину са одредбама уз прво орање. Непосредно пре поласка на сејање, домаћин, који је по правилу обављао овај посао, везивао би црвени конац и парче олова на торбу са семеном „да клас буде тежак к'о олово“, како су ми објашњавали казивачи.

По доласку на њиву, пре него што почне сејати, сејач би једну шаклу семена бацио увис „за птице“. Уз то се говорило: „Ово бацам да би ми боље родило“. Ако тога дана на њиви има много птица, верује се да је то добар знак, који указује на добру и „берићетну“ годину. Зато тога дана, изнимно птице нису терали са њиве.

У време сетве било је забрањено било шта износити из куће — позајмити, продати или поклонити. Ако неко тог дана нешто затражи, мора се одбити. У таквој прилици обично би се говорило: „Износим семе из куће, не могу да ти дам, доћи неки други дан“.

Тога дана се обавезно припремао бољи и богатији ручак за чланове породице.

Поред ових обреда уз сејање житарица, обреди за плодност чинили су и део производног процеса при сејању, односно сабењу других пољских култура.

У свим испитиваним селима познат је обред за плодност извођен уз сејање конопље. Пре поласка на сејање конопље, жена би скувала три јајета, стављала их у конопљино семе и носила на њиву. На њиви одређеној за сејање, пре почетка посла, бацила би јаја увис — да конопља што више порасте.

Обредима за плодност праћени су и послови око саћења воћа. При саћењу младе воћке, у ископану рупу, пре него што се у њу стави садница, бацало се мало овса „да воћка роди као оvas“. Садница се није смела прихватити једном руком, већ обема, да би „руке биле пуне воћа“.

У ту групу обреда могу се сврстати и обредне радње везане за окопавање кукуруза. Обреди се изводе по завршеном послу. Кад се окопа последњи струк кукуруза у једном домаћинству, сви радници окупили би се на том месту и укрстили мотике једне преко других, да би кукуруз порастао и укрстио се. После тога би се сви мало поваљали по земљи „да боље роди“.

Као и претходни комплекс, тако и описани новопазарски обреди уз сејање и саћење представљају варијанту познатих и у литератури описаних форми обредног понашања код нас.³⁰ Постојеће научне интерпретације биће изложене и консултоване у даљем излагању.

Идентификација ообреда

Преносно-имитативни и апотропејски принципи чине основ ове обредне групе. Стављање олова на торбу за сејање типичан је пример магијског преношења особина предмета на усеве, у жељи да се побољша урод. Исти магијски принципи налазе се у основи обреда уз сејање конопља. С једне стране, оплодна снага јајета преноси се на њиву, а истовремено се, бацањем увис, магијским путем осигурава висина биљке. Укрштање мотика при сејању кукуруза је истоветна магијска интервенција којом се осигурава раст биљке. Црвени конац је апотропејско средство којим се семе штити од нежељених утицаја.

Следећи претходно изложене принципе, трагове култа могућно је реконструисати у обредном понашању које претходи сејању житарица. Бацање семена увис, „за птице“, може се протумачити као жртва демонима плодности. Чајкановић сматра да је овде несумњиво реч о жртвеном приносу душама предака,³¹ а томе у прилог иде већ наведено веровање да се душе предака могу отелотворити у виду птица.³² Међутим, бацање семена увис може представљати магијску радњу, где се имитативним путем обезбеђује раст усева. Прелаз од магије ка култу види се у разлици између обичних имитативних поступака којима се бацањем увис настоји осигурати висина биљке, и бацања семена које се, намењује, даје некоме (птицама). Мора се, ипак, констатовати да је заступљен магијски принцип опонашања раста, због чега се овај обред идентификује као сложена магијско-култна форма.

30. Погледати напомене под бројем 22 и 23.

31 В. Чајкановић, наведено дело, 267.

32 М. Павловић, наведено дело, 624.

Забрана изношења предмета из куће на дан сетве заснива се „на представи о домаћинству као магичној целини, на представи о магичној повезаности свих бића и ствари у његовим оквиринама. У том случају 'судбина' једног предмета, који припада домаћинству, аутоматски може постати 'судбина' сваког бића или предмета тог домаћинства. Ако се, дакле, неки предмет из куће — управо у време сетве — нађе ван граница домаћинства и доспе под утицај злих људи или злих сила, онда се под таквим утицајем може наћи и семе припремљено за ову прилику,³³

Забрана прихватања саднице једном руком заснива се на чисто имитативним принципима. Узимање саднице обема рукама имитира жељени циљ — пуне руке воћа.

Непотребност детаљнијег упуштања у расправу о мотивима учесника и извођача ових обреда произлази из чињенице да је овде реч о истим закључцима као и у претходном комплексу. Наиме, осигурање успешне аграрне године и благостања људи настоји се постићи поспешивањем плодности и својеврсном ритуалном превентивом, односно спречавањем претпостављених неповољних утицаја.

Жетва

Већина жетвених обреда у новопазарском крају изводи се непосредно по завршетку радова. Ипак, мањи број обредних радњи везује се за почетак послова, тачније за прве откосе, и формирање првог снопа жита. Пошто би први откоси пали на њиву, сви жетеоци везивали су око паса неколико струкова жита — да их у току рада не боле леђа. Први повезани сноп исправљао се на њиви класом окренутим на горе — да жито идуће године порасте високо. Тај сноп се за време жетве остављао усправљен на њиви.

Варијанта обреда који је у домаћој литератури најпознатији под називом „божја брада“³⁴ чини основ жетвених обреда у испитиваним селима. Тај обред познат је на читавом јужнословенском подручју, што вероватно објашњава бројност варијаната у којима се јавља. Остављање последњих класова жита на њиви или нека друга обредна интервенција у вези с последњим класјем по завршетку жетве у домаћинству представља кратак опис онога што је заједничко многим варијантама датог обреда.

У новопазарским селима последња руковет жита, која се по завршеној жетви у домаћинству остављала на њиви, нази-

33 Д. Бандић, *Значење једног система аграрних табуа*, 24.

34 О томе видети: Српски митолошки речник, s. v. Божја брада; Б. Ђупурдија, *Аграрна магија у традиционалној култури Срба*, 23 — 27; П. Влаховић, *наведено дело*, 69 — 70.

вана је „снаша“. Пред сам крај жетвених радова на средини њиве остављено је нешто непожњевеног жита. Сви жетеоци обилазили би у круг око преосталих непожњевених класова у правцу кретања сунца, међусобно се такмичећи ко ће захватити што више тих класова „да се наједе“. То класје није повезивано у снопове као остало жито, већ је разбацivano свуда по њиви „да жито буде често идуће године“. Кад би на крају остало само неколико непожњевених влати жита, приступало се изради „снаше“. Снашу је правила жена коју су одабрали међу осталим жетеоцима. Она би одсекла још неколико класова које би разбацала по њиви, а од преосталих влати правила је „снашу“. Остављени класови китили су се на посебан начин, тако да „снаша“ добије антропоморфан изглед. Међу остављене влати жита побацио се дрвени прут, око кога се црвеним концем везивало остављено класје. На крају се на прут набадала јабука, чиме је „снаша“ коначно добијала антропоморфан изглед.

Пошто је „снаша“ завршена, сви жетеоци обилазили су око ње три пута, у правцу кретања сунца. Након тога сви су чупали стрњику заједно са земљом и стављали је око „снаше“, тако да направе мало узвишење. При том се говорило: „Овога ми добра до милога бога — оволико ми било жита, пасуља и свакога добра“. Понегде су чупали стрњику заједно са земљом у близини „снаше“, па се у тој земљи тражило нешто живо — глиста, буба или црв. Ако би се наша нека животињица у земљи око „снаше“, веровало се да је то добар показатељ, који указује на то да ће следећа година бити родна. На крају би жетеоци поседали око „снаше“ да би идуће године жито било често.

У неким муслиманским породицама забележена је друга варијанта у основи истог обреда. На крају жетве остављају се непожњевени класови, али они немају антропоморфан изглед нити посебно име. Према једној верзији, ти класови су сплетани у плетеницу а једна од жетелица украшавала их је црвеним концем. Према другој верзији, последња руковет није украшавана, већ је само остајала непожњевена на средини њиве, с објашњавањем: „То је за зечеве — да се не истера берићет“. Око остављеног класја жетеоци су се окупљали уз речи: „Како се ми купимо око класа овде, да сви живимо и да све роди“.

По завршетку обреда са последњом руковети, свуда је владало весело расположење, уз песму. Сви присутни бацали би српове преко рамена. Ако се срп забоду у земљу, то се сматрало повољним знаком. Веровало се да ће дотична особа сретно дочекати следећу годину и жњети на истој њиви. На крају су сви српови повезивани житом и, тако повезани, ношени кући, под стреху. После завршетка жетве, у породици је приређиван бољи и свечанији ручак, који се називао прежњевница.

Идентификација обреда

Фрејзер је описао низ варијанти обреда остављања последњег класја на крају жетве код европских народа. Он сматра да последње жито на њиви представља духа жита, чија се оплодна снага магијским поступцима преноси на усеве. Дух жита замишља се у разним облицима — антропоморфним или у облику животиња.³⁵

Изузев Кулишића, који сматра да последње класје представља демона жита,³⁶ домаће интерпретације овог обреда разликују се од поменутог Фрејзеровог схватања. Тројановић сматра да је остављено жито на њиви жртва божанству плодности.³⁷ Чајкановић мисли да је остављање последњег класа на њиви жртва Дабогу.³⁸ То Чајкановић објашњава, с једне стране, аналогијом са жртвовањем последњег откоса Водану код Немаца, а, с друге стране, називом „божја брада“ који је распрострањен у неких нашим крајевима.³⁹

Врло је вероватно да се описани новопазарски обред остављања последњег класја може објаснити синкретизмом који је настао у развоју религијске мисли. Јасно је да обе варијанте описаног обреда указују на представу о духу жита — у облику младе жене или у облику зеца. И једна и друга варијанта познате су и осталим европским народима.⁴⁰ Може се претпоставити да су те представе касније пренесене на одређене демоне или на врховно хтонско божанство, као што сматра Чајкановић. На развој у правцу култа указује првенствено друга описана варијанта ових обреда, по којој се жито намењује зецу. Дакле, раније представе о духу жита који је замишљан у виду зеца, касније су прерасле у жртвене радње у којима се жито оставља „за зеца“. Ако претпоставимо да је развој старе српске религије ишао до представе о божанствима, вероватно је да су ти обреди само пренесени на неко одређено божанство, са очуваном анимистичком основом у њима.

Обреди у вези са почетком жетве, односно прве руковети жита, такође се заснивају на представи о духу жита, који се, према неким схватањима, налази у првом снопу.⁴¹ Због тога се снага духа жита који се налази у првим руковетима преноси на људе опасивањем првим влатима жита. То је у основи магијска радња, којом се обезбеђује заштита људи у току жетве. Обезбеђивање висине урода у наредној години настоји се по-

35 Ц. Фрејзер, *Златна грана*, 2, 78 — 92, 136 — 137.

36 Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, 50 — 51.

37 С. Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, 20.

38 В. Чајкановић, наведено дело, 430.

39 Исто.

40 Ц. Фрејзер, наведено дело, 88 — 89, 136 — 137.

41 Исто, 107 — 108

стићи исправљањем првог снопа на њиви. Многе друге магијске интервенције са последњом руковети такође су усмерене ка обезбеђењу плодности у идућој години. Имитативно-преносни принципи заступљени су у обредима разбацавања последњег класја по њиви, чупању и слагању стрњике око „снаше“, окупљању и седењу око остављеног жита.

Док се завршетком жетвених радова производни процес приводи крају а спремљено жито обећава егзистенцијалну сигурност, дотле су обредне интервенције усмерене ка будућој жетви, оном што ће тек доћи, и где је исход неизванан. Готово све магијско-култне радње инициране су бригом за наредну, будућу жетву. Човекова борба за опстанак никад не престаје, а завршавање једног циклуса пољопривредних радова већ наговештава почетак новог, истоветног процеса о коме треба мислити. Стога су жетвени обреди мотивирани првенствено осигурањем плодности у наредној години.

Обезбеђење успешног завршетка овог важног посла је други циљ који се настоји постићи обредним понашањем у току жетве. Везивање првог класја око струка је обредна интервенција којом се настоји осигурати успешно завршавање жетвених радова обезбеђењем радних способности људи у току жетве.

Вршидба

Вршидба се у сеоским домаћинствима у овом крају завршавала припремањем обредног хлеба и ручка. Код домаћина који би последњи у селу овршио жито, од новог брашна спрема се пита котурача, која је називана довршаоница. Уз довршаоницу се спрема и богата вечера, у чијој је припреми и обредном јелу учествовало читаво село.

Довршаоницом се, међутим, у неким селима називао хлеб који је спреман од првог овршеног жита на завршетку радова у једном домаћинству. Довршаоница се јела заједно са вечером која се том приликом припремала. Од теста припремљеног за довршаоницу домаћица је узимала један део који је лепила на улазна врата у облику крста уписаног у круг. Парче довршаонице стављало се у сити — да година буде „сита“. Понегде је довршаоница назив за вечеру која је припремана у једном домаћинству по завршетку послова у вези са вршењем жита.

Код муслиманског становништва у овом крају, по завршетку радова у вези са вршидбом у домаћинству, спрема се пита од новог брашна.

Варијанте ових обреда у вези са вршидбом забележене су почетком века и у другим крајевима у Србији.⁴²

⁴² С. Тројановић, наведено дело, 29 — 30; Б. Тупурдија, *Аграрна магија у традиционалној култури Срба*, 28 — 29.

Идентификација обреда

Описани обреди у вези са вршидбом могу се идентификовати као сложене магијско-култне форме. Спремање довршаонице на крају вршидбених радова је обред са могућим елементима култа. Тај обредни хлеб од првог брашна Тројановић објашњава као жртвени принос од првих плодова.⁴³ Томе у прилог иде и чињеница да се део хлеба оставља на вратима, што указује на везу са душама предака, које се, према веровању, окупљају под прагом.⁴⁴ Због тога се може претпоставити да обредни хлеб и вечера која се том приликом припрема представљају жртвени принос демонима плодности, вероватно душама предака, од којих зависи плодност поља. Често магијски елементи којима се обезбеђује „сита“ година садржани су у стављању довршаонице у сито, чиме се плодност идуће године настоји постићи магијом речи.

Важно је нагласити да се магијски елементи и култ предака синтетичу са елементима хришћанске религије (стављање довршаонице на врата у виду крста).

Слично жетвеним обредима, и вршидбени обреди изводе се ради осигурања плодности у наредној години, што се покушава постићи умилостивљавањем сила од којих зависи плодност и магијом речи.

2) Контрола времена

Повољна смена влаге и сунца један је од првих услова за успешну аграрну годину. Сав труд уложен у производни процес је недовољан ако временске прилике нису до извесне границе усаглашене са потребама људи. Кад би рад био главна и једина гаранција успеха, вероватно би било много мање разлога за страх и несигурност у успешан исход производног процеса. У обредној групи уз послове постоји својеврстан паралелизам по коме су за успех одговорни и људски ради и обредна интервенција. Кад је у питању контрола временских прилика, човек се може ослонити само на ово друго. Тако су град, неповољна и дуготрајна киша или суша увек дочекивани спремно — одговарајућим обредним интервенцијама за које се веровало да могу утицати на атмосферске прилике. У даљем излагању биће речи о обредним формама за регулисање временских прилика, које чине другу велику подгрупу аграрних обреда.

Спречавање града

Као и у другим деловима Србије,⁴⁵ и у новопазарским селима се веровало да градобитне облаке предводи ала, коју тре-

43 С. Тројановић, наведено дело, 29 — 30.

44 В. Чајкановић, наведено дело, 90.

45 Српски митолошки речник, s. v. Град.

ба уплашити или је на други начин отерати из свог села. У ту сврху извођени су различити обреди.

Кад наиђу градобитни облаци, пред сваку кућу у селу изношена је софра, на коју су стављане виљушке и кашике. Код српског становништва чувало се парче чеснице које је том приликом стављано на софру. Ако нема чеснице, стављано је парче погаче. У муслиманским породицама остављано је мало кости од курбана, која се, поред виљушака и кашика, стављала на софру. Осим тога, веровало се да је добро изнети мало жара и ставити га поред софре. За ту прилику износио се и посебно ткан пешкир, који је називан повраћеник. Повраћеник је употребљаван искључиво за „враћање“ градобитних облака и имало га је свако домаћинство. Повраћеником се махало у правцу облака, а уз то су дозивани утопљеници поименце. Настојало се да то буду познати утопљеници из села. У селу Лукоцреву сећају се да је дозивана утопљеница Рамиза: „Рамиза, утопљенице, врати овце брдима, планинама, у гору, у воду“. У свим селима познат је углавном један стереотип при оваквим извикивањима, у коме се увек помињу овце и планине: „Удавлениче (тај и тај) крени овце планинама, овце су ти гладне“; или „Немој облаку овамо, овамо су овце, терај овце планинама“.

Осим тих обреда, у сваком селу било је одређено посебно лице које се сматрало најпозванијим да у име читавог села „одвраћа зло“, односно да дозива утопљенике који ће отерати алу и сачувати село од разорног дејства непогоде. У Шароњама је пре другог светског рата извесна баба Стаменка, у име читавог села, извикивала имена познатих утопљеника. Она се пела на неко узвишење у селу, најчешће на неко брдо, махала пешкиром повраћеником и извикивала имена утопљеника, уз устаљене стереотипе. Уз то је и свако у свом домаћинству износио софру и повраћеник и махао пут облака.

Веома ефикасно средство за одвраћање але која носи градобитне облаци, према веровању становништва овог краја, било је стварање буке, нарочито пуцање из пушака и пиштоља. У Шароњама се старији људи сећају свог сељана Анатолија Пантовића, који је, према казивању, био нарочито ефикасан у рас-теривању облака пуцањем из пушке. Старији становници у селу Постоњу сећају се великог града који је 1930. године „убио целу земљу“. Тада су и преко њиховог села прешли велики облаци и град им је уништио летину. Према причању, ала је тада одвела облаци све до Ниша, где је војска пуцала у њу из топа. Њима је успело да је убију, те је она пала на земљу. Била је дугачка 24 метра, а изгледала је као велика змија, само што је имала крила. После тога дуго није падао град.

Сматрало се да, осим пуцања, и обично стварање буке — као што је гласан говор, лупање посуђем и слично, може да буде ефикасно средство у борби против града. Да би се ала

збунила и да би се отерали из села, веровало се да је корисно што гласније „извикивати чуда“, на пример: „Девојка од седам година родила дете од седам кила“. Обично је нека старија жена из села била позната по томе што је знала извикивати чуда.

Кад већ почне падати град, да би се ублажила његова снага и да би што пре престао падати, добро је ставити мало леда под језик — да се истопи. Тако ће се „истопити“ и град.

Код муслиманског становништва, кад најбу градобитни облаци, сељани су заједно са хоџом излазили на неки брежуљак поред села, где су заједно „учили езан“ — молитву за спасење од града.

Идентификација обреда

Једини чисто магијски обред у коме се не могу идентификовани трагови представа о натприродним бићима јесте стављање леда под језик, чиме се јасно, посредством имитативне магије, настоји спречити и смањити разорно дејство града који је почео падати. Све остале обредне форме за спречавање града везане су за представе о натприродним бићима која их предводе. Отерати облаке из свог села практично значи — отерати алу, биће које их, по народном веровању, предводи.

Изношење софре испред куће садржи низ магијско-култних радњи којима се настоји отерати ала и тиме село сачувати од града. Остављање чеснице или хлеба на изнетој софри још је С. Тројановић окарактерисао као жртву.⁴⁶ Могућна је претпоставка да је то жртва прецима, тим пре што је у нашем народу распрострањено веровање да људи који нису умрли природном смрћу (утопљеници) не могу отићи на „онај свет“, већ се удружују са злим демонима који предводе градобитне облаци. Верује се да они могу и хоће да помогну својим сељанима,⁴⁷ па им се због тога и приноси жртва у виду чеснице или хлеба. Код муслиманског становништва то је под утицајем ислама измењено, те се на софру износи део жртвене животиње (курбан), али јасно је да је у суштини реч о истој обредној форми. Осим жртве која им се чини дављеници се дозивају и установљеним стереотипима им се упућују молба за помоћ.

Осим тих обредних форми које можемо окарактерисати као жртву утопљеницима, дакле бићима којима се приписује натприродна моћ и могућност да спасу село од непогоде, низом магијских радњи настоји се натерати ала да напусти село. То су интервенције апотропејског карактера, као што је изношење жара поред софре. Ватра, према веровању, има јаку апотропеј-

⁴⁶ С. Тројановић, наведено дело, 141.

⁴⁷ Српски митолошки речник, s. v. Град

ску моћ у борби против мистичних и злих сила.⁴⁸ Истовремено, ала се настоји из села отерати буком, као што је пуцање из пушака, лупање посућем, гласан говор, гласно „извикивање чуда“.

Дакле, заштита летине ритуалном контролом временских прилика покушава се постићи, с једне стране, предупређењем непогоде, „терањем“ облака ван граница сеоског атара, и, с друге стране, умањивање дејства непогоде која је већ у току.

Спречавање суше/изазивање кише

На трагове додола,⁴⁹ вероватно најпознатијег обреда за спречавање суше у нашем народу наилази се и у новопазарском крају. Сећање на тај обред сачувано је само код српског становништва у Дежеви и Шароњу.

Кад дуго не би пала киша, па суша прети да угрози летину, сакупљала се група жена и девојака да обилазе село. Једна од њих носила је барјак и називана је барјактар. Друга из групе носила је храстову грану са „шумом“ и она се звала шумадинка.⁵⁰ Тако опремљене, шумадинка и барјактар, са осталим женама и девојкама из групе, обилазиле су све куће у селу. Испред сваке куће дочекивали су их са судовима напуњеним водом, из којих су се сви међусобно прскали. Шумадинка је плесала испред куће и њу су сви посебно поливали водом. Ову поворку сви су даривали поклонима у храни, од којих су на крају, после обиласка целог села, спремали заједничку вечеру у кући где се заврши обилазак.

Осим тога, познати су и други обреди помоћу којих су спречаване дуготрајне суше. У неким селима, кад наступи дуготрајна суша, сакупљали би се људи код манастира или текуће воде, где су, предвођени попом, заједно молили за кишу, а затим се међусобно прскали водом. Код муслиманског становништва хоћа је излазило са сељанима на неко узвишење у селу, где су заједно „учили дову“ за кишу.

48 Исто, в. в. Ватра.

49 Мада у испитиваним селима ова поворка нема посебан назив, у даљем тексту биће коришћен назив додоле, јер је очигледно да је то варијанта ове обредне поворке.

50 Новопазарске додоле представљају специфичну варијанту ове поворке, пре свега због поделе обредних улога по полу (барјактар и шумадинка). Тиме се ова поворка везује за неке друге обредне поворке, као што су краљице (љелје) и лазарице, где се јављају улоге по полу. Може се претпоставити да је реч о врло архаичним траговима, који указују на раније спајање и преплитање међу тим обредним поворкама, што би могла показати генетска анализа овог материјала. О обредним поворкама краљица и лазарица, погледати: *Narodni običaj ljelje-kraljice*, Zagreb 1967; С. Зечевић, *Елементи наше митологије у народним обредима уз игру*, 65 — 90; I. Ковачевић, *Socijalni sadržaj običaja o Lazarevoj suboti*, Etnološke sveske I, Beograd 1978.

Веровало се да суша настаје ако се неко у селу обесио или ако је девојка тајно закопала „копиле“. Зато је за време великих суша тражено закопано дете. Према причању, ако би се нашао дечји леш, бацао би се у текућу воду. Веровало се да после тога мора пасти киша. Обред су изводили мушкарци, али су подаци о евентуалном уморству детета тражени преко жена у селу.

Описани обреди везани за спречавање дуготрајне суше познати су у целој Србији и новопазарски комплекс само је једна варијанта обредних форми које се изводе том пригодом.⁵¹

Идентификација обреда

Због испреплетености магијских и култних представа у обредима за кишу, описани новопазарски комплекс можемо сврстати у групу магијско-култних обреда.

У науци постоје две интерпретације додола, које се у основи надовезују једна на другу. Прво је Фрејзерово тумачење додолске поворке, која, по њему, представља магијски обред за кишу, где се имитативним принципима настоји утицати на временске прилике.⁵² Друге интерпретације овог обреда не негирају Фрејзерово схватање, већ га допуњавају и проширују. То су мишљења М. Филиповића и С. Зечевића, који додоле повезују с Перуновим култом. Филиповић полази од самог назива поворке, која се у неким крајевима назива перуга, пеперуда, прпоруша и слично, што он повезује са именом Перун.⁵³ Зечевић такође заступа то схватање, не негирајући основну Фрејзерову поставку о магијској суштини обреда, који је у каснијем развоју религијске мисли припојен Перуновом култу. Зечевић ту претпоставку сматра основаном и због тога што је Перун божанство грома и, уопште, атмосферских појава, те и због чињенице да су додоле раније ишле четвртком, а четвртак је дан Перуна, као што је дан бога громовника и код неких других народа.⁵⁴ Зечевић, међутим, иде и корак даље те претпоставља да се поливање водом централне фигуре у поворци може сматрати трагом ранијег стварног давања, односно рудиментом људске жртве. Он то поткрепљује и неким другим обредним радњама са мртвима у обредима за кишу,⁵⁵ где спада и описани новопазарски обред тражења и потапања дечјег леша.

51 П. Влаховић, наведено дело, 67 — 69; Б. Ђупурдија, наведено дело, 30 — 35.

52 Ц. Фрејзер, наведено дело, 88.

53 М. Филиповић, Трагови Перунова култа код Јужних Словена, ГЗМ III, Сарајево 1948, 76.

54 С. Зечевић, Елементи наше митологије у народним обредима уз игру, 130, 127 — 128.

55 Исто, 137.

На основу наведених мишљења, можемо претпоставити да је овде реч о сложеној магијско-култној форми, где је ранији магијски обред за кишу повезан са култом одређеног божанства. Свакако да треба истаћи да постоје оправдане сумње у погледу идентитета тог божанства, с обзиром на то да је јужно-словенски пантеон још увек недовољно истражен.⁵⁶

Део тих обреда, као што се из описа види, прекривен је каснијим хришћанским, односно исламским слојем.

Сузбијање кише

Дуготрајна киша, као и суша, може нанети много штете усевама, па су и у тој пригоди извођени одговарајући обреди, у намери да се контролишу преобилне падавине.

Вероватно да је за време дуготрајних киша у испитиваним селима извођен и обред тражења и евентуално поновног закопавања костију ванбрачног детета аналоган оном за време сушног периода. Наиме, забележено је веровање по коме је узрок дуготрајне кише „копиле“ бачено у воду, и да падавине неће престати док вода не избаци његове кости. Такво веровање и обреди тражења и поновног закопавања костију детета за време дуготрајне кише познати су и у другим крајевима Србије.⁵⁷

Понегде је за време дуготрајних киша домаћин излазио на кишу и махао косом неколико пута кроз ваздух. Веровало се да ће то „посећи кишу“.

Идентификација обреда

Обред „сечења“ кише спада у групу магијских обреда, где се имитативно-преносним путем настоји постићи жељени циљ — заустављање падавина.

Тражење „копилета“ има исто значење као и претходно описани обред у вези са сушом, с тим што се овога пута летина штити од прекомерних падавина.

*

* *

Овим излагањем завршена је формална анализа традиционалног комплекса обреда уз пољске послове и временске прилике. На основу изнете формалне анализе, могу се дати нека општија разматрања.

56 И. Ковачевић, Додоле — интегрални приступ проучавању обичаја, 72.

57 С. Зечевић, Ванбрачно дете у народном веровању источне Србије, 130.

Првенствено, материјал показује да се аграрни обредни комплекс у овом крају може идентификовати у оквиру три обредне форме: магијски обреди, магијско-култни обреди и табу. Већина описаних обреда представља сложене магијско-култне форме у којима се не могу јасно издвојити магијски и култни принципи деловања. Исто тако, није могућно увек сигурно одредити типове бића која се умилостивљавају жртвом или на које се делује магијом. Изузев у обредима за спречавање града, где се експлицитно говори о типовима бића која носе градобитне облаке, у осталим обредима можемо говорити искључиво о траговима таквих представа, које су мање или више сачуване.

Основни циљ коме теже извођачи наведених обреда јесте обезбеђење што боље и родније године, што истовремено значи и осигурање егзистенцијалне сигурности људи. Тај циљ настоји се постићи помоћу одговарајућих обредних форми, на два начина: контролом производног процеса и контролом временских прилика. Обредима везаним за производни циклус, дакле, обредима уз послове, настоји се повећати урод пољских култура, с једне стране, и предупредити неповољни утицаји, с друге стране. Мањи део тог обредног комплекса усмерен је заштити радника на раду, ради обезбеђења благовременог спремања урода (обреди уз жетву). Обредима чији је циљ контрола временских прилика настоји се осигурати повољно време за род аграрних култура, спречити или ублажити дејство непогоде која је у току.

Осим изнетих религијских мотива, треба нагласити да се овде може идентификовати и друга врста мотива. Реч је, наиме, о тежњи за поштовањем обичајних норми заједнице, односно за настојањем сваког појединца и групе да своје понашање усклади са традицијом прописаним обрасцима понашања. То значи да извођачи ових обреда, с једне стране, настоје религијским путем обезбедити роднију годину, а, с друге стране, они теже да одговоре захтевима које им поставља заједница у којој живе, и чијим се обичајним нормама морају повиновати. Другим речима, обреди се изводе ради обезбеђења добре летине, али и зато што је такав обичај и што сви „други“ тако раде.

Извођачи описаних обреда сврставају се у две велике обредне групе: уз послове и контролу времена. Под *извођачима* обреда подразумевају се све личности које имају одређену улогу у обредном понашању и без којих се обред не може извести. Централну личност у обреду условно можемо назвати *функционером*, за разлику од осталих извођача. Основна карактеристика извођача и функционера обреда је да су они делегирани представници групе у чије име врше дате обреде. Учесници обреда су личности које на било који начин партиципирају у датом обредном понашању.

Оно што је заједничко обредној групи везаној за пољске радове јесте чињеница да су вршиоци послова уједно и извођачи и функционери обреда. Само у изузетним случајевима функционери обреда су лица која не обављају посао уз који је везано обредно понашање (у обредима уз орање у којима се деца појављују као обредни функционери). Извођачи и функционери тих обреда претежно су мушкарци, а у ређим случајевима и жене. Таква подела условљена је поделом на мушке и женске послове, тако да су функционери обреда уз мушке послове мушкарци, а уз женске послове — жене.

Извођачи и функционери обреда везаних за контролу времена не могу се на тај начин сврстати под заједнички именитељ. Они су у појединим обредима одређени сходно посебним циљевима којима је дати обред усмерен.

О функционерима и извођачима обреда биће речи у даљој анализи.

Изнети обредни комплекс одвија се делимично на нивоу домаћинства, односно породице, као самосталне социо-економске јединице, а делимично на нивоу села као заједнице.

У групи обреда уз пољске радове већина обредних радњи одвија се у оквирима домаћинства, мада се поједини обреди изводе и колективно, на нивоу села (најугледнији домаћин који започиње послове, довршаоница).

Супротно томе, обреди везани за контролу времена претежно се одвијају на нивоу села, а само мали број се изводи на нивоу домаћинства. Потреба за колективним извођењем тих обреда свакако произлази из чињенице да је читава заједница у истом тренутку и на исти начин угрожена неповољним временским приликама, те је њена потреба за заједничким решењем природна.

Поједини обреди изводе се истовремено и на нивоу домаћинства и на нивоу села (нпр. довршаоница, обреди уз растеривање градоносних облака).

ИНОВАЦИЈСКИ МОДЕЛ

Иновацијски модел, као што је наглашено у уводном излагању, представља обредне форме које су као жива обредна пракса затечене на терену у време истраживања 1979. и 1980. године. Промене до којих је дошло у начину производње постепеним увођењем механизације у току последњих петнаестак година, проузроковале су велике и нагле промене у свим областима живота, па није необично што су се битно одразиле и на аграрне обреде који су се нашли на непосредном „удару“ тих друштвених збивања. Ако се суштински мења начин производње, јасно да ни обреди, који су у извесном смислу део производног процеса (бар кад је реч о традиционалном друш-

тву), не могу остати исти. Ако за сада још не можемо говорити о свој сложености овог процеса који се мора посматрати у целокупној друштвеној условљености, можемо посматрати трагове које је он оставио на форму обреда који су предмет наше пажње. Дакле, остављајући тренутно по страни друштвену условљеност тих процеса, у даљем излагању бавићемо се формалним карактеристикама обреда онаквих какви су затечени на терену у време истраживања 1979. и 1980. године.

Орање

У испитиваним новопазарским селима све више се напушта традиционални начин обраде земље помоћу плуга са сточном запрегом, који замењује савремена пољопривредна машина — трактор. Ипак, не може се рећи да је традиционални начин обраде земље потпуно напуштен. Било због брдовитог и неприступачног земљишта или због недоступности скупе машине као што је трактор (који треба или купити или изнајмити), у неким домаћинствима још се оре плугом са сточном запрегом.

Тренутак у коме су вршена истраживања у ствари је прелазни период у коме коегзистирају „стари“ и „нови“ начин обраде земље, па је утолико занимљивије посматрати шта се у таквој ситуацији дешава са обредима.

За први дан орања у неким домаћинствима још се спрема подбраздионица, коју домаћица, заједно са ручком, носи на њиву трактористи. Подбраздионица се не носи на њиву ако човек који оре долази кући на ручак. С обзиром на то да у селу обично постоје два до три трактора, орање, по правилу, више није посао који обавља домаћин, већ је то најчешће неко друго лице посебно плаћено за то. Јасно је да тиме аутоматски опада низ обредних радњи које је изводио домаћин. Међутим, и у ретким домаћинствима у којима се орање још обавља плугом са сточном запрегом, изгубљено је богатство обредних појединости везаних за подбраздионицу и описаних у традицијском обредном комплексу у вези с првим орањем. Читав обред, ако се још увек изводи, своди се на припремање потаче коју орач, заједно са ручком, једе на њиви, што значи да практично не постоји разлика у извођењу обреда у домаћинствима која користе трактор од оних која још ору на традиционалан начин.

О припремању обредног хлеба за прво орање, по правилу, брине нека старија жена из породице. Она пече подбраздионицу или, понекад, упућује и подсећа млађу особу која је тог дана задужена за спремање ручка. Схватање да за прво орање није добро уз ручак послужити куповни хлеб, задржало се само код старијих лица, која су у младости поштовала и вршила овај обред. „Млади више не маре за то, али ја сам тако навикла“, рекла ми је седамдесетогодишња казивачица, која се још брине о спремању обредног хлеба за прво орање.

У породицама у којима нема старијих жена да брину око спремања подбраздионице, обред је потпуно напуштен. Млађе жене, које самостално одлучују о томе, напустиле су, како овај тако и друге обреде уз пољске послове и контролу времена. „Тога се држе још само старије жене“, рекла ми је млада домаћица из Трнаве.

Млађи људи (испод тридесет година) често су изјављивали да уопште не знају да ли се у њиховој породици пече подбраздионица и на сваки начин су покушавали показати своју дистанцираност од тих форми обредног понашања, које сматрају застарелим „бапским причама“, „глупостима“ и слично.

Сви остали обреди уз прво орање, описани у традицијском моделу, потпуно су напуштени.

Идентификација обреда

Припремање обредног хлеба за прво орање у традицијском обредном комплексу идентификовали смо као сложену магијско-култну форму. Култне представе и у традицијском пресеку тог обреда задржале су се искључиво у траговима и идентификоване су на основу елемената обреда. Овде је тај процес отишао још даље, те можемо рећи да су елементи обреда који указују на представе о натприродним бићима сасвим изгубљени. Обредно припремање и једење подбраздионице на дан првог орања може се сматрати трагом жртвене радње, али и магијским чином којим се настоји осигурати плодност. Свакако да данашња редуцирана и новим условима прилагођена форма овог обреда представља производ једног процеса кроз који су прошле ове магијско-религијске представе. Једна фаза у том процесу види се из традицијског пресека овог обреда забележеног према сећањима казивача, док другу фазу представља пресек забележен на терену у време истраживања. Дакле, иновацијски модел показује потпуно нестајање представа о свесним бићима којима се намењује обредни хлеб, те стога подбраздионицу овде можемо идентификовати као магијску радњу, у којој је основни принцип деловања — чиним то да бих постигао жељени циљ.

Извођачи овог обреда мотивисани су, с једне стране, настојањем да се осигура и поспешу плодност у наредној години, а, с друге стране, жељом да одрже традиционалне облике обредног понашања наученог и прихваћеног у младости.

Сејање

Сејање се у овим крајевима још обавља на традиционалан начин, разбацивањем семена из руке. У неким домаћинствима још се везује црвени конац за торбу са семеном, обред везан за полазак на сејање. О томе најчешће брину старији

људи, чак и онда кад више не сеју, јер „млади више ништа не дају за то“. У том погледу веома је илустративан пример из села Постења, где ми је старији казивач причао о свом неспоразуму са сином, који није прихватио да носи конач и олово на торби за сејање, те је забранио оцу да убудуће „качи те глупости“. Тиме је ова породица практично престала да изводи тај обред.

Идентификација обреда

Јасно је значење овог обреда, који смо већ идентификовали као апотропејску магију, којом се семе штити од неповољних утицаја. Заштита семена од неповољних утицаја, с једне стране, и жеља за одржањем традиционалних форми понашања, с друге стране, представљају основне циљеве којима теже извођачи тих обреда.

Жетва

Остављање непожњевених класова на њиви задржало се у већини испитиваних домаћинстава у овом крају у којима се жетва обавља косом или косилицом. Ако се жање самовезачицом, последњи струкови се не остављају, јер за то више не постоје услови. Међутим, чести су случајеви да једно домаћинство има њиве и на неприступачним теренима, где се не може жети машинама (косилице и самовезачице), и у равници која је приступачна оваквом начину обраде земље. Тада се машинама жање у равници, а косом на неприступачној и брдовитој земљи. У таквим случајевима последњи класови жита остављају се на њиви која се коси косом без обзира на то да ли је у питању завршетак жетве или није.

Обред је у односу на традицијски модел, веома редуциран. На њиви се оставља неколико непожњевених класова, од којих се прави „снаша“. „Снашу“ прави нека старија жена из породице. Она у земљу побија прут, око кога црвеним концем везује остављено класје. На врх прута победе јабуку, чиме „снаша“ добија антропоморфни изглед.

Тамо где „снаша“ ни раније није прављена, оставља се неколико непожњевених класова на њиви.

Прављење „снаше“ или остављање последњих руковети жита на њиви такође је брига најстаријих чланова породице, док млађи људи имају подсмашљив однос према веровању у плононосан учинак последњих влати.

Идентификација обреда

Остављање последњег класја на њиви идентификовали смо као магијско-култну форму, у којој се магијске представе

преплићу са култним представама. У описаној врло редуцираној форми овог обреда првенствено се може констатовати губљење култних представа о духу жита, чији су трагови идентификовани на основу елемената обреда у традицијском пресеку. Остављање последњег класја које се и овде задржава, више није обавезно везано за крај жетвених радова у домаћинству. Обред се, зависно од услова, може извести и у друго време (ако се пре жању њиве на брдовитом и неприступачном земљишту). Осим тога, изгубљени су и други обредни елементи. Питање је како можемо идентификовати ту редуцирану форму обреда? Основни механизам деловања могао би се сажети у схватању — остављам непожњевено класје да би идућа година била родна. Немогуће је констатовати посредство природних бића која би утицала на остварење постављаног циља, што значи да се обред заснива на првенствено магијским принципима деловања.

Извођачи овог обреда мотивисани су, с једне стране, настојањем да се осигура и поспеша плодност у наредној години, а, с друге стране, жељом да се одрже традиционалне форме обредног понашања које је прихваћено у младости.

Вршидба

Жито се више нигде у овим селима не врше коњима. Вршидба се обавља посебним машинама — вршалицама. По завршеној вршидби у једном домаћинству спрема се богат ручак за све учеснике у раду, а жене оките вршалицу цвећем. Завршетак вршидбе у читавом селу обележава се такође истоветним кићењем вршалице. М. Филиповић је описао ове обичаје, наводећи их као један од примера настанка нових обичаја.⁵⁸

Идентификација обреда

Јасно је да је овде реч о елементима обреда који су „позајмлени“ из традиционалне жетве,⁵⁹ при чему је кићење стожера цвећем замењено кићењем вршалице. Стога бисмо кићење вршалице могли одредити као магијски обред, потпуно исти по форми и значењу као описани традицијски, само пренесен на нову пољопривредну машину. Међутим, ако размотримо мотиве којима су вођени учесници овог обредног понашања, добићемо нешто другачију слику. Наиме, на питање зашто то раде и с каквим циљем, информатори нису имали јасан одговор и обја-

58 М. Филиповић, *Пример како и данас настају обичаји*, Билтен Института за проучавање фолклора Сарајево књ. 3, Сарајево 1955, 151 — 152.

59 Исто, 151.

шњење свог понашања. Типични одговори су: „Тако сви раде“; „Код нас је такав обичај“ и слично. Кићење вршалице нико ни на који начин не повезује са плодношћу или заштитом усева. Истовремено, и млади и старији подједнако учествују у кићењу вршалице, а такво понашање никота не асоцира на нешто застарело, преживело или празноверно. То у основи значи да је дошло до „заборављања“ ранијег магијског значења датог обредног понашања. Стога кићење вршалице не можемо назвати обредом у смислу одређења прихваћеног у овом раду, с обзиром на то да он у основи више нема религијску подлогу. Дакле, може се рећи да је обред у овом случају замењен одређеним видом симболичког понашања, које надраста уско религијске оквира.

Контрола времена

Обредно регулисање времена ради очувања летине готово је потпуно нестало у испитиваним новопазарским селима. У неким домаћинствима старије жене још увек износе софру с кашикама пред кућу, ако се спрема велика олуја или град, али нико од млађих људи не поштује и не одржава тај обред.

•

* *

Претходним излагањем дата је формална анализа обреда који су, као активна обредна пракса, у време истраживања (1979. и 1980. године) извођени на терену. На основу формалне анализе биће дате неке општије напомене.

Обредне форме у иновацијском пресеку обреда чине даљу фазу у постепеној редукцији култних представа. Већ традицијски обредни комплекс показује губљење и нестајање култа, који се може реконструисати само у траговима. Овде тај процес иде још даље, па описане обреде можемо идентификовати као трагове сложених култно-магијских форми, које се данас првенствено заснивају на магијским принципима деловања. С друге стране, обреди могу бити замењени другим видовима симболичког понашања, које више нема религијску основу.

Мотиви које бисмо условно могли назвати „религијски“, своде се на поспешивање плодности и заштиту семена од неповољних утицаја, док је регулисање временских прилика готово сасвим напуштено. С друге стране, код извођача тих обреда снажно је изражена тежња за очувањем традиционалних форми понашања прихваћених у младости.

У вези са извођачима и функционерима обреда, може се запазити неколико значајних разлика у односу на традицијски модел. Првенствено, у неким обредима је немогуће издвојити функционере као централне личности, а извођачи су и једини

учесници у обреду. Такав је, на пример, случај са обредним спремањем подбраздионице, где орач више није функционер у оном смислу у ком се може одредити у традицијском моделу. Тракториста можда и не зна да једе обредни хлеб посебно припремљен за ту пригоду. О томе најчешће брине нека старија жена из куће, која је, у ствари, иницијатор таквог обредног понашања, али је не можемо сматрати функционером и централном личношћу у обреду, јер она не преузима неке нове улоге већ задржава за себе исту улогу обичног извођача. С друге стране, због дистанцирања млађих чланова породице према обредним формама које поштују њихови старији укућани, извођачи и функционери обреда више нису делегирани представници читаве породице. Тако старицу која брине о припремању подбраздионице не можемо сматрати делегираним представником читаве породичне заједнице, јер њени млађи укућани сматрају тај обред некорисним, смешним, застарелим. Они више не верују у његову делотворност, па се стога старица не може сматрати њиховим изабраним представником и обредним функционером.

Из тога произлази друга важна компонента која се запажа у овом обредном комплексу, а то је помак између вршиоца посла и извођача обреда, који је, у основи, генерацијски и дешава се у случајевима кад млади људи у домаћинству преузимају посао, али не и обреде који га прате.

Све испитиване обредне форме у иновацијском моделу изводе се на нивоу породице, док су колективни сеоски обреди изгубљени. Уз послове у вези са вршењем житарица, они су замењени новим видом обредног понашања које није религијско, па, самим тим, ни обредно, бар у границама овде прихваћеног одређења обреда.

ФУНКЦИОНАЛНА АНАЛИЗА

До сада смо се бавили посматрањем обреда „изнутра“, као једног у себе затвореног система који нема функционалних веза са осталим друштвеним појавама. Користећи резултате ове анализе, у даљем излагању бавићемо се друштвеном условљеношћу обредног понашања, односно његовом повезаностју са осталим релевантним сегментима друштвене стварности. Такво ситуирање обреда у постојећи друштвени контекст у основи је виђење исте појаве из другог угла. Тај нови угао посматрања омогућује нам методолошко оруђе функционалне анализе.

Функционална анализа, као метод, настоји културне феномене објаснити помоћу функције коју они имају у оквиру одређеног друштвеног система.⁶⁰ Међутим, појам функције се

60 З. Пеш и Ђ. Голубовић, *Антропологија као друштвена наука*, Београд 1967, 54.

у науци схвата и објашњава на различит начин. Два основна схватања појма функције садржана су у одређењима оснивача овог метода — Малиновског и Ретклиф-Брауна. По схватању Малиновског, функција неке појаве, јесте појам којим се означава њена улога у задовољавању одређених људских потреба. „Функција не може никако другачије да се дефинише него као задовољавање потребе кроз активност у којој људска бића сарађују, употребљавају вештачке творевине и троше добра.“⁶¹

Према Ретклиф-Брауну, појам функције означава целокупан ефект који нека појава има на друштвену структуру и друштвене процесе.⁶²

Једна од основних допуна функционалног метода, релевантна за даља излагања и примену функционалне анализе на испитивање обреда,⁶³ јесте Мертонова дистинкција између манифестних и латентних функција. По Мертону, функције су оне опажене последице које омогућавају адаптацију или прилагођавање датог система, а дисфункције — оне опажене последице које умањују адаптацију или прилагођавање система. Осим тога, постоји и могућност нефункционалних последица, које су ирелевантне за систем који се посматра.⁶⁴ Према Мертону, функције могу бити манифестне — и оне представљају оне последице које доприносе адаптацији или прилагођавању система, а при том су свесне и намераване од стране учесника у систему. С друге стране, латентне функције су оне које нису ни свесне ни препознате.⁶⁵

У овом раду биће коришћено Мертоново схватање функције и његово разликовање манифестне и латентне функционалности, допуњено Милићевим схватањем функционалне анализе.⁶⁶

61 Б. Малиновски, *Магија, наука и религија*, Београд 1971, 293.

62 А. Р. Ретклиф-Браун, *Структура и функција у примитивном друштву*, Београд 1982, 21 — 22.

63 У новијој етнологској литератури функционална анализа је у разним видовима коришћена у испитивањима обреда; видети: И. Ковачевић, *Додоле — интегрални приступ проучавању обичаја*; Исти, *Здухаћ — функционална анализа религијске заштите од града*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VI, Пријепоље 1978; Д. Бандић, *Колективни сеоски обреди као културни феномен*, Новопазарски зборник 2, Нови Пазар 1978; Исти, *Примена дијалектичке дихотомије у анализи обреда*; Исти, *Значења једног система аграрних табуа*; N. Pavković, *Selo kao obredno-religijska zajednica*, Etnološke sveske I, Beograd 1978; Lj. Gavrilović, *Struktura i funkcija obrednog žišanja (strižbe)*, Etnološke sveske I, Beograd 1978; Б. Ђупурдија, *Фолклор и фолклоризам дужијанце*.

64 R. K. Merton, *O teorijskoj sociologiji*, Zagreb 1979, 115.

65 Исто, 116.

66 В. Милић, *Социолошки метод*, Београд 1965, 554 — 568.

ТРАДИЦИЈСКИ МОДЕЛ

Географско-историјска граница у којој се креће анализа традицијског модела испитиваних обреда јесте област Новопазарског санџака у првој половини XIX и почетком XX века. Новопазарски санџак је постојао у време турске владавине као административно-територијална јединица, најпре у склопу Косовског вилајета, до 1872. године, а касније као део Босанског вилајета. Као административно-територијална јединица, престао је постојати 1902. године, али номинално егзистира и даље, па чак до најновијег доба.⁶⁷ Ова област ослобођена је од Турака тек 1912. године, да би је, убрзо, после почетка првог светског рата, окупирао Аустро-Угарска, у чијем склопу је остала до 1918. године.⁶⁸ Међутим, за проблем који испитујемо важна је чињеница да се натурални начин производње и феудални односи нису битно променили ни у време те окупације. Економска ситуација новопазарског подручја није се изменила чак ни у периоду између два светска рата, с обзиром на то да су важне комуникације заобишле Нови Пазар, који се у условима модерног саобраћаја нашао у мртвом углу.⁶⁹ С обзиром на то да се натурални начин производње битно не мења током прве половине XX века, село и породица, као две социјалне целине у оквиру којих се јављају испитивани обреди, такође не доживљавају битније промене, већ задржавају своју традиционалну структуру и начин функционисања.

1. Сеоски обреди

Традиционално село у Новопазарском санџаку припада групи такозваног натуралног села на Балканском полуострву под турском влашћу, односно турског „рајетинског“ села.⁷⁰ По Ј. Бирићу, ово село представља посебан варијетет натуралног (традиционалног) села. Поред сличности са кметским односом у Европи (подложништво, експлоатација, економска и правна несигурност), основна разлика проистиче из имовинско-правних односа. Док је земљишно право европског феудалца наследно и трајно, феудално земљишно право турског спахије се потврђује или не потврђује султановим ферманом.⁷¹ Општа карактеристика производње у натуралном селу је затвореност, односно производње готово искључиво за потребе: а) сеоске заједнице;

67 Е. Мушовић, *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара*, Посебна издања ЕИ САНУ 19, Београд 1979, 44.

68 Р. Црнишанин, наведено дело, 480.

69 Исто.

70 Ј. Бирић, *Основе социологије насеља и социологије села*, Ниш 1979, 104 — 105.

71 Исто.

б) кућне задруге, односно породице; в) за део који се у облику природног или касније новчаног давања даје надређеним господарственим структурама.⁷²

У тако релативно затвореној заједници „колективни сеоски обреди представљају својеврстан израз активности села као друштвене заједнице.“⁷³ У нашој етнолошкој литератури доста је писано о селу као заједници,⁷⁴ с једне стране и о селу као обредно-религијској заједници, с друге стране.⁷⁵

У области југозападне Србије село као организована друштвена заједница исказивало се кроз: поседовање заједничког сеоског земљишта (шуме и испаше); различите сеоске установе, као што су сточарске заједнице, супаша, спрега и слично; заједничке сеоске органе управе и јавног живота (кмет, пољак, верски старешина); сеоски збор, заједничку одговорност села за своје чланове и слично.⁷⁶

Према Н. Павковићу, село као обредно-религијска заједница може се исказати на три равни:

1) на нивоу читаве руралне заједнице, када учествују сви њени чланови — ли, бар, представници свих домаћинстава;

2) на нивоу овлашћене, често нарочито одабране и општепризнате групе представника која делује у име и у корист читаве сеоске заједнице;

3) на нивоу појединца — представника села, који опет делује у име читаве заједнице.⁷⁷

По Д. Бандићу, са формалног становишта, један обред би се могао означити као „сеоски“ у случају да у њему учествују сви припадници сеоске заједнице. Са функционалног аспекта, у ту категорију спадају обреди који се обављају у интересу села као целине. Дакле, „колективни сеоски обред је сваки облик обредне праксе или обредног понашања који задовољава бар један од два постављена услова.“⁷⁸ Ти обреди се, према томе организују према два општа принципа: а) принцип „делегације“ — где село делегира једно или више лица која

72 Исто, 106.

73 Д. Бандић, *Колективни сеоски обреди као културни феномен*, 112.

74 С. Тановић, *Село као социјална заједница и управна јединица у Ђевђелијској кази у задње турско доба*, Зборник радова IV, Етнографски институт књ. 1, Београд 1950; Т. Вукановић, *Село као социјална заједница код Срба, с нарочитим освртом на Сретачку жупу у АПКМ*, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина 1965; П. Влаховић, *Село као заједница у југозападној Србији*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића V, Пријепоље 1978.

75 М. Барјактаровић, *Село као култна заједница*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића IV, Пријепоље 1976; Д. Бандић, *Колективни сеоски обреди као културни феномен*; Н. Павковић, наведено дело.

76 П. Влаховић, наведено дело, 95 — 103.

77 Н. Павковић, наведено дело, 53.

78 Д. Бандић, *Колективни сеоски обреди као културни феномен*, 112.

обављају магијске и култне радње у корист читаве сеоске заједнице; б) принцип „партиципације“, по коме се тежи да сва домаћинства или сви појединци у селу учествују у обављању обреда, а тиме и у замишљеној користи коју он доноси.⁷⁹ Јасно је да поменуте поделе представљају само теоријски идеалне случајеве, од којих се у пракси мање или више одступа.^{79a}

Према изнетим поделама, описане новопазарске колективне обреде можемо сврстати у следеће групе:

1) обреди у којима је заступљен принцип „партиципације“:

- сеоска довршаоница,
- колективне молитве за кишу;

2) обреди у којима је заступљен принцип „делегације“:

а) делегирање обредне групе:

- додоле,
- обред тражења ванбрачног детета;

б) делегирање појединца:

- тежекбаша,⁸⁰

— обреди са делегираним појединцима који штите село од градобитних облака.

Из ове поделе одмах се може уочити да границе између наведених група нису увек сасвим јасно одређене и да се оне у пракси преплићу. Тако, на пример, додолска поворка заснива се на принципу делегиране обредне групе, али исто тако тај обред садржи и принципе који су означени као „партиципација“, с обзиром на чињеницу да додоле обилазе сваку кућу у селу. У наведеној подели, у другу групу сврстани су сви обреди у којима се делегира посебна обредна група или појединац, без обзира на то да ли обред у целини садржи и елементе „партиципације“.

Испитивање функција изнетих обреда, као што је наглашено, биће вршено на два нивоа — манифестном и латентном. На манифестном нивоу, функције ових обреда произлазе из формалне анализе мотива којима су вођени њихови учесници. Према томе, може се рећи да су манифестне функције изнетих обреда — одбрана сеоског атара од временских непогода, односно предупређивање неповољних утицаја и обезбеђење плодности аграрних култура, с једне стране, и настојање да се поштују обичајне норме заједнице, с друге стране.

Испитивање латентних функција сеоских обреда захтева првенствено утврђивање потреба описаног друштвеног система, и, у даљој анализи, утврђивање корелације између посматраних обреда и потреба сеоске заједнице.

79 Исто, 114

79a Исто, 114.

80 У неким крајевима обредни функционер који у име читавог села започиње радове око првог орања или сејања назива се тежакбаша, па ће и овде бити прихваћен тај термин. Видети: Д. Бандић, *Значења једног система аграрних табуа*, 28.

Прва унутрашња потреба система у односу на коју ће бити посматране функције сеоских обреда јесте потреба система за чврстом интеграцијом својих саставних делова. У нашој научној литератури већ је истакнуто да колективни обреди достижу свој највећи интензитет у ситуацијама критичним по целу заједницу, где се на првом месту налазе обреди везани за пољопривреду или епидемије.⁸¹ То значи да су ти обреди реакција и својеврстан одговор на изразито кризне ситуације у заједници. Због тога није необично што је једна од њихових основних функција — очување интегритета заједнице у тренуцима када он може бити озбиљно нарушен. Ту функцију колективних обреда изванредно јасно износи В. Милић: „Примитивне пољопривредне заједнице, кад су врло угрожене неповољним атмосферским приликама, на пример сушом, прибегавају у борби против њих разним магијско-религијским поступцима. У заједници је распрострањено мишљење да ће та средстава изменити и побољшати природне услове. То је, међутим, само привидно друштвена функција ових колективних обреда. Њихова стварна функција, бар по мишљењу многих научника, састоји се у томе што у отежаним животним условима заједница мора посветити много већу пажњу учвршћивању своје интеграције. У том циљу треба ублажити повећану несигурност и неизвесност; спречити појачавање унутрашњих сукоба у заједници који се могу очекивати у тежим животним приликама; треба, на крају, спречити осипање заједнице, њено напуштање због повећаних тешкоћа опстанка у њој. У томе се састоји стварна функција колективних обреда, иако је она непозната заједници, а њихова прокламована функција је чиста илузија.“⁸²

Према свему изнетом, јасно је да сви посматрани колективни обреди који се изводе на нивоу села имају интегративну функцију. У том погледу нема разлике да ли село иступа преко одабраних представника или је реч о настојању да село „окупи“ све своје чланове, односно представнике свих домаћинстава.

Осим на нивоу села, испитивани обреди имају интегративну функцију и на конфесионалном нивоу (обреди за кишу и сушу предвођени попом и хоџом). Истовремено постојање интеграције на нивоу села и на нивоу конфесионалних група (где је сваки појединац истовремено и припадник конфесионалне и шире сеоске заједнице) доприноси регулисању међусобних односа и решавању евентуалних сукоба и размирица, које могу бити појачане у кризним ситуацијама.

Друга унутрашња потреба система у односу на коју ће бити посматране функције датих обреда јесте потреба за очувањем друштвено-прокламованих норми заједнице у кризној

81 Д. Бандић, *Колективни сеоски обреди као културни феномен*, 115.

82 В. Милић, наведено дело, 566.

ситуацији. Потреба за очувањем друштвено-важећих норми у основи је потреба за очувањем постојећег друштвеног система који се заснива на признатим формама понашања и мишљења. Одржање постојеће друштвене структуре подразумева одржање прописаних форми мишљења и понашања, које су функционалне са становишта дате заједнице као целине. Због тога није необично што се таква потреба испољава у појединим кризним ситуацијама, које могу довести у питање читаву заједницу, као и ситуацијама за које се сматра да представљају тренутак у коме се може спречити и предупредити евентуална криза.

Друштвена функција колективних обреда која задовољава описане потребе најбоље се може показати посредством два основна елемента:

1) испитивањем критеријума по којима је бирана делегирана група или појединац да у име читавог села врши поједине обреде;

2) испитивањем карактеристика појединаца који су у неким од обреда квалификовани као кривци за постојећу кризу.

Јасно је да село неће делегирати „било кога“ да за заједничку добробит врши одређени обред. Питање је ко су, односно које услове морају задовољити појединци да би могли представљати заједницу као актери одређених колективних обреда? У даљој анализи биће у овом светлу размотрена новопазарска обредна група у којој је заступљен принцип „делегације“. Поћи ћемо од делегирања појединаца, јер је појединац, односно функционер обреда онај коме се посвећује највећа пажња и у случајевима делегирања обредне групе.

Првенствено, из описа колективног обреда везаног за прво орање (тежакбаша), види се да је појединац који је у име и за добробит читавог села заоравао прву бразду био један од најцењенијих људи, у чијој „кући све успева“. То значи да је он успешан домаћин и узоран члан своје заједнице. Предупређивање лоших утицаја и покушај да се магијским путем особине тежакбаше пренесу на цели атар, као објашњење задовољава само на манифестном нивоу. Латентно, бирањем узорног домаћина за обредног функционера, сеоска заједница у ствари истиче и наглашава позитиван образац понашања. Ако би сва домаћинства, као саставни делови сеоске заједнице, опонашала овај друштвено-прокламовани модел понашања, заједница би имала веће могућности да се као целина одржи и настави своје функционисање чак и у условима евентуалне, претпостављене кризе.

Други обред у коме, на основу критеријума по коме се бира представник села, можемо утврдити постојање функције очувања друштвено-прокламованих норми понашања јесу до доле. Један од основних услова који је морала испунити додола, јесте да буде изузетно млада девојка, готово девојчица, која

још није имала сексуалне контакте.⁸³ Вероватно је први захтев условљен другим, односно да је за додолу бирана веома млада девојка која је сигурно чедна. У неким крајевима тај услов је јасно постављен, па се чак сумњало у чедност додоле у случају кад не падне киша и после обредног обилажења села.⁸⁴ Тај захтев је сасвим јасан ако имамо у виду строгу контролу сексуалних односа у патријархалном друштву. Ако је девојка обредни функционер и врши улогу представника читаве заједнице, јасно да је први услов који мора испунити — девичанство, које она, према нормама заједнице, губи тек ступајући у брак. Дакле, услов да додола буде врло млада, односно да буде девица, у суштини представља јасан захтев — додола мора бити исправна двојка. У овом случају она је оличење и модел онакве девојке каква она, према нормама своје заједнице, треба да буде. Бирајући додолу по таквим критеријумима, заједница истиче један од важних прописаних и друштвено пожељних образаца понашања. Истицање те важне норме патријархалног села у кризној ситуацији, кад читавој заједници прети глад, представља у основи тежњу за очувањем постојећих друштвених норми, односно, шире схваћено, за очувањем постојеће друштвене структуре. То представља основну функцију додолске поворке на латентном плану.

Из претходне анализе произлази да је обредно понашање један од начина којим заједница настоји да одржи важеће норме, истичући их као друштвено пожељне моделе понашања. Већ сама та чињеница подразумева и осуду понашања које је у супротности са прокламованим нормама заједнице. Ти елементи обреда, у сваком случају, представљају само другу страну већ описане потребе за одржавањем важећих стандарда понашања.

У расправи о додолама изнето је веровање забележено у неким крајевима да „неисправност“ додоле може бити узрок неуспеха целокупног обреда. Такво схватање о члану заједнице као могућном кривцу за испаштање свих њених чланова, мада само имплицитно назначено, много је више развијено у обреду тражења и ископавања ванбрачног детета за време великих суша. Док додола може бити „кривац“ за неуспех обреда, овде налазимо другу врсту кривице, која се заснива на уверењу да је нечије понашање узрок читаве непогоде која је задесила заједницу. Мада у обреду експлицитно не стоји, јасно је да је „кривац“ за сушни период девојка која је родила и затрпала ванбрачно дете. То је, дакле, особа, која се није покорила строгим табуима којима се у патријархалној заједници регулишу

83 С. Мијатовић, *Обичаји српског народа из Левча и Темнића*, СЕЗБ VII, Београд 1907, 160; С. Зечевић, *Елементи наше митологије у народним обредима уз игру*, 135.

84 С. Зечевић, *исто*, 135

сексуални односи и тиме контролише рађање. „Од старине се сматра код Срба ванбрачно рађање деце за велику срамоту и поругу роду, братству, племену и селу где се „копиле“ (ванбрачно дете) роди. Нарочито се сматра за срамоту да девојка роди ванбрачно дете.“⁸⁵ Нарушавање тих табуа задире у темеље патријархалне сеоске заједнице, па није необично што се несвесни страх у кризним моментима везује за оне облике понашања који чине основ и предуслов за одржање и функционисање патријархалне заједнице. Обред се овде јавља као својеврстан инструмент помоћу кога угрожена заједница интервенише и поновним, симболичним убијањем детета, које је створено у забрањеном и друштвено непризнатом односу, јавно осуђује и дистанцира се од облика понашања који је дезинтегративан и описан по њен даљи опстанак и функционисање.

Осуда непризнатих облика понашања свакако овде има исту функцију коју имају и обреди истицања пожељних модела понашања, дакле, очување друштвено прокламованих норми. „Окупљањем“ у оквирима признатог и пожељног, заједница се дистанцира од непризнатих форми понашања.

У неким крајевима Србије забележени су исти обреди, само што су уместо ванбрачног детета ископаване и бацане у воду кости људи умрлих неприродном смрћу — самоубица, утопљеника или људи који су осуђени на смртну казну.⁸⁶ Јасно да су овде у питању чланови друштва који се могу оквалитиковати као негативни у религијском смислу. У питању су појединци који нису уведени у загробни живот на традицијом прописан начин и који нису сахрањивани на заједничком гробљу.⁸⁷ За појединце кажњене смртном казном може се рећи да се њихова кривица са религијског преноси и на шири друштвени план. Не само да су неприлично сахрањени већ су за своје понашање кажњени најтежом казном. Као и у описаном обреду са ванбрачним дететом, обредна интервенција која се своди на симболично убијање „неисправних“ појединаца јасно показује функцију одржања друштвено прокламованих норми понашања.

Једноставна комуникацијска анализа изнетог материјала о функцији очувања друштвено прокламованих норми понашања може открити основне поруке које су на симболичан начин, путем обреда, преношене са генерације на генерацију. Дакле, ако читав обред посматрамо као медиј међугенерациске комуникације у коме су пошilhaоци преци, а примаоци потомци,⁸⁸

85 Т. Вукановић, наведено дело, 93.

86 Т. Ђорђевић, Приказ чланка А. Стоилова *Молба за дажд*, Караџић за 1901, 206; С. Зечевић, *Ванбрачно дете у народном веровању источне Србије*, 137.

87 Српски митолошки речник, s. v. Гробље.

88 О томе видети: Е. Лич, *Клод Леви-Строс*, Београд 1972, 71, 73.

онда се у испитиваним обредима може открити неколико порука, које се односе на неке од важних аспеката живота и функционисања патријархалног села код нас.

1. Прва порука, преношена овим обредима јесте из области сексуално-моралног понашања. Она је веома јасно изражена у опозицији додола — мајка ванбрачног детета, односно девичанство — ванбрачни сексуални контакт. Порука јасно говори о исправности девичанства као друштвено прихваћеног и пожељног модела понашања и забрани ванбрачних и предбрачних контаката. Обредном симболичком истиче се позитивни и кажњава негативни образац понашања.

2. Друга порука коју садрже ови обреди, а која се може идентификовати преко функције очувања друштвено прокламованих норми, спада у домен религијског понашања. Та порука најбоље се може видети у опозицији коју чине званични религијски функционери — поп и хоџа на једној страни, и појединци који се могу оквалификовати као негативни у религијском смислу — самоубице, удављеници и осуђени на смрт, на другој страни. Дакле, јасна је порука о потреби поштовања званичних и друштвено признатих образаца религијског понашања и осуди понашања које одступа од утврђених религијских канона заједнице.

3. Трећа порука је из области социо-економског понашања, а може се видети из опозиције тежакбаша — појединац кажњен на смрт, чији преступ, поред религијске, може садржати и ширу друштвену компоненту. Дакле, опозиција се заснива на обрасцу успешног домаћина који својим радом зарађује за живот и њему супротном обрасцу лопова, убице и слично.

2) Породични обреди

Ужа друштвена заједница у чијим оквирима можемо пратити испитивани обредни комплекс је породица. Традиционална сеоска породица код нас била је релативно затворена производно-потрошачка заједница, која је заједничким радом на породичном имању производила готово све потребно за опстанак својих чланова.⁸⁹ Говорећи о традиционалној породици у Србији, З. Голубовић каже: „Када је реч о традиционалној породици у Србији знамо да је то била претежно породица ситносопственичке економије (било да се заснивала на приватном поседовању земљишта на селу или на приватном занатству) и да је њен карактеристични облик била проширена породица по правој линији у првом реду (родитељска породица — синовљева породица), али и по бочној линији такође. Знамо исто

⁸⁹ R. First, *Seoska porodica danas*, Zagreb 1981, 52 — 53; Н. Павковић, *Друштвена организација*, ГЕМ 44, Београд 1980, 153 — 154.

тако да се углед породице ценио према: пореклу, бројности сродника и броју деце. Стога је преношење имовине и части породице на потомке, те континуитет у другој линији, било особито важно питање за сваку породицу. Другим речима, сродничка породица а не мала, изолована појединачна породица, представљала је центар живота, а често и исцрпљивала целокупни живот својих чланова (у удаљеним сеоским подручјима)⁹⁰

Новопазарска породица припада такозваном динарском типу породице, који, према Ц. Костићу, обухвата готово читаву Истру на западу, Македонију на истоку и простор између њих.⁹¹ Поред разлика које се јављају у овој широкој области, постоје неке заједничке карактеристике које ову породицу издвајају од других типова породице код нас. Првенствено, реч је о снажној патријархалној средини, где се породична организација, у односу на друге области, дуже задржала у свом традиционалном облику. Друго, овај тип породице је просечно већи и бројнији у односу на друге наше крајеве („Није газда ко има волова, но је газда ко има синова“).⁹² Породица је заснивана са основним циљем „продужења лозе“. Немање мушког наследника у породици сматрало се несрећом.⁹³

Основне функције оваквог типа породице, као и сваке патријархалне породице уопште, јесу: биолошко-репродуктивна, биолошко-сексуална и емотивна, економска, функција пружања заштите, васпитно-образовна и религијска.⁹⁴

Према свему изнетом, јасно је да се традиционална породица јавља као био-социјална, али и као социо-економска целина. С обзиром на то да се код нас на селу домаћинство, по правилу, формира око породице као језгра и ретко прелази њене границе, у даљем тексту појам породице биће идентификован с појмом домаћинства.⁹⁵

На основу резултата формалне анализе може се видети да су обреди који се одвијају на нивоу породице претежно везани за пољске радове. Изузетак су само два обреда — тежакбаша и сеоска довршаоница, која егзистира и као сеоски и као породични обред. Насупрот томе, обреди везани уз кон-

90 З. Голубовић, *Промене у структури породице у Србији посматране у контексту друштвено-културне средине*, Социологија 3 — 4, Београд 1976, 229.

91 Ц. Костић, *Облици наших породица*, ГЕИ VII, Београд 1958, 36.

92 Исто

93 П. Влаховић и М. Пурић, *Неки етно-антрополошки чиниоци у планирању породице на подручју уже Србије*, Саветовање о изградњи друштвених ставова о популационој политици у Југославији, Београд 1973, 5 — 7.

94 М. Младеновић, *Увод у социологију породице*, Београд 1977, 160 — 165.

95 В. Ђурић, *Неки узроци „атомизирања“ породице пољопривредника*, Социологија села 19 — 20, Загреб 1967, 54.

тролу времена претежно су сеоски, изузев породичног обреда изношења софре за време олује и обреда са пешкиром повраћеником везаног за исту пригоду, који истовремено егзистира и као сеоски и као породични обред.

Манифестне функције испитиваних породичних обреда, према резултатима формалне анализе мотива којима су вођени њихови учесници јесу: а) поспешивање плодности и предупређивање неповољних утицаја, осигурање плодности у наредној години, обезбеђивање успешног завршетка започетих радова, као и осигурање повољних временских услова;

б) поштовање обичајних норми заједнице

Испитивање латентних функција ових обреда засниваће се на утврђивању потреба описане друштвене заједнице, односно корелацији између испитиваних обреда и потреба породице.

Прва унутрашња потреба система у односу на коју ће бити посматране функције датих обреда јесте потреба за одржањем постојеће поделе рада унутар породице. У време кад се обављају пољски радови од којих зависи егзистенција читаве заједнице, потреба за строгим поштовањем појединачних обавеза и задужења свакако је нарочито снажно изражена. Нарушавање равнотеже која се заснива на подели послова може бити озбиљан елемент дестабилизације, првенствено у процесу производње, а тиме и у функционисању породице као заједнице у целини. Друштвена функција испитиваних породичних обреда која задовољава ту потребу најбоље се може видети кроз анализу полне и старосне структуре функционера обреда. Ради боље прегледности, на следећој табели биће приказани функционери и остали учесници и вршиоци испитиваних породичних обреда везаних за пољске радове.

	ОРАЊЕ	СЕЈАЊЕ	ЖЕТВА	ВРШИДБА
ФУНКЦИОНЕРИ	домаћин мушко дете из породице	домаћин	једна од жена	домаћица
ОСТАЛИ ИЗВОЂАЧИ И УЧЕСНИЦИ	домаћица цела породица	домаћица цела породица	сви учесници у раду	сви учесници у раду

Пре него што пређемо на објашњење ове табеле, треба нагласити неколико ствари. Пре свега, традиционална породица на селу се готово потпуно може поистоветити са радном групом због тога што су деца веома рано увођена у посао, као што су и старији чланови породице имали своја задужења.⁹⁶

96 R. First, наведено дело, 54.

Подела рада вршена је према полној и старосној структури чланова породичне заједнице.⁹⁷

Ако из приложене табеле анализирамо полну структуру функционера обреда, видећемо да се она заснива на подели рада унутар традиционалне породице, односно да су функционери мушких послова мушкарци, а женских послова — жене. Тако су орање и сејање, као изразито мушки послови, у обредном смислу поверени мушкарцима, а жетву, коју су у традиционалном друштву обављале жене, предводе жене као обредни функционери. Обреди уз вршидбу поверени су жени с обзиром на то да су сви везани за припремање обредног хлеба као изразито женски посао. Потребно је нагласити да је исти случај и са неким ситнијим обредима уз сабење повртарских култура, сејање конопље и слично, који нису унесени у горњу табелу, у којој су приказани основни пољски радови.

Према изнетим подацима, може се видети да се полна структура извођача радова и функционера обреда потпуно поклапа, и у том смислу нема никаквих одступања. На тај начин обреди су подређени основном принципу на коме се заснива подела рада у традиционалној породици. Међутим, ако сада посматране обредне функционере размотримо у односу на старосну структуру, која представља други важан принцип на коме се заснива подела рада у традиционалној породици, видећемо нека значајна одступања на релацији извођачи послова — обредни функционери.

У обредима везаним за орање појављују се мушка деца из породице. Она су једини функционери у тим обредима који нису вршиоци посла уз који је обред везан, нити су на други начин неопходни у смислу обављања практичних дужности тог дана (као што је, на пример, домаћица која спрема обредни ручак и хлеб). Јасно је да се они овде у ствари појављују као наследници домаћина, вршиоца посла и функционера обреда. „За патријархалну породицу је дете настављач породичне традиције и наследник имања. Оно је већ од младости цењена радна снага и гаранција за бригу о родитељима у старости. У исто време оно је доказ биолошке виталности оца и средство за подизање његовог друштвеног угледа. Значај деце је двострук: пре свега, деца су потребна као радна снага а међу њима мора бити неки мушкарац који ће моћи да буде наследник.“⁹⁸

Анализа полне и старосне структуре обредних функционера показује основну функцију тих обреда, која се може испољити на две равни:

1. Претходна анализа обредних функционера показује тежњу да се обредним понашањем одржи подела рада по поло-

97 Исто, 42.

98 В. Бонач, Типови југословенске породице, Београд 1957, 27.

вима као основа постојећег начина производње, а тиме и функционисања и опстанка породице у свом традиционалном облику. То се најбоље види у строгој подели на мушке и женске функционере који прате основни принцип традиционалне поделе рада према полној структури породице.

2. Старосна структура функционера обреда показује тежњу за успостављањем таквих односа у подели рада у следећој генерацији, односно она врши исту функцију одржања постојећих односа у производњи, али се овде исказује на другој равни — наглашавањем наследних дужности и обавеза појединих чланова породице. То што се истиче управо мушка линија свакако није необично, с обзиром на то да је реч о патријархалном друштву, где мушко дете из породице наслеђује оца у врху породичне хијерархије. Такав однос представља окосницу читавог функционисања патријархалне породице, а његово нарушавање значи истовремено нарушавање овог облика породичне организације. Јасно је да се дете мора од малена привикавати и учити за обављање ове друштвено прописане улоге у породици, која најпре захтева покорност оцу, а затим — преузимање његове улоге. Обредно понашање један је од начина којим се дете, с једне стране, на изванредан начин уводи у своју будућу улогу, а, с друге стране, обредном симболичком настоји се нагласити постојећи поредак у породици, где сваки члан има своје традицијом одређено место. Однос оца и сина лежи у основи читавог система и он се посредством обредне симболике ставља у први план, наглашава се његова важност у ситуацији која је од виталног значаја за читаву породицу. У конкретном случају, мушко дете је наследник оца, вршиоца послова и функционера обреда који их прате.

Према свему изнетом, може се констатовати да породични комплекс обреда везан за пољске радове испуњава функцију одржања постојеће поделе рада у породици, односно постојећег функционисања породице на основу традицијом прописаних улога у процесу производње.

Друга унутрашња потреба система у односу на коју ће бити посматране функције изнетих породичних обреда јесте потреба за интеграцијом породице као самосталне целине, у односу на ширу друштвену заједницу — село. Овде ће бити шире размотрен однос породице као целине са целином сеоске заједнице, који се огледа у испитиваним обредима.

Потреба за врстом интеграцијом свих својих чланова у време обављања радова од којих зависи егзистенција и благостање породице као самосталне социо-економске заједнице, намеће се јаче него обично. Основна потреба за интеграцијом породице јавља се и у кризним ситуацијама изазваним временским непогодама, које угрожавају читаву сеоску заједницу, али на исти начин доводе у питање опстанак њених саставних делова. Међутим, исто тако је јасно да породица, ма колико била

самодовољна у једном смислу, не може опстати самостално, без повезаности са широм сеоском заједницом. Због тога се и обреди исказују на два, донекле опонентна плана — истицање интереса и целовитости породице у односу на ширу заједницу, али исто тако и наглашавање потребе за повезивањем са том заједницом без које не може опстати, што је већ показано у разматрању сеоских обреда.

Потреба породице за унутрашњом интеграцијом својих делова може се посматрати на две равни:

1) с обзиром на функционере и учеснике обреда, где породица иступа као самостална целина:

— преко својих одабраних представника, који за добробит читаве породичне заједнице изводе дате обреде,

— окупљањем свих својих чланова, које се преко обредних ручкова и вечера врши по завршетку сваког важнијег пољског посла;

2) с обзиром на ситуације у којима се врше обреди:

— потреба за унутрашњом интеграцијом породице може се видети у случајевима у којима породица врши своје обреде, без обзира на то што истовремено егзистирају колективни сеоски обреди који се врше са истим циљем.

Такво манифестовање потребе породице за интеграцијом најбоље се може објаснити утврђивањем интереса породичне заједнице као самосталне социо-економске заједнице, који могу бити двојаки:

— парцијални — ако се односе само на породицу;

— колективни и парцијални — ако се односе на читаву сеоску заједницу, а тиме и породицу као њен саставни део.

Јасно је да су парцијални интереси везани уз пољске радове, који су од непосредног интереса за породицу и само се посредно односе на ширу заједницу. Овде је потреба породице за интеграцијом својих саставних делова нарочито снажно изражена. Поред иступања преко одабраних представника, потреба за интеграцијом породичне заједнице нарочито је снажно изражена у чињеници да се сваки важнији посао обавезно завршавао обредним ручком или вечером, када су се окупљали сви чланови породице. Међутим, потреба породице да и у томе нагласи своју повезаност са широм заједницом, очитује се у обредима тежакбаше и у довршаоници (по завршетку вршидбе у селу), који имају колективни карактер, мада су поводи уз које се изводе везани првенствено за интересе породице.

На другој страни су обреди везани за контролу времена, који су од виталног интереса за читаву заједницу. Они су због тога претежно колективни, али се неки истовремено одржавају и у оквирима породице (изношење софре, махање пешкиром повраћеником). На тај начин породица се „издваја“ из целине сеоске заједнице и посредством обреда, иступа као самостална целина.

Дакле, издвајају се две групе:

1) пољски радови (парцијални интереси):

— примарни носилац обреда — породица, секундарни носилац — село,

— изражена потреба породице за унутрашњом интеграцијом „издвајањем“ из шире заједнице, посредством обреда,

— потреба за „уклапањем“ у ширу сеоску заједницу посредством колективних обреда (тежакбаша, довршаоница);

2) контрола времена (колективни и парцијални интереси):

— примарни носилац обреда — село, секундарни носилац — породица,

— потреба села за интеграцијом својих саставних делова,

— потреба породице за „издвајањем“ из сеоске заједнице („породична“ контрола временских прилика).

Овде се нарочито јасно види равнотежа која се посредством обреда успоставља између донекле опонентних интереса ове две друштвене организације, које у традиционалном друштву представљају оквир живота сваког појединца. Породица се, као ужа друштвена заједница, посредством обреда организује и интегрише као целина, али исто тако успоставља свој однос према широј друштвеној заједници чији је део. „Издвајањем“ породице из шире заједнице и „уклапањем“ у њу, постиже се дијалектичка равнотежа између опонентних интереса ове две друштвене организације, којом се регулише њихов узајамни однос. Тамо где је реч првенствено о парцијалним интересима, дијалектичка равнотежа „издвајања“ и „уклапања“ породице у ширу заједницу исказује се у потпуности. Када су у питању и колективни и парцијални интереси, породица првенствено исказује потребу за „издвајањем“, а дијалектичка равнотежа успоставља се тек у односу са колективним обредима, у којима она учествује као саставни део шире заједнице.

Табуи везани за орање и сејање, који немају одређене обредне функционере, нису ушли у претходну анализу (забрана отпочињања радова у одређено време, забрана изношења предмета ван домаћинства, забрана ношења прљаве одеће на њиву). Детаљна анализа тих табуа посматраних као систем забрана везаних за сејање код јужнословенског становништва, дата је у већ помињаном раду Д. Бандића *Значења једног система аграрних табуа*.⁹⁹ Аутор је идентификовао две основне функције тих табуа: стицање емотивне сигурности и интегративну функцију.¹⁰⁰ Интегративна функција датих табуа заснива се на потреби за учвршћивањем међуљудских веза и односа на нивоу домаћинства, што развија одговарајуће емоције као што су — осећање солидарности према ужој друштвеној заједници и, истовремено,

⁹⁹ Д. Б а н д и ћ, *Значења једног система аграрних табуа*, 21 — 29.
¹⁰⁰ Исто, 28.

осећање отуђености у односу на ширу друштвену заједницу — село.¹⁰¹ Даља анализа тих табуа јасно показује наведену опозицију село — породица, односно домаћинство и потребу њеног решавања посредством обреда. „Као што се види из претходног излагања, интеграција домаћинства у време сетве представља другу значајну функцију „сејачких“ табуа. Међутим, управо интегрисање сваког домаћинства понаособ (његовим затварањем у сопствене оквире) ствара предуслове за дезинтеграцију сеоске заједнице. Таква ситуација је опасна, чак и кад је привремена. Могућности разних сукоба и несугласица веће су него иначе. Стога се у неким крајевима, паралелно са системом табуа, формира и систем обреда који треба да обезбеди интеграцију на нивоу села. Понегде је то обичај да посебни сеоски функционер (тежакбаша) почиње сетву у име целог села, понегде су то колективни обреди, којима се обележава завршетак послова око сејања. У таквим случајевима паралелни системи — систем табуа и систем колективних обреда — представљају две стране јединственог, обредног кодекса понашања којим се успоставља привремено нарушена друштвена равнотежа, на оба нивоа, на нивоу домаћинства и на нивоу села.“¹⁰²

*

* *

Овим је завршена функционална анализа традиционалног комплекса испитиваних аграрних обреда. На основу добијених резултата, могу се извести неки општији закључци.

1. Функционалном анализом колективних сеоских обреда уз пољске радове и контролу времена, утврђене су две основне функције тих обреда на латентном нивоу:

а) одржање друштвено прокламованих норми понашања, односно одржање постојећег вредносног система заједнице;

б) унутрашња интеграција сеоске заједнице у кризним ситуацијама.

2. Анализом породичног комплекса обреда везаног за исте пригоде, констатоване су такође две основне функције на латентном нивоу:

а) одржање постојеће поделе рада у породици;

би) унутрашња интеграција породице и регулисање њеног односа са широм заједницом — селом.

Ако сада размотримо прве две функције из обе групе означене са а и а₁, видећемо да се оне налазе у основи функционисања система као целине. Кад је реч о селу као заједници (функција означена са а), јасно је да неопходан услов његовог

101 Исто.

102 Исто, 28 — 29.

функционисања чини систем заједничких правила и норми понашања, који је, уосталом, неопходан услов функционисања било које друштвене заједнице. Исто је и са функцијом означеном са a_1 , која се налази у основи функционисања традиционалне породице као друштвене заједнице. Подела рада у овом типу породичне организације, где се радна екипа може поистоветити са читавом породицом, неопходан је и примаран услов за њено функционисање у описаном традиционалном облику. Дакле, може се рећи да функције означене са a и a_1 чине суштинске претпоставке функционисања система као целине.

Друге две функције из ове групе означене са b и b_1 , леже у основи регулисања узајамног односа дела и целине у друштвеној структури. Унутрашњом интеграцијом села и породице, као и регулисањем њиховог међусобног односа, који се заснива на успостављању дијалектичке равнотеже у разрешавању опонентних интереса између уже и шире друштвене заједнице, лежи у основи функција означених са b и b_1 . Дакле, може се рећи да функције означене са b и b_1 , чине суштинске претпоставке регулисања дела и целине, односно система и подсистема у друштвеној структури.

ИНОВАЦИЈСКИ МОДЕЛ

Из резултата формалне анализе произлази да се сви испитивани обреди иновацијског модела одржавају у оквирима породице. На нивоу села констатована је одговарајућа форма симболичког понашања које замењује традицијске обреде везане за ту прилику. Функционалном анализом биће обухваћени како породични обреди тако и утврђене форме симболичког понашања које их замењују.

Породични обреди

Кад се говори о новопазарској породици у временском пресеку у који је смештен иновацијски модел датих обреда (1979. и 1980. година), потребно је имати у виду чињеницу да је реч о трансформисаној сеоској породици, која је променила своју структуру и начин функционисања, првенствено под утицајем развоја индустрије, односно промена у привреди новопазарске општине, промена друштвено-политичког система и, с тим у вези, услова живота уопште. Све до шездесетих година, у привредној структури овог краја доминирала је пољопривреда, а непољопривредне делатности биле су врло неразвијене и имале су само симболичан удео у структури привреде.¹⁰³ Ос-

103 Р. Црнишанин, наведено дело, 482.

новна карактеристика привредног развоја општине је закаснили прелаз из натуралне привреде у новчану привреду. Ситуација се битно мења тек пуштањем у рад фабрике текстилних производа „Рашка“ 1956. године, што је било „не само од огромног економског значаја већ и у погледу мењања навика и отклањања заосталости.“¹⁰⁴ Убрзо после тога подигнуто је још неколико објеката, тако да је индустрија постепено попримила доминантну улогу у привреди.¹⁰⁵

Као што је већ наглашено, ванпољопривредне делатности постају постепено доминантне и велики део становништва у испитиваним селима напустио је пољопривреду као основни извор материјалне егзистенције. То свакако проузрокује значајне промене у структури и функционисању породице, која се све више удаљава од описаног традиционалног модела породичне организације и попрама карактеристике трансформисане сеоске породице код нас. Према Р. Фирст, основне карактеристике трансформисане сеоске породице су:

1) Савремену сеоску пољопривредну производњу карактерише првенствено трансформација од производње „егзистенцијалног типа према комерцијалној специјализацији“, чиме се мења основна производно-потрошачка природа сеоске породице. Она престаје бити првенствено заједница за производњу, и све више постаје заједница за потрошњу. Њене потребе постају у тој мери издиференциране да се више не могу задовољити унутар уског породичног круга.

2) Савремена породица на селу све више је оријентисана према широј друштвеној заједници, која преузима извесне породичне функције. Породица је због тога све више усмерена на репродуктивну функцију и функцију социјализације.

3) У интерперсоналним односима изражена је различитост циљева и аспирација појединаца, као и слабљење фамилијарности, чиме опада осећање интегрисаности у породичну заједницу.

4) Економско осамостаљивање појединих чланова породице доводи до промене породичних улога и породичне моћи. Слабе патријархални и јачају демократски односи у породици, где се односи међу припадницима исте генерације све више заснивају на емоционалним везама и међусобном изједначавању. Истовремено јача генерацијски јаз и затвореност међу различитим генерацијама у породици.

5) Функционалне везе између сеоских средина и глобалног друштва омогућавају преношење знања, вредности и облика понашања из једног друштвеног сектора у други, односно из урбаног сектора у рурални сектор. Међутим, још увек се осећа

104 Исто, 488.

105 Исто, 489, 490.

отпор према демократичнијим узорима понашања. Материјални супстрат патријархалне и патрицентичне породице је приватно власништво над средствима за производњу (земљом). Такође су заступљени и облици традиционалног васпитања, где се настоје задржати традиционални ставови о месту и улози појединих чланова, првенствено деце у породичној структури, супротни савременом моделу егалитарне породице.¹⁰⁶

Такав облик трансформисане сеоске породице представља друштвени оквир испитиваног иновацијског модела новопазарских обреда.

Манифестне функције иновацијског модела испитиваних обреда произлазе из формалне анализе мотива њихових извођача, што значи да на манифестном нивоу ти обреди имају функције: а) поспешивања плодности и предупредивања лоших утицаја на аграрне културе, као и заштиту од градобитних облака; б) поштовања обичајних норми прихваћених и научених у младости.

Латантне функције иновацијског комплекса обреда биће посматране у односу на две међусобно опонентне потребе у оквиру савремене сеоске породице. Прво је потреба да се унутар породице задржи традиционална структура, а друго — исто тако снажна тежња за приближавањем савременом моделу егалитарне породице. Присутност тако опонентних циљева није необична, с обзиром на чињеницу да је реч о неразвијеној области у којој су наглим продором индустријализације шездесетих година створени услови за снажан сукоб између традиционалног и савременог, који се у породици, као основној структурној јединици друштва, нарочито снажно осећа.

Већ из формалне анализе извођача иновацијског комплекса обреда види се да се већина изнетих обредних форми карактерише одсуством централне личности, односно функционера (изузетак чини једино обред на крају жетвених радова). Личности које су постале једини носиоци обреда у процесу промене нису добиле нове обредне улоге, већ су само задржале и пренеле старе улоге извођача обреда. С друге стране, не можемо их сматрати обредним функционерима из још једног, изузетно значајног разлога. Наиме, извођачи и носиоци тих обреда више нису делегирани представници читаве породице. Другим речима, они више не представљају породицу у целини, мада су сами преузели вршење породичних обреда. О чему је, заправо, реч? У опису појединих обреда наглашена је чињеница да млађи људи у породици одбијају да буду учесници тих обреда и о њима углавном говоре с подсмехом, сматрају их застарелим „бапским причама“, „глупостима“ и слично. То је

106 Р. Фирст, *Трансформације сеоске породице*, Гледишта 12, Београд 1972, 1615 — 1616.

правило кад су у питању људи млађи од тридесет година, који су у разговору увек настојали да нагласе своју дистанцираност од тих облика обредног понашања које још увек поштују њихови старији укућани. Ту појаву можемо назвати генерацијском поларизацијом у поштовању обреда. Под генерацијском поларизацијом подразумева се разилажење млађих и старијих генерација у поштовању обредних канона који се одржавају у породици. Без обзира на то да ли је реч о стварном напуштању и непоштовању одређених обреда код млађе генерације, или је њихово дистанцирање само декларативно у жељи да се покажу „савремени“, генерацијска поларизација је једнако вредна пажње, јер у сваком случају показује сукоб различитих схватања и вредности унутар породице. Јасно је да нова схватања и вредности проузроковани ширим друштвеним променама, у породицу најлакше и најпре стижу преко њених младих чланова, који се лакше адаптирају на промену и спремније прихватају ново. Вероватно ће се сви истраживачи на терену сложити са констатацијом да су све чешће сведоци дистанцирања млађих чланова породице од традиционалних образаца понашања које њихови старији укућани поштују. Свакако да ту може бити и претеривања и покушаја да се прикаже лажна слика о себи пред страним лицем, што треба узети у обзир. Међутим, и поред тога, такав став младих указује, у сваком случају, на тежњу да напусте облике понашања и мишљења које налазе у породици, без обзира на то колико у томе стварно успевају.

Ако сада описани новопазарски комплекс обреда размотримо у односу на појаву генерацијске поларизације, видећемо да је она заступљена у свим описаним обредима (изузев вршидбе). Дати обреди одржавају се искључиво активношћу најстарије генерације у породици. Да није у питању само формална поларизација, где се младе генерације изјашњавају као незаинтересоване за обреде, али их прихватају касње, кад постану лично ангажоване и заинтересоване, говоре две чињенице:

1. Из структуре обрада се види да не постоји тенденција за трансформисањем обрада у новим условима механизоване пољопривредне производње и измењене структуре породице, по коме би се установила нова прерасподела обредних улога. Иновацијски модел представља само редуковану варијанту традицијског модела датих обреда.

2. Тенденција за напуштањем обреда код генерације која преузима послове, што доводи до тога да су обреди везани за орање, сејање и контролу времена у многим породицама потпуно изгубљени.

Те чињенице иду у прилог закључку да ће испитивани аграрни обреди постепено потпуно нестати, заједно са умирањем старијих генерација у породици. Разлоге за такво потпуно нестајање читавог једног комплекса обреда треба тражити првен-

ствено у промени ставова и вредности код сеоске омладине, проузрокованих ширим друштвеним променама. То што су у питању аграрни обреди, има у том погледу нарочит значај. Пре свега, опште је познато настојање данашње сеоске омладине у Југославији да промени свој друштвени положај.¹⁰⁷ Истраживања аспирација и оријентација сеоске омладине код нас показују да она углавном преферира градски начин живота и настоји напустити село и пољопривреду.¹⁰⁸ „Пољопривредно занимање, а нарочито на сељачком посједу, несумњиво се налази на дну љествице цијењених занимања у опћедруштвеним размјерама. Оно не осигурава паритет дохотка, обавља се претежно тешким физичким радом, а доминира у срединама које су по мноштву обележја друштвено, културно и технички инфериорне. Сам израз „сељак“ стољећима је имао пожоративан призивк...“¹⁰⁹

Дакле, генерацијска поларизација у поштовању аграрних обреда произлази из промене мотива и циљева сеоске омладине, који своју будућност више не виде у уским оквирима породичног имања. Њима се пружа могућност школовања и запослења, а тиме и промене друштвеног положаја. С друге стране, старија генерација има различите оријентације. Пре свега, у овим старосним структурама, породично имање остало је и даље основни извор материјалне егзистенције. Старији људи немају могућности да промене свој друштвени положај, њихови интереси остају у оквирима породице. Осим тога, њихова могућност адаптације на брзе савремене промене много је мања него код младих људи. „Веома брз темпо развјетка и друштвених промена који условљава стварање већег јаза између генерација и умањује могућност прилагођавања друштвеним процесима, може бити важан разлог дезинтеграције савремене породице, јер се рефлектује и на процес прилагођавања у породици. Други утицајни чинилац који, у великој мери, угрожава породични интегритет јесте претерано брза и интензивна индустријализација, која у недовољно развијеним земљама изазива велике миграције становништва из села у градове и брзе промене у начину живота и навикама, пружајући нов простор за видљиви раскорак између генерација, али и између чланова који се запошљавају у индустрији и примају нове навике и оних који настављају да живе по старом.“¹¹⁰

Из свега изнетог произлази да функције описаног иновацијског комплекса обреда можемо посматрати унутар различитих генерацијских структура у породици, које имају различита

107 S. Šuvar, *Između zaseoka i megalopolisa*, Zagreb 1973, 80.

108 E. Dilić, *Aspiracije i profesionalna orijentacija seoske omladine*, Sociologija sela 10, Zagreb 1965, 19.

109 S. Šuvar, наведено дело, 81.

110 Z. Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb 1981, 220.

схватања, интересе и циљеве с обзиром на генерацијску поларизацију у поштовању испитиваних аграрних обреда, могу се издвојити две генерацијске групе унутар породице:

- 1) млада и средња генерација, које више немају интереса за извођење датих обреда;
- 2) најстарија генерација, чијом активношћу се одржава и даље врло редукован иновацијски модел ових обреда.

Кад је реч о младој и средњој генерацији, могу се констатовати две ствари:

— традицијске обредне форме које су имале функцију одржања постојеће поделе рада и унутрашњу интеграцију породице у ситуацијама од виталног значаја за њен опстанак показују се као нефункционалне са становишта новонасталих потреба тих група у породици, од којих је пресудна тежња за променом друштвеног положаја;

— с друге стране, нису створене нове обредне форме, које би биле у складу са новонасталим потребама ових група. Из тога произлази да је *иновацијски модел* аграрних обреда са становишта младе и средње генерације у породици *нефункционалан*.

Међутим, унутар старијих генерацијских структура у породици ситуација се знатно разликује. Везаност за породично имање и отежана адаптација у новим условима брзих промена, првенствено погодују јачању потребе за одржањем традиционалних облика понашања. Истраживања Е. Дилића у вези са психолошком прилагођеношћу старењу у селу показују да су остарели пољопривредници у знатној мери оријентисани према прошлости, што нарочито долази до изражаја у ставовима који се односе на питања о садашњем и прошлом животу, мада има старијих људи који остављају утисак прилагођености и помирености са измењеним животним приликама.¹¹¹ С друге стране, положај старијих људи битно различит у традиционалној и савременој породици представља такође важан чинилац који условљава јачање потребе са одржањем традиционалних форми понашања свих старосних структура. У традиционалној породици „се захтевало на првом месту поштовање старијих: поковање, неприговарање и извршавање наређења родитеља, претпостављање породичних интереса личним итд. Нема места спровођењу властитих жеља на штету породичне заједнице, нити размишљању о томе зашто нешто треба учинити, ни да ли је то право.“¹¹² Насупрот томе, у савременој породици „дете је већ

111 Е. Дилић, *Психолошка прилагоденост старењу у селу*, Sociologija sela 55 — 56, Zagreb 1977, 49.

112 В. Боач, наведено дело, 30.

од рођења самостална личност коју родитељи не само воле већ и брижљиво пазе да не угуше њихову индивидуалност. Због тога однос деце према родитељима није само изразито емоционалан и много слободнији него што је био у патријархалној породици (ословљавање са „ти“ је опште), већ деца често искориштавају благо поступање и не одбацују само груби већ и сваки ауторитет.¹¹³

Дакле, старија генерација у породици губи свој доминантни положај и неприкосновени ауторитет какав је уживала у традиционалној породичној организацији. Према томе, потреба за одржањем традиционалних форми понашања, констатована на манифестном нивоу, латентно се исказује као потреба за одржањем традиционалних генерацијских улога и положаја у породици.

На основу изнете анализе може се закључити да иновацијски модел аграрних обреда на латентном нивоу, за старију генерацију, има функцију одржања генерацијских улога и положаја у породици. Истовремено, он је нефункционалан са становишта младих и средњих генерацијских структура, које теже промени свог друштвеног положаја, а тиме и свог положаја унутар породице. Генерацијска поларизација у поштовању обреда један је од показатеља сукоба између традиционалног и савременог унутар трансформисане сеоске породице, која се у овом случају одражава преко генерацијског раслојавања и јачања јаза међу различитим генерацијским групама у породици.

* * *

Губљење свих сеоских колективних обреда идентификованих у традицијском моделу, произлази из новонасталих промена у структури и функционисању села као социјалне заједнице у нашем савременом друштву.

Улазак села у робно-новчану привреду, праћено је како разменом добара тако и разменом људи (слабљење сеоске ендогамије), што условљава слабљење кохезије села као заокруженог социјалног система. Деаграризација и урбанизација утичу на ширење тог социјалног простора ван његових уских локалних граница.¹¹⁴ Међутим, када се руши сеоски социјални систем, када он постаје тијесан оквир живљења, умјесто њега и око њега израста нови по димензијама већи. У ствари подјела рада, економска и брачна размјена, друштвени и културни живот смјештају се у знатно шири оквир. Умјесто сусједства, засеока, села, опћински и регионални центар постају сједишта

¹¹³ Исто, 36.

¹¹⁴ В. Пуљиз, *Аграрни ексодус и будућност нашег села*, Симпозијум Сеоски дани Срегена Вукосављевића IV, Пријепоље 1976; 47.

забаве, тржишта роба и услуга, у њима израстају институције за задовољење потреба сеоских становника. Сеоски социјални систем је „експлодирао“. Село је постало дио веће цјелине која га детерминира у његовој свакодневници.“¹¹⁵

Губљење сеоских колективних обреда констатованих у традицијском моделу, сасвим је разумљиво у светлу промењених функција сеоске заједнице и њиховом преношењу на шире регионалне оквире. Одржање села као заједнице кроз нове видове „нерелигијског“ симболичког понашања, које замењује традиционалне обреде, очито показује постојање потребе села да и у новонасталим условима функционалног повезивања сеоске заједнице са ширим друштвом наступа у извесним ситуацијама као самостална целина.

Узрок постојања такве потребе и у условима трансформисаног села треба тражити првенствено у начину производње, који је настао увођењем вршалице и њеним одржавањем као основне пољопривредне машине којом се врше жито у испитиваним селима, где се жетва још не обавља комбајном. Вршалицу, као пољопривредну машину, у технолошком смислу, карактерише једнофункционалност, што значи да она није вишеструко употребива, искористива и исплатива.¹¹⁶ „Док на примјер вршалица има само једну функцију: вршидбу житарица, дотле трактор има више функција: припремање земљишта и његову култивацију, сјетву, окопавање, вађење производа из земље, покретање вршалице и сл. па је разумљиво да је он сељаку атрактивнији. Наиме, набавком трактора (уз не тако значајне додатне инвестиције у прикључне стројеве) сељак добива шансу да брзо опреми и модернизирова своје господарство, док знатни издаци за једнофункционалне стројеве (попут вршалице) захтевају даља велика улагања. Управо зато имамо изражене тенденције ширења трактора, комбајна и камиона (који су мултифункционалне иновације), док су тенденције усвајања моторне вршалице опорије — јер је ова иновација скупа, а обавља само једну функцију.“¹¹⁷

То практично значи да је вршалица била и остала пољопривредна машина коју поседују само ретки појединци, или је у власништву пољопривредних задруга. Због тога се једном вршалицом обавља вршидба у више села. Ситуација је данас свакако другачија у привредно развијеним крајевима где се жетва обавља комбајном (или и комбајном), али у испитиваним новопазарским селима, као што је наглашено, жање се косилицом, самовезачицом, а ребе и косом, тако да је вршалица још увек основна пољопривредна машина.

115 Исто, 48.

116 Друштвене промјене на селу, група аутора, Београд 1974, 33.

117 Исто, 33 — 34.

Зависност неколико села од једне вршалице, као једине пољопривредне машине којом се обавља вршидба у овом крају условљава и постојање заједничких сеоских интереса. Наиме, јасно је да је заједнички интерес сваког села да набави вршалицу и што пре оврше и спреми жито. Село, дакле, има потребу, условљену заједничким интересом, да иступа као самостална социо-економска заједница у односу на околна села која се служе истом пољопривредном машином.

Колективно сеоско иступање кићењем вршалице у иновацијском моделу израз је те потребе. Оно је у функцији интеграције сеоске заједнице, у ситуацији кад она може бити нарушена истоветним постојањем парцијалних интереса унутар саме сеоске заједнице. Као што је колективни интерес изражен у тежњи да вршалица што пре стигне у село, тако је парцијални интерес сваког домаћинства садржан у настојању да вршалица што пре стигне у поједино домаћинство ради благовременог спремања летине. Постојање истоветног симболичког понашања на нивоу домаћинства израз је тих парцијалних интереса који се јављају унутар сеоске заједнице.

Може се рећи да је постојање колективног иступања села овде у функцији истицања колективних интереса и интеграције сеоске заједнице у ситуацији кад она може бити нарушена евентуалним размирицама услед постојања парцијалних интереса сваког појединог домаћинства. Равнотежа се успоставља истовременим иступањем домаћинства као самосталне социо-економске организације, али и као дела шире сеоске заједнице са којом има заједничке интересе, првенствено у односу на околна села која користе исту пољопривредну машину.

ЗАКЉУЧАК

На основу добијених резултата формалне и функционалне анализе два посматрана временска пресека испитиваних обреда, могу се утврдити промене и њихови основни чиниоци на формалном и функционалном нивоу.

Промене у форми

Утврђивање промена у форми испитиваних аграрних обреда, упоређивањем традиционалног и иновацијског модела, подразумева одређење промена у:

- 1) обредним формама;
- 2) мотивима извођача обреда;
- 3) обредним улогама;
- 4) друштвеним оквирима у којима се поједини обреди изводе.

1) Обредне форме

Промене које се могу утврдити у погледу обредних форми своде се на њихово постепено губљење и нестајање у иновацијском моделу. Тај процес може се пратити на две равни:

а) Потпуна и делимична редукција обреда. Делимична редукција условљава до губљења и нестајања пре свега сложених магијско-култних форми и табуа. У иновацијском моделу задржане су обредне форме које се заснивају на магијским принципима деловања. Може се рећи да традицијски и иновацијски модел датих обреда чине два временска пресека, који показују различите фазе у процесу постепеног губљења и нестајања култних представа.

б) Обредне форме нестају на други начин — њиховом трансформацијом у друге видове симболичког понашања које више нема религијску основу.

На основу изнетог може се констатовати да иновацијски модел у погледу обредних форми представља редуквану варијанту традицијског модела.

2) Мотиви извођача обреда

Кад је реч о мотивима извођача испитиваних обреда у иновацијском моделу може се констатовати постепено слабљење мотива које бисмо условно могли назвати „религијским“. С једне стране, они су врло редуцирани у односу на традицијски модел и може се претпоставити да су њихови извођачи снажније мотивисани тежњом за очувањем традиције него настојањем да магијским путем обезбеде плодност. С друге стране, јавља се потпуно губљење „религијских“ мотива (вршидба), чиме се обред трансформише у нове форме симболичког понашања.

3) Обредне улоге

Промене у структури извођача и функционера обреда такође су потпуно одређене чињеницом да је иновацијски модел само редуктована варијанта традицијског модела.

Проста редукција обредних елемената проузроковала је у готово свим обредним формама губљење функционера као централних личности у обреду. На тај начин су извођачи остали и једини носиоци обреда. Они се не могу сматрати обредним функционерима, јер нису преузели нове улоге, само су задржали старе улоге обичних извођача.

С друге стране, функционери и извођачи обреда више се не могу сматрати делегираним представницима породичне заједнице у чије име изводе дати обред, због постојања генерацијске поларизације условљене потребама младих генерација да се

дистанцирају од обредног понашања које још увек поштују њихови старији укућани.

4) Друштвени оквири у којима се изводе поједини обреди

Основна промена у погледу друштвених оквира у којима се изводе посматрани обреди јесте потпуно губљење колективних сеоских обреда. У пословима у вези са вршидбом они су трансформацијом замењени одговарајућим формама симболичког понаша, које, због њихове „нерелигијске“ основе, више не можемо убројити у обреде.

Сви испитивани аграрни обреди у иновацијском пресеку одвијају се у оквирима породице, односно домаћинства.

Основни чиниоци и узроци промена констатованих на формалном плану не могу се посматрати независно од промена на функционалном плану, који показује сплет узрочно-последичних фактора — од промена у начину производње, које утичу на промену у структури и функционисању дате друштвене заједнице, па до промене обреда. Покушаји да се промене објасне искључиво променом форме (као што је, на пример употреба механизације у пољопривредној производњи), потпуно се показују као незадовољавајући, јер још увек остављају отворено питање — због чега су се десиле управо такве промене. Видели смо, на пример, да увођење вршалица и самовезачице доводи до губљења традиционалних форми обредног понашања, али на два различита начина: у првом случају обред се трансформише у нове видове симболичког понашања, док се у другом случају јавља потпуна или делимична редукција датих обредних форми.

Дакле, чиниоци који су условили промене на формалном плану, могу се објаснити само у односу на шире друштвене услове, што ће показати анализа промена на функционалном нивоу.

Промене у функцији

1) Промене у функцији сеоских обреда

Упоређивањем два испитивана модела колективних сеоских обреда може се констатовати губљење обреда, а тиме и њихових манифестних и латентних функција. Те промене, као што се може видети из анализе, условљене су променама у структури и функционисању, а тиме и у потребама села као друштвене заједнице.

Међутим, мењање потреба села као социјалне заједнице морамо посматрати у односу на утврђене, суштинске разлике у начину на који се губе испитивани обреди. С једне стране, обреди нестају потпуном редукцијом, док, с друге стране, они транс-

формацијом прерастају у нове видове симболичког понашања, које губи религијску основу и значење. У првом случају функције испитиваних обреда заједно с њима нестају, док се у другом случају преносе на нове видове симболичког понашања, које више нема религијску основу. То практично значи да нестајање обреда не мора значити и нестајање потреба заједнице, које су они испуњавали. У конкретном случају, сеоска заједница испуњава своје потребе стварањем нових видова симболичког понашања које више није обредно, бар у оквирима усвојеног одређења обреда.

Да би се установили чиниоци тих промена, неопходно је детаљније размотрити разлике између два социјална контекста у оквиру којих су испитиване функције сеоских обреда.

У традиционалном селу испитивани обреди били су у функцији:

- 1) интеграције сеоске заједнице;
- 2) одржања друштвено-прокламованих норми понашања у заједници.

У иновацијском моделу утврђено је потпуно губљење обреда који су вршили дате функције, с тим што је потреба за интеграцијом заједнице и даље остала, али у савременом селу она је пренесена на нове видове симболичког „нерелигијског” понашања.

Губљење обреда који су у функцији одржања друштвено-важећих норми понашања у иновацијском моделу посматраних сеоских обреда произлази из крупних промена у структури и функционисању дате друштвене заједнице. Вероватно је да потреба за постојањем општепризнатих и прихваћених форми понашања постоји у свакој заједници, па и у савременом селу. Због тога је реално претпоставити да губљење те функције испитиваних обреда у иновацијском моделу не значи истовремено и губљење потребе за регулisaњем односа међу људима, које се, поред осталог, остварује и стварањем прописаних друштвено-пожељних образаца понашања. Међутим, ако размотримо знатне разлике између два социо-економска контекста у које су смештена два посматрана модела сеоских обреда, видећемо да губљење те функције сеоских обреда произлази из промена у социо-економској сфери. На једној страни се налази затворено патријархално село коме је остављено да унутар себе регулише међуљудске односе, створи вредности и обрасце понашања, самостално брине о кажњавању изгредника и слично. С друге стране, налази се савремено село функционално повезано са широм заједницом, првенствено регијом (општином), а затим и са глобалним друштвом, које прокламује и у село уноси нова схватања, вредности, па и пожељне форме понашања, преко средстава јавног информисања, школа и слично. Као што је наглашено, у савременом друштву сеоски социјални систем је

„експлодирао”, а село је постало део веће целине која за сада одређује његову свакодневицу.¹¹⁸ То сасвим објашњава губљење функције очувања друштвенопрокламованих норми понашања у савременом моделу тих обреда. Пре свега, претпоставка је да је дошло до промене у вредностима (нпр. пожељно је бити успешан домаћин, али постоје и друге пожељне алтернативе — бити школован, зарадити новац у иностранству и слично), а, с друге стране, шире друштвене организације преузимају на себе функције које су раније биле у делокругу села као заједнице.

Дакле, може се закључити да је губљење обреда који су били у функцији очувања друштвенопрокламованих норми понашања условљено:

- 1) променом вредности;
- 2) преношењем функција села на шире друштвене заједнице које на нови начин решавају те проблеме.

Нестајање обреда који су били у функцији интеграције сеоске заједнице, такође у потпуности има објашњење у измењеној структури и функционисању села, које је условило и мењање његових потреба. Заједнички сеоски интереси, који леже у основи потребе села за чврстом интеграцијом својих делова, постају у савременом друштву интереси шире (регионалне) заједнице. Међутим, тамо где још увек постоје заједнички сеоски интереси, условљени начином производње (вршидба), обреди се трансформишу у нове форме симболичког понашања и на тај начин се прилагођавају новонасталим потребама. Новостворене форме симболичког понашања представљају замену за колективне сеоске обреде и њихове функције.

Илустративан пример, који показује ове процесе и могућну „судбину” колективних аграрних обреда у нашем савременом друштву, приказан је у поменутом раду Б. Ђупурдије *Фолклор и фолклоризам дужијанце*. Трансформацију дужијанце (примарно анимистичко-магијског обреда) аутор посматра кроз промену форме, структуре и функције у три временска пресека (обрасци обреда из 1930, 1960. и 1974. године). Резултати анализе показују промену у форми и функцији обреда са променом социо-економског контекста у оквиру кога се изводи. Овај пример јасно показује како се један примарно аграрни обред трансформацијом постепено прилагођава савременим условима, при чему:

- а) губи своју религијску основу (анимистичко-магијску и хришћанску);

118 В. Пуљиз, наведено дело, 48

- б) прелази у оквиру општине која постаје његов носилац, што веома јасно показује новонастале услове при којима село постаје део шире организоване друштвене заједнице; поприма елементе масовне културе.¹¹⁹

Мада у новопазарском крају не постоји сличан пример, изнети материјал показује и потврђује описане чиниоце који су условили редукуцију и потпуно губљење колективних аграрних обреда, као и разлоге трансформације у нове форме симболичког понашања (вршидба).

2) Промене у функцији породичних обреда

У функцијама породичних обреда могу се констатовати само промене на латентном плану, док манифестне функције у основи остају исте у оба испитивана модела, с тим што долази до извесне редукуције „религијских” функција.

На латентном нивоу, испитивани породични обреди били су у традицијском моделу у функцији:

- а) одржања традиционалне поделе рада у породици по полној и старосној структури;
- б) интеграције породичне заједнице.

У иновацијском моделу обе ове функције су изгубљене, а редуцирани модел испитиваних аграрних обреда је у функцији одржања традиционалних генерацијских улога и положаја код старијих генерацијских структура у породици. У даљем излагању биће размотрени директни узроци губљења функција традицијског модела обреда.

Пре свега, јасно је да је традиционална подела рада у породици по полној и старосној структури нефункционална са становишта савремене породице, која је променила начин функционисања и у којој се више радна екипа, која заједнички ради и привређује на породичном имању, не поклапа са целом породицом. Трансформисана сеоска породица, са децом која се школује, са члановима породице који раде у граду и са, коначно, снажном тежњом код младих и средњих генерација да промене свој друштвени положај (школовањем и запослењем), потпуно је променила своју структуру и функционисање, тако да је традиционална подела рада потпуно неодржива. Другим речима, породица губи потребу за организацијом рада по полној и старосној структури својих чланова, чиме традиционални обреди постају нефункционални са становишта потреба транс-

формисане породице. То је основни чинилац редукције ових обреда и мењања њихове функције.

Међутим, кад је реч о губљењу интегративне функције породичних обреда, ситуација се унеколико разликује. Наиме, потреба породице за интеграцијом својих чланова сигурно није nestала, али се она више не може постићи преко аграрних обреда. Па је ова потреба у испитиваним новопазарским селима још увек снажна, сведоче различите породичне свечаности које, поред осталог, имају и интегративну функцију (нпр. свадба, прослава рођендана, испраћај у војску и слично). Разлози због којих аграрни обреди не могу вршити интегративну функцију леже првенствено у чињеници да породично имање више није једини извор материјалне егзистенције за све чланове породице, па се и однос према њему, зависно од тога, мења. Према томе, аграрни обреди више не могу бити „окупљајући“ фактор у породици, што најбоље показује појава генерацијске поларизације у поштовању обреда, условљене постојањем различитих циљева и мотива код различитих генерацијских група у породици. Истовремено, то не значи да породица нема потребу за интеграцијом својих чланова, али се она више не може тражити у посматраном обредном комплексу.

ЛИТЕРАТУРА

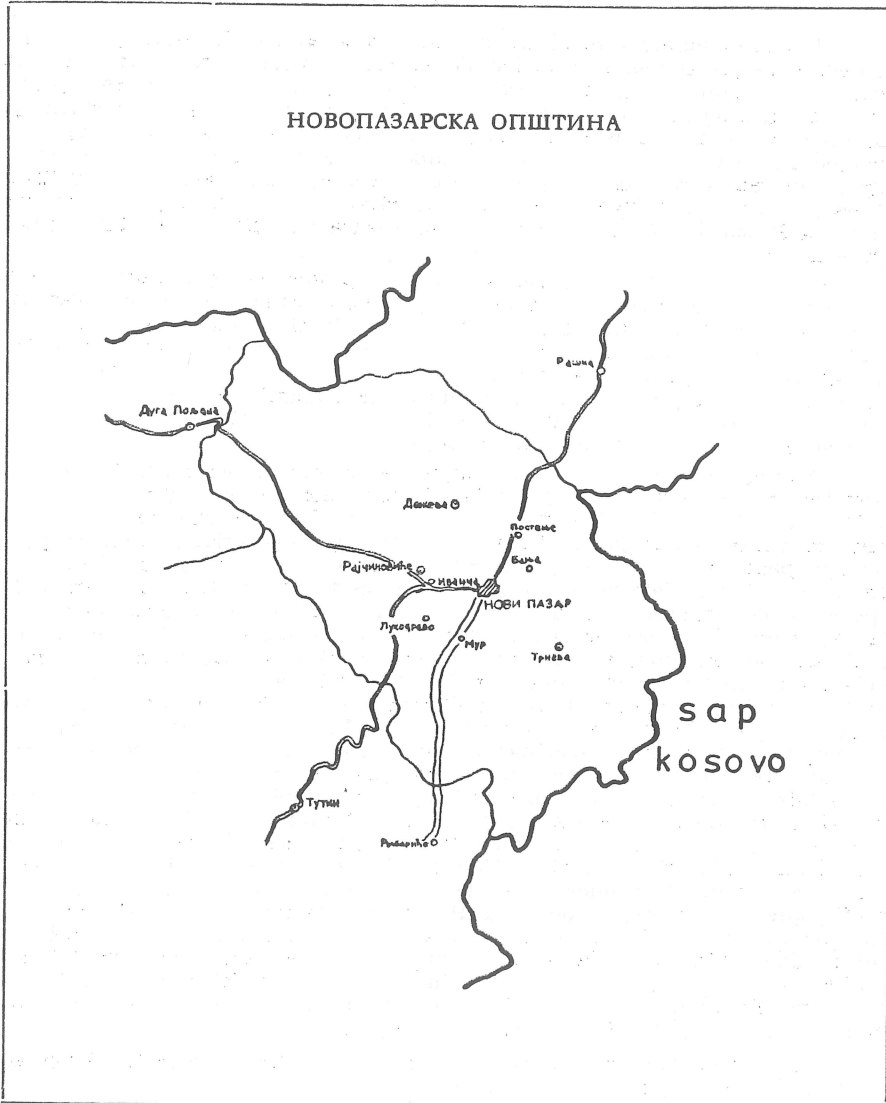
- 1 Бандић Д., *Колективни сеоски обреди као културни феномен*, Новопазарски зборник 2, Нови Пазар 1978.
- 2 Bandić D., *Primena dijalektičke dihotomije u analizi obreda*, Etnološke sveske I, Beograd 1978.
- 3 Bandić D., *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd 1980.
- 4 Bandić D., *Značenja jednog sistema agrarnih tabua*, Etnološke sveske III, Beograd 1980.
- 5 Бандић Д. и Ракић Р., *О проучавању савремених промена у обичајном животу нашег народа*, Симпозијум о етнолошком проучавању савремених промена у народној култури, Посебна издања ЕИ САНУ 15, Београд 1974.
- 6 Барјактаровић М., *Село као култна заједница*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића IV, Пријепоље 1976.
- 7 Бонач В., *Типови југословенске породице*, Раднички универзитет, Социологија, Београд 1957.
- 8 Ђирић Ј., *Основе социологије насеља и социологија села*, Ниш 1979.
- 9 Ћурдија В., *Agrarna magija kao oblik obredne prakse u Srba*, Etnološke sveske I, Beograd 1978.
- 10 Ћурдија В., *Фолклор и фолклоризам дужијанце*, Зборник за друштвене науке 70, Матица српска, Нови Сад 1981.
- 11 Ћурдија В., *Аграрна магија у традиционалној култури Срба*, Посебна издања ЕИ САНУ 23, Београд 1982.
- 12 Чајкановић В., *Мит и религија у Срба*, Београд 1973.
- 13 Dilić E., *Aspiracije i profesionalna orijentacija seoske omladine*, Sociologija sela 10, Zagreb 1965.
- 14 Dilić E., *Psihološka prilagodенost starenju u selu*, Sociologija sela 55 — 56, Zagreb 1977.

- 15 Divac Z., *Prilog proučavanju savremenih promena u porodičnim obredima*, Etnološke sveske I, Beograd 1978.
- 16 Друштвене промјене у селу, Група аутора, Београд 1974.
- 17 Ђорђевић Т., Приказ чланка А. Стоилова Молба за дажд, Караџић за 1901.
- 18 Đurić V., *Neki uzroci »atomiziranja« porodice poljoprivrednika*, Sociologija sela 19 — 20, Zagreb 1967.
- 19 *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, Zagreb MCMLXVIII.
- 20 Филиповић М., Трагови Перунова култа код Јужних Словена, ГЗМ III, Сарајево 1948.
- 21 Филиповић М., *Пример како и данас постају обичаји*, Билтен Института за проучавање фолклора 3, Сарајево 1955.
- 22 Фирст Р., Трансформација сеоске породице, Гледишта, 12, Београд 1972.
- 23 First R., *Seoska porodica danas*, Zagreb 1981.
- 24 Франић И., Народни обичаји и обреди уз прво орање и сијање у срезу Славонско-пожешком, Београд ГЕМ X (1935), XI (1936), XII (1937).
- 25 Фрејзер Ц., *Златна грана*, Београд 1977.
- 26 Gavrilović Lj., *Struktura i funkcije obrednog šišanja (strižbe)*, Etnološke sveske I, Beograd 1978.
- 27 Голубовић З., Промене у структури породице у Србији посматране у контексту друштвено-културне средине, Социологија 3 — 4, Београд 1976.
- 28 Golubović Z., *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb 1981.
- 29 Грбић С., Српски народни обичаји из среза Бољевачког, СЕЗБ XIV, Београд 1909.
- 30 Костић Ц., Облици наших породица, ГЕИ VII, Београд 1958.
- 31 Ковачевић И., Додоле — интегрални приступ проучавању обичаја, ГЕИ XXV, Београд 1976.
- 32 Ковачевић И., *Socijalni sadržaj običaja o Lazarevoj suboti*, Etnološke sveske I, Beograd 1978.
- 33 Ковачевић И., Здухаћ — функционална анализа религијске заштите од града, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VI, Пријепоље 1978.
- 34 Кулишић Ш., *Божийна печеница*, ГЕМ XV, Београд 1940.
- 35 Кулишић Ш., *Поријекло и значење божийног обредног хљеба у Јужних Словена*, ГЗМ VIII, Сарајево 1953.
- 36 Кулишић Ш., *Из старе српске религије*, Београд 1970.
- 37 Кулишић Ш., *Стара словенска религија у свјетлу новијих истраживања посебно балканолошких*, Дјела LVI АНУ БиХ, Центар за балканолошка испитивања књ. 3, Сарајево 1979.
- 38 Кулишић Ш., Петровић П. Ж., Пантелић Н., *Српски митолошки речник*, Београд 1970.
- 39 Лич Е., *Клод Леви-Строс*, Београд 1972.
- 40 Малиновски Б., *Магија, наука и религија*, Београд 1971.
- 41 Merton R., *O teorijskoj sociologiji*, Zagreb 1979.
- 42 Мијатовић С., *Обичаји српског народа из Левча и Темнића*, СЕЗБ VII, Београд 1907.
- 43 Милић В., *Социолошки метод*, Београд 1965.
- 44 Младеновић М., *Увод у социологију породице*, Београд 1977.
- 45 Мушовић Е., *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара*, Посебна издања ВИ САНУ 19, Београд 1979.
- 46 *Narodni običaj ljelje-kraljice*, Zagreb 1969.
- 47 Николић В., *Лужница и Нишава и њихова села*, СЕЗБ XVI, Београд 1910.
- 48 *Нови Пазар и околина*, Група аутора, Београд 1969.
- 49 Раvković N., *Selo kao obredno-religijska zajednica*, Etnološke sveske I, Beograd 1978.

- 50 Павковић Н., Друштвена организација, ГЕМ 44, Београд 1980.
- 51 Павловић М., Камен станац и везивање душе — фолклористичко-семантичка расправа, ГЕИ П — III, Београд 1957.
- 52 Пешић-Гюлубовић З., Антропологија као друштвена наука, Београд 1967.
- 53 Пуљиз В., Аграрни ексокус и будућност нашег села, Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића IV, Пријепоље 1976.
- 54 Радовановић М., Основне антропоеографске и етнодемографске одлике приградских и других села непосредне околине Новог Пазара, предато за штампу за Зборник радова ЕИ САНУ бр. 15.
- 55 Рајковић З., *Obilježja etnografske građe i metode njezina terenskog istraživanja*, Etnološki pregled 12, Ljubljana 1974.
- 56 Ракић Р., Оглед о обреду, Градина 6 — 7, Ниш 1981.
- 57 Šuvar S., *Između zaseoka i megalopolisa*, Zagreb 1973.
- 58 Тановић С., Село као социјална заједница и управна јединица у Вевђелијској кази у задње турско доба, Зборник радова IV, Етнографски институт књ. 1, Београд 1950.
- 59 Тројановић С., Главни српски жртвени обичаји, СЕЗБ XVII, Београд 1911.
- 60 Влаховић П., Ванбрачно дете и неке његове особине по нашем народном предању, Рад XII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Дојрану, Скопље 1968.
- 61 Влаховић П., Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије, Београд 1972.
- 62 Влаховић П., Село као заједница у југозападној Србији, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића V, Пријепоље 1978.
- 63 Влаховић П. и Пурић М., Неки Етно-антрополошки чиниоци у планирању породице на подручју уже Србије, Саветовање о изградњи друштвених ставова о популационој политици у Југославији, Београд 1973.
- 64 Вукановић Т., Село као социјална заједница код Срба с нарочитим освртом на Сретачку жупу у АПКМ, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина 1965.
- 65 Зечевић С., Десна и лева страна у српском народном веровању, ГЕМ 26, Београд 1963.
- 66 Зечевић С., Ванбрачно дете у народном веровању Источне Србије, ГЕИ XI — XV, Београд 1969.
- 67 Зечевић С., Елементи наше митологије у народним обредима уз игру, Радови Музеја града Зенице V, Зеница 1973.
- 68 Зечевић С., Герман, ГЕМ 39 — 40, Београд 1976.

СКРАЋЕНИЦЕ:

АНУ БиХ — Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине
 ЕИ САНУ — Етнографски институт Српске академије наука и уметности
 ГЕИ — Гласник Етнографског института САНУ
 ГЕМ — Гласник Етнографског музеја у Београду
 ГЗМ — Гласник Земаљског музеја у Сарајеву
 СЕЗБ — Српски етнографски зборник
 s. v. — латински, под гласом (sub voce).

Dobrica BRATIC

TRANSFORMATIONS DES RITES AGRAIRES
— Recherches dans la région de Novi Pazar —

Les rites agraires représentent tous les actes rituels ayant pour objet d'assurer la protection, l'activation de la fécondité et l'amélioration de la qualité des cultures végétales agraires. Selon la période quand ils sont pratiqués les rites agraires peuvent être classifiés dans les deux groupes suivants: Le premier groupe consiste en rites pratiqués dans des situations appropriées, comme en sont ceux relatifs aux travaux champêtres et ceux relatifs au contrôle du temps responsable pour l'issue favorable des travaux champêtres. Dans le deuxième groupe se trouvent les rites annuels qui représentent des rites basés sur la religion populaire ultérieurement liés à certaines fêtes chrétiennes.

L'étude substantielle et spatiale de ces problèmes était faite en deux façons: substantiellement on n'avait pas pris en considération les changements survenus dans les rites annuels. Ainsi, on n'avait étudié que les changements relatifs au premier groupe — aux travaux champêtres et au contrôle du temps. Per rapport à la région, l'étude était orientée vers les sept villages dans les environs de Novi Pazar qui avaient manifesté une grande transformation dans les derniers vingt ans: les habitats traditionnellement agraires sont devenus maintenant des villages-banlieues.

Tenant compte du genre spécifique de ces études, on a décidé d'entreprendre des recherches basées sur la détermination des changements relatifs à la forme et à la fonction de ces rites. Le matériel ne consiste qu'en données enregistrées sur place. Tenant compte des caractéristiques qu'on peut obtenir pendant les interrogations sur le terrain qui sont nécessaires pour l'analyse qui doit déterminer la qualité de ces transformations, il était indispensable de préciser la période quand le matériel était amassé. Alors, sur la base d'un tel matériel on avait déterminé deux modèles, conditionnellement indiqués comme: modèle traditionnel et modèle d'innovation. Le modèle traditionnel représente une complexité de rites notés d'après le souvenir et la mémoire de vieilles gens qui étaient des témoins ou des participants à ces rites, ou ils en étaient informés par leurs parents. De cette manière ce modèle est composé d'éléments vécus, vus ou entendus, ce qui permet une détermination précise de la pratique de certains rites. Sur la base de ce fait et sur la base de l'âge de l'informateur qui se souvient des formes des rites traditionnels de son enfance, on peut indiquer la fin de la première moitié de ce siècle comme limite supérieure du modèle traditionnel des rites étudiés. Cependant, la limite inférieure ne peut être précisément déterminée. Mais, la comparaison des données sur les rites traditionnels de la région de Novi Pazar avec le matériel relatif aux rites agraires publié au début de ce siècle a permis une supposition que ce modèle fût pratiqué même dans la seconde moitié du XIXe siècle. Sans égard à ces limites si étroites et, par conséquent, insuffisamment précises où on a inclus notre modèle traditionnel, il est bien utilisable si on a en vue que le processus de la transformation fût lent dans le passé.

Le modèle d'innovation concerne les rites pratiqués dans la région au moment de nos recherches en 1979 et 1980.

Per l'étude de la forme et de la fonction du modèle traditionnel et du modèle d'innovation des rites agraires et per la comparaison des résultats obtenus, on a pu élaboré des transformations formelles et fonctionnelles de ces rites.

Les résultats obtenus par cette méthode analytique montrent que les facteurs et les causes des changements formels ne peuvent être séparément

observés des transformations fonctionnelles qui représentent un entrelacement de facteurs causals-consécutifs, depuis les changements de production à l'effet sur les changements structuraux et fonctionnels de la société, jusqu'à l'altération du rite. L'explication de ces transformations seulement par le changement de forme (par exemple l'introduction de la mécanisation dans l'agriculture) n'est pas satisfaisante parce qu'une question reste toujours sans réponse: pourquoi ces changements ont eu lieu?

1. Transformation fonctionnelle des rites ruraux

En comparant les deux modèles de rites collectifs ruraux on peut constater leur disparition et, par conséquent, aussi la disparition de leurs formes manifestes ou latentes. Ces changements étaient dus à des transformations structurales et fonctionnelles, ainsi qu'aux besoins du village représentant une communauté sociale. La transformation du village en tant qu'une communauté sociale doit être observée du point de vue de différences déterminées par lesquelles ces rites disparaissent. D'une part, ces rites disparaissent par voie d'une réduction totale. D'autre part, ils se transforment dans de nouvelles formes symboliques perdant ainsi leur base et l'importance religieuses. Dans le premier cas les fonctions de ces rites disparaissent avec eux. Dans le second cas elles se transportent sur d'autres formes symboliques sans base religieuse.

Dans un village traditionnel qu'on avait étudié la fonction de ces rites consistait en maintien des normes sociales proclamées et en fonction intégrante. On avait établie que la disparition des rites à la fonction du maintien des modèles sociaux désirés était conditionnée par le changement de valeur de ces rites d'une part, ainsi que par la transmission des fonctions du village sur une communauté plus large, qui pourrait autrement résoudre ses besoins, d'autre part. La disparition des rites à la fonction intégrante dans une communauté rurale peut être expliquée par le changement structural et fonctionnel du village, ce qui avait provoqué, bien sûr, aussi la transformation de ses besoins. Les intérêts ruraux communs qui font la base de la nécessité d'une intégration du village entier changent dans le village moderne en intérêts d'une communauté plus large (régionale). Cependant, là où il y a encore d'intérêts ruraux communs, conditionnés par le genre de la production, les rites se transforment en de nouvelles formes symboliques en s'adaptant, de cette manière, aux nouvelles demandes.

2. Transformation fonctionnelle des rites familiaux

Par rapport à la forme latente la fonction des rites familiaux traditionnels concernait: a). le maintien de la répartition du travail dans la famille par sexe et âge, et b). l'intégration familiale. Dans le modèle d'innovation ces deux fonctions étaient disparues et le modèle des rites agraires réduit était en fonction du maintien des rôles et des positions traditionnels chez les membres âgés dans une famille. De cette manière, il est tout-à-fait naturel que la répartition traditionnelle du travail par sexe et âge n'a plus un rôle fonctionnel dans une famille moderne qui a bien changé et dans laquelle une équipe qui travaille sur la terre ne peut pas harmoniser avec la famille entière. Dans une famille rurale transformée où les enfants vont à l'école, où il y a des membres qui travaillent dans la ville et où il y a des jeunes qui désirent changer leur position sociale (par l'éducation et le travail) la structure et la fonction de cette famille ont bien changé de manière que la répartition traditionnelle de travail est tout-à-fait précaire.

En ce qui concerne la disparition de la fonction intégrante des rites familiaux, la situation est un peu différente. Le besoin de la famille pour

l'intégration de ces membres n'est pas tout-à-fait disparu. Cependant, cette intégration ne peut pas être réalisée par des rites agraires. Les rites agraires dans ce cas ne peuvent plus avoir un rôle intégrant parce que la propriété familiale n'est plus la seule source de l'existence matérielle pour tous les membres d'une famille. Alors, c'est aussi que l'attitude à l'égard de cette économie qui est changée. Pour cette raison les rites agraires ne peuvent plus être le facteur de »ramassage« de la famille. Ceci est surtout visible dans la polarisation des générations par rapport aux rites, ce qui est conditionnée par les différents buts et motifs des membres de différents âges dans une famille.